
ઝવેરચંદ મેઘાણી

વેવિશાળ

ઝવેરચંદ મેઘાણી

ફુલછાબ કાર્યાલય
રાણપુર (કાઠિયાવાડ)

પ્રકાશક :
ઝવેરચંદ મેઘાણી
રાણપુર (કાઠિયાવાડ)

આવૃત્તિ પહેલી :: જાન્યુઆરી, ૧૯૩૯

સવા રૂપિયો

: મુદ્રક :
મનુભાઈ અમૃતલાલ શેઠ
સ્વાધીન મુદ્રણાલય,
રાણપુર (કાઠિયાવાડ)

મુદ્રણદોષ : કોઈ કોઈ સ્થળે સુખલાલ અને ખુશાલ એ બે નામોનો ગોટાળો થઈ ગયો છે તે સુધારી લેવા વાચકોને વિનતિ છે.

અર્પણ

પુત્રી ઇંદુને

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ પહેલું

સાસરિયાંની ધમકી

શનિવારની અધરાત હતી. પેઢીના માલનો સ્ટોક લેવાતો હતો. મોટા શેઠ ધુંવાંપુંવાં થતા હતા. રવિવારની રજા પાળવાનો નિયમ નાના શેઠે પોતાની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ દાખલ કરી દીધો હતો, તેની ખબર પોતે દેશમાંથી પાછા આવ્યા ત્યારે જ પોતાને પડી હતી. પોતે નાના શેઠને એકાંતે ઘણો ઠપકો આપ્યો હતો. પણ બન્ને સંપીલા હતા. પેઢીની પ્રતિષ્ઠા સમજતા હતા. મોંકાણ તો પાછી નાના શેઠે રવિવારની રજા લેખીત કરી આપવામાં જ વાળી હતી. મહેતાઓને એક મંડળી–કલબ જેવું કરાવી આપ્યું હતું. એ બધા પર એકાએક હુમલો કરવાને બદલે, મહેતાઓ સામે ચાલીને જ રવિવારો પાછા સોંપે ને એક અમાસનો જ અણોજો પાછો માગી લે તેવો અંજામ લાવવાનો મોટા શેઠનો સંકલ્પ હતો. એટલે તેમણે શનિવારની રાત કામ ખેંચાવવાનું આદર્યું હતું. પોતે અંતઃકરણપૂર્વક એવી માન્યતા ધરાવતા કે રવિવારો પાળવાથી નોકરોનું અહિત વધે છે, તેઓ નાહક રઝળપાટ કરી બે પાંચ રૂપિયા ભાંગી નાખે છે, ને પાછા સોમવારે ચિત્ત કામમાં ચોંટતું નથી તે પોતાની જાત માહેતીની

વાત હતી. તેમણે ફરજ પાડીને નહિ પણ સમજપૂર્વકનો નિર્ણય લેવરાવવા આ શનિવારોની રાત લાગટ ખેંચાવવા માંડી.

એક શનિવારે–રાત્રે અગીઆર વાગે ઘેર એમના પર ટેલીફોન આવ્યો કે સુખલાલને લોહીની સખત નાખોરી ફૂટી છે. બેશુદ્ધ જેવો બની ગયો છે.

"તદ્દન તકલાદી છોકરો છે. ફૂટી બદામ પણ કોઇ આપે તેમ નથી. આપણો જમાઇ થયો એ જાણે આપણો ગુન્હો! તકલીફ જ ન આપેને ડીલને! મોકલું છું મોટર, દવાખાને મૂકી આવો."

મોટા શેઠે ટેલીફોનમાં જવાબ આપ્યો. મોટર મોકલી. સુખલાલ દવાખાને પહોંચ્યો, માંદગી લંબાયે ગઇ.

જુવાન સુખલાલ નાના શેઠનો જમાઇ હતો. લગ્ન હજુ નહોતાં થયાં. સગપણ તો બેઉ કુટુંબો સમાન કક્ષા પર હતાં, એટલે કે સુખલાલના બાપ તેમ જ આ બેઉ શેઠભાઇઓ વતનના ગામડામાં નાની હાટડીઓ રાખી કપાસ, ઘાસલેટ અને ગંધારું ઘી વેચતા ત્યાર વેળાનું થએલું હતું. પણ તે પછી સુખલાલના બાપ પોતાની માંદી પત્નીની સદાની સારવારમાં રોકાઇને ગામડે જ પડયા રહ્યા ત્યારે આ વેવાઇ ભાઇઓ એક મુનિશ્રીનું વચન ફળ્યે વિલાયતી કાપડના ધંધામાં પડી મુંબઇ ખાતે મોટરવાળા બન્યા. તેમણે સુખલાલ વેરે વરાવેલી દીકરી સંતોકનું નામ બદલી સુશીલા પાડયું, અને એમની પત્નીઓએ દોઢીઆ સાડલા ઉતારી પાંચ હાથની સાડીઓ ચડાવી, કપડાંનાં સ્થાન ફૂલેલ બાંયના પોલકાને ને પછી બ્લાઉઝને આપ્યાં, ને નાનાની વહુએ તો 'સ' ને બદલે પ્રત્યેક ઠેકાણે 'ચ' ઉચ્ચાર કરવાનો આગ્રહ રાખ્યા 'સાચું છે' ને બદલે 'ચાચું છે' બોલવાની ભૂલો વધારી અને સંતોકમાંથી સુશીલા બનાવેલી પુત્રીને

માટે ઘેરે સંગીત, સંસ્કૃત તેમજ અંગ્રેજી, એમ ત્રણ શિક્ષકો રાખ્યા. સુશીલા નાનપણથી જ પૂરી સાડી પહેરતી થઇ ગઇ.

પછી તો મૂંઝવણ બસ એક જ રહી હતી. આવી નમણી ને સંસ્કારી પુત્રીનું સગપણ પેલા સુખલાલની સાથે શી રીતે ચાલુ રાખવું?

સુખલાલના બાપને ઘણું ઘણું સમજાવવામાં આવ્યા હતા કે જમાઇને અમારી જોડે મુંબઇ મોકલો, ભણાવીએ, ગણાવીએ, ને પછી કામે લગાડીએ. સુખલાલના બાપે તો સુખલાલને કહ્યું હતું કે 'ભાઇ, તારું જો સુધરતું હોય તો તું જા.' પણ સુખલાલનું મન માનતું નહોતું. મા લાંબી માંદગીમાં પડ્યાં હતાં તેની સતત સારવાર એકલો બાપ શી રીતે કરવાનો હતો? નાનાં ભાંડરૂને કોણ રાંધી ખવરાવવાનું હતું? જેવી તેવી ચાલતી દુકાનને પણ કોણ ચાલુ રાખી શકે તેવું હતું?

સુખલાલે પિતાનું કહેવું પણ ન માન્યું ત્યારે માંદી-માએ એક દિવસ સુખલાલને પોતાની પાસે એકાંતે તેડાવીને ખાટલે બેસાડી સમજ આપી હતી કે 'બીજું તો કાંઇ નહિ ભાઇ, પણ વખત છે ને......મોટાં આબરૂદાર છે......એટલે......મન ઊઠી જાય...... તો......વેશવાળ ફોક કરે માડી! ને એવું થાય તો અમારું જીવ્યું ઝેર થઇ જાય."

માએ સંભારી આપેલો આ મુદ્દો સુખલાલને માટે નવીન જ માહેતી જેવો બન્યો. વેવિશાળ ફોક કરવાનું કારણ છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં ઊભું થઇ ગયું છે તેની સુખલાલને સરત જ નહોતી રહી. માએ વાત વધુ સ્પષ્ટ કરી:-

"એક તો ઇશ્વરે એનો દાડો વાળ્યો છે. બીજું કન્યા પાછી-ખમા! શે'રમાં હજારો રૂપૈયાને ખરચે ભણતર ભણે છે. જે ત્યાં જઇને આવે

છે તે સારા સમાચાર આપી જાય છે કે કન્યા હાડેતી બની છે, ગજું કરી ગઇ છે, વાને ઊઘડી ગઇ છે. એ બધાં ય વાનાં વિચારવાં જોવે માડી! તમારો સંસાર બંધાઇ જાય, વચમાં વિઘન ન આવે તો બસ, મારે કાંઇ કોઇની ચાકરી જોતી નથી. તું તારે સુખેથી તારા સાસરા રાખે ત્યાં રહીને ભણતર ભણ, ને કન્યાના જેવો જ પાવરધો બન."

"બા," સુખલાલે જીભને તાળવે ફેરવીને બોલવા પ્રયત્ન કર્યો : "મને ત્યાં નહિ ગમે."

"નહિ કેમ ગમે?" ને માંદુ માતૃ-મોં મલકાયું : "રૂડી વહુ તો ત્યાં હશે."

"એટલે જ નહિ ગમે બા!" સુખલાલનો ચહેરો હસવાને બદલે લેવાઇ ગયો, એની આંખોમાં જળજળિયાં હતાં.

એ કહી કે સમજાવી ન શક્યો, પણ એની પાસે જો ભાષા-ભંડોળ હોત તો એણે કહી નાખ્યું હોત કે "સંતોકડીમાંથી સુશીલા બની ચૂકેલી કન્યા મારી લાયકાતનું રોજેરોજ માપ લીધા જ કરશે. મારે તો સતત એને લાયક બનવા માટે જ મહેનત કરવી રહેશે. ને હું મૂંઝાઇ જઇશ."

"તારા મનમાં તું સૂઝે એ ઘોડા ઘડતો હોય ભાઇ," માએ મહામહેનતે કહ્યું, "પણ સગપણ તૂટયે અમારું જીવ્યું ઝેર થાશે, ને પાછળ તારાં આ ભાંડરડાંને કોઇ નાળીએર લેવા કે દેવા નહિ ડોકાય. વળી એવી પદમણી કન્યા આજ પંદર વરસના વેશવાળ પછી પારકા ઘરમાં જઇને હાંડાળે હીંચકશે તો એ તારા બાપથી કે મારાથી આ અવસ્થાએ હવે નહિ સહેવાય. મારી આંતરડી આવી કકળી રહી છે માટે તને હું ફરી ફરી કહું છું કે જા બાપા."

છેલ્લો કાગળ પણ મુંબઇથી સુખલાલના મોટા સસરાએ ભારી આકરો લખ્યો હતો. "હવે જો સુખલાલને બહાર ન કાઢવો હોય તો આખરી ચેતવણી સમજજો. અમે કાંઇ દીકરીને વેચી નથી. અમારે પેટના છોરૂને જાણી બુઝીને કુવામાં નથી ધકેલવું. સુખલાલે જમાઇ રહેવું હશે તો લાયક બનવું પડશે. આંહી આવીને ભણવું હશે તો ભણાવશું ને ધંધો કરવો હશે તો દુકાનો કયાં ઓછી છે? બાકી તમે જો એમ સમજી બેઠા હો કે અમારી સુશીલા આકડે લાગેલ મધ છે, તો તમે ખાંડ ખાવ છો શેઠ. થોરવાડ ગામનાં ધૂડિયાં ખોરડાંમાં છાણાંના અને તલસરાંના ધૂમાડા ફૂંકવા સારૂ દીકરીને કોઇ ભણાવતું નથી શેઠ! જેવો વિચાર હોય તેવો લખી જણાવજો, એટલે અમે નાતને જાહેર કરી દઇએ."

આ કાગળમાં સંપૂર્ણ ધમકી હતી. સુખલાલના પિતાને તે દિવસ ખાવું ભાવ્યું નહિ, અને પિતા તેમ જ મોટોભાઇ ઝાંખા દેખાયા એટલે માતાને સ્થાને મહામહેનતે રાંધણું કરનારી નાના, પાતળા, પુરો રોટલો પકડી પણ ન શકનારા હાથવાળી બહેન સૂરજે પણ ન ખાધું, ને નાનેરો ભાઇ પણ ખાધું ન ખાધું કરીને નિશાળે ચાલ્યો ગયો.

તે પછી ચોથે જ દિવસે સુખલાલને મુંબઇ જવા ઉપડવું પડયું. ગામ નજીકના કસ્બામાં ઝટ ઝટ પહોંચી જઇને એણે કોલરવાળાં ખમીસ અને કોટ સીવડાવી લીધાં. બૂટ પણ નવાં લઇને પહેર્યાં. બહેને આ નવીન પોશાકમાં કોણ જાણે શાથી પણ ન શોભતા ભાઇને તેલના રેગાડા રેલાવતો ચાંદલો કર્યો. ને મરતી માએ 'ઘણું જીવો'ના આશીર્વાદ દેવા બહુ મહેનતે પતિને ટેકે ટેકે બેઠી થઇ દોરડી જેવા હાથ સુખલાલના નીચે ઢળેલા માથા સુધી લંબાવ્યા.

પ્રકરણ બીજું

'પીલી જોઇએ'

"એને આંહીં ઘેરે લાવશો મા, સુશીલાને નાહક અટાણુથી જ ધ્રાસકો પડશે." સુશીલાની બાએ પતિને, એટલે કે નાના શેઠને, સુખલાલના આવવાની આગલી રાતે જ ભલામણ આપેલી.

"તો ભલે પેઢી ઉપર જ સૂવા બેસવાનું રાખશું." નાના શેઠે કબૂલ કરી લીધું.

સવાર પડ્યું. જમાઇને ગાડી પર લેવા જવા માટે મોટર કાઢવાની નાના ભાઇએ વરધી આપી, તે સાંભળીને મોટા શેઠે ઠપકો આપ્યો: "મોટર મોકલીને અત્યારથી જ શા માટે છોકરાને મોટાઇનો કેફ ચડાવવો? ઘોડાગાડી ભાડે કરીને લઇ આવશે માણસ."

"ના...આ...તો...હું આંટો મારતો આવું ને ઉતારતો આવું." નાના શેઠે ડર ખાઇને કહ્યું.

"તારે જવાની જરૂર નથી, અત્યારથી એને બગાડવો રહેવા દે બાપા! અને હજુ કોને ખબર છે, આપણે આંધળુકિયાં નથી કરવાં,

છોકરીનું ભલું બરાબર તપાસવું જોશે, હજી કાંઇ બગડી નથી ગયું. ટાઢે પાણીએ ખસ કાઢી શકાતી હોય તો ઉનું મૂકવાની શી ઉતાવળ છે?"

એટલામાં તો બેઉ ભાઇઓ બેઠા હતા ત્યાં સુશીલા દાતણ મૂકવા આવી. એનું મોં રોજના જેવું પ્રફુલ્લ નહોતું. પાણીના લોટા, બે લીલાં દાતણ, અને મીઠાની શીશી મૂકીને એ ચૂપચાપ ચાલી ગઇ.

"છોકરીના મન ઉપર અત્યારથી જ ઝાંખપ ઢળી ગઇ છે, જોયું ને?" મોટા શેઠે દાતણ છૂંદતાં છૂંદતાં કહ્યું.

નાનો ભાઇ મુંગે મોંયે દાતણ ચાવવા લાગ્યો.

"પ્રાણીઆ!" મોટા શેઠે શાક લઇને આવનાર ગુમાસ્તાને કહી દીધું: "સ્ટેશને જા, ને થોરવાડથી સુખલાલ આવે છે તેને ઉતારી પેઢી ઉપર લઇ જાજે. તમારી સૌની સાથે ઉતારો રાખજો."

"મને જઇ આવવા દીધો હોત!" નાના શેઠે ફરી એક વાર ડરતે ડરતે ઇચ્છા બતાવી.

"પણ એવી શી જરૂર છે?" મોટા ભાઇએ મ્હોં પર સખ્તાઇ આણીને કહ્યું. "હું કહું તેમ કરતો આવ્યને બાપા! ઠાલી શીદ ફજેતી કરાવ છ?"

પછી તો નાના શેઠે ચૂપકીદી પકડીને દાતણ પતાવી લીધું. ચહા પીને પેઢી પર ગયા ત્યારે સુખલાલ આવીને બેઠો હતો. એણે બેઉ સસરાઓને મૂંગા જેજે કર્યા, જવાબમાં મોટા શેઠે ફક્ત "આવો" એટલો જ શબ્દ કહ્યો.

સુખલાલની બાજુમાં, તે વખતે હોટેલની ચહાના કપ રકાબી પડયાં હતાં. ચહા પીવાઇ ગઇ હતી.

"બેવકૂફ !" મોટા શેઠે પેઢી પરના ઘાટીને તડકાવ્યો: "ભાન છે કે નહિ? કપ તો હટાવી લે આંહીંથી."

એ ઠપકાનાં તીરનું નિશાન તો પોતે જ હતો એમ સુખલાલને પોતે ગામડાંમાંથી ચાલ્યો આવતો હોવા છતાં લાગ્યા વગર રહ્યું નહિ. એણે જાતે કપ–રકાબી ઉપાડીને ઘાટી તરફ હાથ લંબાવ્યો.

"ત્યાં જરા ભીનું કપડું લાવીને લૂછી નાખજે." મોટા શેઠે ઘાટીને નવી સૂચના આપી. એ પ્રત્યેક આજ્ઞા અને મહેતાઓ ગુમાસ્તાઓને ગતિમાન કરી દેવાની એમના હરએક શબ્દની એ ગરમી એમ સ્પષ્ટ સુચવતી હતી કે તાજી સાંપડેલી આસામી હજુ મોટા શેઠને કોરે કોરાં પહેરી લીધેલાં કપડાંની માફક બંધ બેસતી થઇ નહોતી. વધુમાં વધુ તો એમને સુખલાલ પોતાની લાંબી ગાદીનો એક ખૂણો દબાવીને બેઠેલો તે સ્થિતિ સાલતી હતી.

ગાદી પર બેસવાનો સુખલાલને ખાસ કશો મોહ નહોતો, પણ એને સ્ટેશનેથી લઇ આવનાર ગુમાસ્તાએ જ એ બેઠક બતાવી હતી. પોતે જ ઊલટાનો વિવેક રાખીને, અથવા કહો કે ડરતો ડરતો છેક ગાદીની કોર પર બેઠો હતો, પણ મોટા શેઠનું ધ્યાન બેચેન બની વારંવાર પોતાની ડાબી બાજુએ બેઠેલા સુખલાલ તરફ કતરાતું હતું. પછી તો સુખલાલ એમની પ્રત્યેક નજરના ડેલા અનુભવતો ધીરે ધીરે છેક જ નીચે ઊતરી ગયો.

"કેમ છે તમારી માને?" ઘણા વખત બાદ મોટા શેઠે પૂછ્યું. પણ એ પૂછવાની રીત એવી હતી કે કેમ જાણે સુખલાલની માતાએ બિમાર પડવામાં મોટા સસરાનો કોઇ ખાસ અપરાધ કર્યો હોય અથવા ઢોંગ આદર્યો હોય.

"સારું છે." સુખલાલે એમ માન્યું કે માતાની બિમારી વર્ણવવી

અથવા જણાવવી એ પણ અહીં મુંબઇમાં એક પ્રકારની અસભ્યતા ગણાય. જવાબ દેવાની આટલી તક મળતાં એણે ઉમેર્યું કે "મારા બાપાએ ને મારી બાએ સૌને બહુજ સંભાર્યાં છે."

એનો જવાબ આપવાની જરૂર મોટા શેઠને લાગી નહિ. અને સુભાગ્યે ટપાલ પણ આવી પહોંચી તે વાંચવામાં પોતે પડી ગયા.

દરમ્યાન નાના શેઠ તો પોતાની ઓફિસવાળા પાછલા ભાગમાં ચાલ્યા ગયા હતા. ટપાલ વાંચી લઇને મોટા શેઠ ઓફિસમાં દાખલ થયા.

બેસીને પછી નાનાભાઇને કહ્યું: "જોઇ લીધીને શિકલ ?"

"દુબળી બહુ પડી ગયા દેખાય છે. પાંચ વરસ પહેલાં તો......"

"પણ પાંચ વરસ પેલાંની કાં માંડચ ? પરણે છે એનાં ગીત ગાને ? આમાં તને કાંઇ બોણી લાગે છે ? છે રતી જેવું નામ ?"

"આંહી ઠીક થઇ રહેશે."

"રાજા બાદશા' જેવી વાત કરવી રે'વા દે તું ભાઇ ! રે'વા દે હવે. ને મારે મારી એકની એક છોકરીનો ભવ નથી સળગાવી દેવો."

બેઉ ભાઇ વચ્ચે એક જ સંતાન સુશીલા હતી. મોટા ભાઇનાં પત્નીને ફરજંદ થએલાં પણ જીવેલાં નહિ. સુશીલા જ એમના સકળ સંતોષનું સાધન હતી. મોટા ભાઇને વારસદાર મેળવવા માટે ફરી પરણવાનું ઘણાએ કહ્યું હતું, પણ પ્રત્યેક માણસના જીવનમાં પ્રકાશ અને છાયા બેઉ હોય છે તેમ આ મોટા શેઠનો આત્મપ્રકાશ ચુસ્ત એકપત્નીત્વમાં પ્રકટતો હતો. એણે તો પોતાના સમસ્ત વારસાની માલિક સુશીલાને જ માની હતી.

"પણ તેનું હવે કરવું શું ?"

"કરવું તો પડશે જ ને. જોઇએ, કામે લગાડી જોઇએ, વેળુમાંથી તેલ કાઢવા જેવી વાત લાગે છે, છતાં આપણે તો પીલી જોઇએ."

પછી તો 'પીલી જોઇએ' એ મોટા શેઠનો બોલ શબ્દશઃ સાર્થક થયો. એમણે સુખલાલને સામાન્ય ઉમેદવારની જેમ પેઢીના મહેનત-ભર્યા કામમાં ધકેલી દીધો. સુખલાલ પણ કેડય બાંધીને, જમાઇપણાની પરીક્ષા આપવા લાગ્યો. એણે પોતાની માનહાનિના વિચાર દૂર મેલ્યા. રાતે સૂવા જતી વેળાએ માંદી માતાના બોલનો એ જાણે માનસિક જાપ કરતો કે "સગપણ જો તૂટશે ને ભાઇ, તો અમારાં જીવતરમાં ઝેર ભળી જશે.'

પ્રકરણ ત્રીજું

પહેલું મિલન

આવ્યા બાદ ત્રણેક મહિને સુખલાલે સુશીલાને પહેલ વહેલી દીઠી.

વચ્ચે એક વાર સસરાએ જમવા નોતર્યો હતો ત્યારે પોતાની સાથે મોટરમાં જ લાવીને જમાડી તુર્ત મોટરમાં પેઢી પર મોકલી દીધેલ. જમતાં જમતાં એણે ફક્ત એટલો જ ટૌકો કોઇનો સાંભળેલ કે 'સુશીલા બહેનને મૂકીને મોટર પાછી જલદી લાવજો.' એટલે એણે અનુમાન બાંધ્યું હતું કે કન્યા મોટરમાં બેસીને કયાંઇક બહાર જતી હશે. ભણવા જતી હશે? ભરવા ગૂંથવા કે સંગીત શીખવા જતી હશે? બજારમાં સાડીઓ ને સાડીની પીનો લેવા જતી હશે? એવા પ્રશ્નો ઉઠયા, ને જમતો જમતો સુખલાલ મનથી તો મુંબઇના કેટલા ય પ્રદેશોની ટાંટીયાતોડ કરતો રહ્યો.

પછી પેઢી પર પાછા જતી વખતે મોટરમાં મોખરે પોતે શોફરની જોડાજોડ બેઠો ત્યારે પાછળની કઇ સીટ પર સુશીલા કેવી છટાથી બેસતી હશે તે પણ એણે કલ્પી જોએલું. એની નાસિકેન્દ્રિયે મોટરમાં રહી ગયેલી કોઇ માતેલી ખુશબોનાં પરમાણુંઓ પણ પીવા પસંદ

કરેલાં. પણ એ બધું એટલું તો ગ્રામ્ય પદ્ધતિનું હતું કે ન તો કદાપિ સુખલાલ એ મનોનુભવોને ભાષામાં મૂકી શકે કે ન કોઇ કવિ–વાણીને પણ આવા ગ્રામિણની મનોવેદના કલ્પવી માફક આવે.

એક જ માણસની સુખલાલને ઈર્ષા આવી હતી. મોટરના શોફરની. એની પાસે સુશીલાનો રજ રજ ઇતિહાસ હશે. એની સામેના નાનકડા દર્પણમાં સુશીલાનું પ્રતિબિમ્બ રોજે રોજ પડતું હશે. સુશીલા જે કશાં તેલ અત્તરો કે પુષ્પો ધારણ કરતી હશે તેની ખુશબોનો રાંક–ધરવ તો આ શોફર જ કરતો હશે ને !

ઘણી ઘણી વાર એ બધી વાતો શોફરને પૂછી જોવાની નાદાન ઇચ્છાને વારંવાર દાબી દેતો એ બેઠો રહેતો હતો–એટલે કે પેઢીનું કામ કર્યા કરતો.

ત્રણેક મહિના પછી કેરીની ભરપૂર મોસમ હતી. અમાસની રજા આવતી હતી. મોટા શેઠને બહુ બહુ સતાવી રહેનારું એક ગુમડું માંડ માંડ મટયું હતું, એટલે એમની ઇચ્છાથી આખા કુટુંબની તેમ જ પેઢીના સ્ટાફની એક ઉજાણી ગોઠવાઇ હતી. જી. આઇ. પી. રેલવેના એક પરામાં પહાડોની નજીક સ્નેહીઓનો એક ખાલી બંગલો હતો. ચૌદશની આગલી આખી રાત સ્ટાફના જુવાનોએ મીઠાના માટલાથી માંડીને કેરીના ટોપલા સુધીની તમામ ચીજો ત્યાં પહોંચતી કરવાની ધમાલ બોલાવી.

સુખલાલ એ વૈતરામાં શામિલ હતો, મુંબઇ આવ્યા પછી એના શરીરને પોષણ પૂરું મળતું નહિ. કેમકે એને રાત દિવસ એક બાજુથી થોરવાડના કુટુંબીજનોના અને બીજી બાજુથી સુશીલાના વિચારો કર્યા જ કરવાની ટેવ પડી હતી. આ રાત્રિયે એણે વધુ જોરથી મહેનત કરી, કેમકે આખા દિવસની ઉજાણીમાં કયાંઇક ને કયાંઇક એકાદી વાર તો

સુશીલાને જોઇ લેવાની એને ધારણા હતી. એ ધારણાના કૃત્રિમ જોર પર વધુ પડતો વિશ્વાસ મૂકીને સુખલાલે આખી રાત સામાનની લે લાવ કરી. તે રાતે એની છાતીમાં પહેલો સટાકો બોલ્યો.

આ સટાકો પેઢી પર ખેંચેલી કામગરીની પહેલી પહોંચ લઇ આવનારો કાસદ હતો. સુખલાલ પાસેથી કામ લેવાની ગુમાસ્તાઓની આવડતનો એ અંજામ હતો.

'ક્યાં ગયા સુખલાલ શેઠ!' 'શું કરે છે સુખલાલ શેઠ!' 'આ કામ એમને બહુ ફાવશે.' વગેરે વગેરે વાકયો પેઢીના નોકરો, સુખલાલ જો જરીકે પગ વાળીને બેઠો હોય તો તૂર્તજ શેઠના સાંભળ્યામાં આવે એ રીતે બોલતા. એટલે સુખલાલ જ્યાં હોય ત્યાંથી બેઠો થઇ જતો. નોકરોને એ રીતે સુખલાલ આમોદનું તેમ જ રાહતનું સાધન થઇ પડેલો. આંહી ઉજાણીમાં પણ સુખલાલને એ જ બ્હીક લાગી એટલે એણે પેઢી માયલા મુખ્ય મશ્કરીખોર 'પ્રાણીયા' ઉર્ફે પ્રાણજીવનને હાથે પગે લાગી ફક્ત કેરીનો રસ કાઢવા જ બેસી જવાની મહેરબાની માગી લીધી.

"અરે હવે રાખો રાખો ભાઇસાબ!" પ્રાણીયાએ મશ્કરી કરી; "એક દિવસ તો તમે જ આ બધાના ધણી થવાના છો ને? ઠાલા અમને કાં આમ ભૂંડા લગાડો?"

સુખલાલ સમજતો કે બોલનાર જે બોલે છે તેનાથી ઉલટું જ માને છે. પણ એ સમજણ સ્પષ્ટ ન થઇ શકે તેવી હતી. સુખલાલ ફક્ત 'ભાઇસાબ, ભાઇસાબ' જ કરતો રહ્યો.

"સાંભળો!" એમ કરીને પેલા મશ્કરીખોરે, સ્ટાફના 'દાદા' ગણાતા પ્રાણીયાએ સુખલાલને એક બાજુ લઇ જઇને કહ્યું: "તમારા પેટમાં આજ પાપ છે."

"શું પાપ?"

"કહી દઉં ?"

"કંઇ જ નથી."

"તમારો...ઇરાદો...આજ રોજ...આ સ્થાનને વિષે.....સુશીલા બહેનને.....મળવાનો...છે !"

છાતીમાં બીજો સબાકો આવ્યો. છતાં સુખલાલે હસવું ચાલુ રાખ્યું. ને એટલું જ કહ્યું, "મને નિરાંતે બેસીને કામ કરવા દ્યો. મારા નામનું ભુમરાણ ન મચાવશો."

"તો વચન આપો."

"શું ?"

"કે સુશીલા બહેનને બિલકુલ મળવું નહિ."

"અરે ભલા માણસ, મારો જીવ જાય છે."

"ના, એમ નહિ છોડી શકાય તમને. કોલ આપો, કે સુશીલા બહેન ચાહીને બોલાવે તો પણ બોલવું નહિ.'

"પ્રાણજીવન ભાઇ, હવે ચૂપ કરોને બાપા !"

એ રગરગાટથી તો ઉલટાનો આગળ વધતો 'પ્રાણીયો' જરા મોટે ધાંટે કહેવા લાગ્યો કે "રૂમાલ કે વીંટી આપવાં નહિ."

"કૃપા કરીને—"

"પ્રેમપત્રો અરસ્પરસ આપવા નહિ."

વધુ અવાજ કાઢીને, પણ બીજા કોઇ ન સમજે તેવા ગોટાળીયા શબ્દે, પ્રાણજીવન જુલમ ઉપર જુલમ કરતો રહ્યો.

"છે કબૂલ ?"

"કબુલ ભાઇ કબૂલ ! કોણ આવવાનું છે, ને શી વાત છે ? મને

મરી રહેવા દો ને પ્રાણજીવનભાઇ.” સુખલાલે એક વિશેષ સટાકાની વેદના અનુભવી.

પ્રાણજીવને રહેમદિલી કરી. સુખલાલ રસોડાની બાજુના ખંડમાં કેરીઓ ધોળનારાઓની સાથે બેસી ગયો. પ્રાણજીવને તમામને કહી દીધું, “સુખલાલ શેઠને આ કામ પરથી કોઇએ ઉઠાડવાનું નથી. દોડાદોડ કરાવવાની નથી, એ બિમાર છે.”

કેરી ધોળતાં ધોળતાં છાતીનો દુઃખાવો વધતો જતો હતો અને સૌના ‘દાદા’ પ્રાણજીવને ચેતાવેલા ગુમાસ્તાઓ જો કે સુખલાલની સીધી મશ્કરી નહોતા કરતા, તો પણ કોઇ ને કોઇ બહાને સુશીલા-બહેનનું પાત્ર વચ્ચે લાવી ઊભું રાખતા.

“અરે ભાઇ, આ કેરી તો સુશીલાબેહેને જ પાસ કરી—સારામાં સારી તો એમણે પાસ કરેલી જ નીવડી.”

“સુશીલાબહેનને કેરીની પરખ કોણ જાણે કુદરતી જ છે હો !”

“એ કાંઇ શીખવી થોડી શીખાય છે ?”

“સુશીલાબહેન જો કાલે મોટરમાં મારી સાથે ન હોત તો મારી તો અભાગ્ય જ બોલી જાત, કેમકે મેં પાંચ મણનો જે ઢગલો પસંદ કરેલો, તે માયલી જુવો, આ દસે દસ શેર લીધેલી તે ખાટી નીકળી. સુશીલાબહેને જ મને એ ઢગલો લેતો વાર્યો હતો. એણે કહેલું કે ‘દયાળીયા, મને આમાં અંદરથી ઊંડી ઊંડી ખાટી બાશ આવે છે.”

“એમના મોસાળમાં આંબા ઘણા થાય છે, એટલે ત્યાંનો અનુભવ હોવો જોઇએ.”

“આંબા તો આ ઓતમચંદની વહુને પિયર પણ ક્યાં ઓછા થાય છે ? તો એની વહુને કાં કેરીનું પારખું નથી ? વાતો કરો છો તે હાલા !”

"આ દયાળજી હમેશાં સુશીલા બહેનનો પક્ષ બહુ ખેંચે."

"એમનામાં એવા ગુણ છે, આવડત છે, એને કોઈ બેવકૂફ બનાવી જાય! એ તો રામ રામ ભજો."

કેરીઓ ઘોળવાની શક્તિ તેમજ રસિકતાને અખૂટ રાખનારું ઝરણું આ સુશીલા બહેનનું નામ થઈ પડ્યું. બધા સામસામા જોઇ જોઇ વાતો કરતા હતા, ઊંચું નહોતો જોઇ શકતો એક સુખલાલ. એણે કષ્ટ પામી પામીને આખરે સૌને પૂછ્યું: "જરાક હું સૂઇ લઉં? છાતીમાં દુઃખાવો થાય છે."

"સૂવોને બાપા! તમને જમાઇને ના પાડવાની કોની મગદૂર છે! લ્યો ગાદલું લાવી આપું? એ ચોથા ખંડમાં પલંગ પડ્યો. ત્યાં જઇને પોઢોને બાપલા!"

એવા વ્યંગને કાને ધરવાની વેળા નહોતી રહી. સુખલાલનો દેહ લાદી પર જ લંબાયો, ને એ પડખું ફેરવીને સૂતો. છાતીને એણે દબાવી રાખી હતી.

"હાલો, શેઠ સૌને બોલાવે છે." એક માણસે આવી ખબર આપ્યા. "તળાવમાં નાવા પડવાનું છે. રસ કાઢી કરીને જલદી આવી પહોંચવાનું છે."

"મઝા થઇ, ભાઇ! જામી ગઇ ભાઇ!" એમ બોલતા સૌએ ઝપાટો રાખ્યો. સુખલાલને સૂતો મૂકીને તમામ તળાવમાં નહાવા ઉપડી ગયા, જતાં જતાં એમણે દયા ખાધી, 'એને બચાડાને પડ્યો રે'વા દેજો!'

સુખલાલને કાગાનીંદર આવી ગઇ હતી એટલે બીજાએ હાથ ધોતે ધોતે વધુ સ્પષ્ટ દયા દેખાડી: "કેવો મુરખનો સરદાર છે! હજી ય

પડયો છે આંહી ને આંહી, હજીય એને આશા છે. ઓલ્યો મોટો શેઠ જોયો છે ! ધક્કો મારીને કાઢશે."

"પણ રોકયો છે શા માટે ?"

"ફારગતી લખાવી લેવાના છે. ખબર છે ?"

"શી ફારગતી ?"

"કે હું પોતે માણસમાં નથી. માટે આ વેવિશાળમાંથી છૂટકો કરવા હું મારી રાજીખુશીથી માગણી કરૂં છું."

"મુવો પડયો તો તો ! પછી એને કોણ દીકરી દેતું'તું !"

"એમ કાંઇ કહેવાય નહિ. હમણાં જો મુંબઇમાં નસીબનો તડાકો લાગી જાય, પચીસ હજાર રૂ. ની મૂડી લઇ ઘેરે જાય, તો શું કન્યા ન મળે ? શી વાત કરછ ? કન્યા તે મર્દાઇને મળે છે કે રૂપિયાને ?"

આ વાર્તાલાપ ઓરડાની બહાર, બંગલાની બહાર, તળાવની પાળ સુધી લંબાતો ગયો, ને સૌ પોતપોતાનાં સોરઠી ગામડાંની બાલ્યાવસ્થાના ખોળામાં આળોટતા આળોટતા તળાવના પાણીમાં ઝાડ પરથી પલોંઠીયા, કોશીયા ઇત્યાદિ જાતજાતના ધૂબકા ખાવા લાગ્યા. કીકીઆટા મચ્યા, કાન પડયું સંભળાતું નહોતું. રસોઇ કરી લઇને બેઉ 'મહારાજો' પણ સૌની સંગાથે ભળ્યા હતા.

અર્ધોક કલાક એમ ગયો હશે ત્યારે 'મહારાજ ! મહારાજ' એમ બોલતું કોઇક બાજુના ખંડમાંથી ચાલ્યું આવતું લાગતાં નીંદરમાંથી ઝબકીને સુખલાલ જયાં આંખો ઉઘાડે છે ત્યાં એણે 'મહારાજ નથી કે ?' એવો પ્રશ્ન પૂછતી એક કન્યાને પોતાની સામે ઊભેલી જોઇ. એને જોતાં જ સુખલાલ ઉઠીને બાકીની એકાદ બે ફેરીઓ પડી હતી તે ધોળવા મંડી પડયો.

આવનાર કન્યા સુશીલા જ હતી. એણે સુખલાલને પ્રથમ સૂતેલો ને પછી બેબાકળો ઊંઘમાંથી ઊઠતો નિહાળ્યો; એ પાછી ફરવા જતી હતી પણ એનાથી પુછાઇ ગયું: "રસોયો નથી?"

"મને ખબર નથી."

ઓરડાની અંદર પાછી ચાલી જઇને એ થોડીવાર થંભી ગઇ. એને ખાત્રી તો હતી જ, કે આ જ પોતાનો વિવાહિત પતિ સુખલાલ છે. છતાં એકાંતે એને પહેલવહેલો જ જોયો. દૂરથી એ સુકાઇ ગયેલો, કદરૂપ લાગતો હતો, પણ આજે બે જ ફૂટના અંતરે ઊભાં ઊભાં એણે સુતેલું મોં પણ જોયું, ને પછી જાગતા મોંના સ્વર સાંભળ્યા. સ્વચ્છ એક વાક્ય પણ સુખલાલ બોલી શકતો નથી, ને એ તો બેવકૂફ ગાંડા ગમાર જેવો છે વગેરે વાતો એ ઘરમાં રોજ સાંભળતી હતી. એ વાતો સાચી શી રીતે હોઇ શકે?

"તમારે સૂવું હોય તો સૂઇ જજો. મારે તમારૂં કાંઇ કામ નહોતું."

એટલું બોલીને એ જ્યાં ઊભી હતી ત્યાં જ ઊભી થઇ રહી. એને હજુ પૂરી ઓળખ્યા વગર પાછલા ખંડમાંથી સુખલાલે જવાબ વાળ્યો,

"ના, હું તો સ્હેજ છાતીમાં દુ:ખાવો બહુ થતો હતો એટલે જ સૂતો હતો, કામ તો મેં મારા ભાગનું કરી લીધું છે."

સુખલાલના આ પ્રત્યુત્તરની પાછળ સતત સળગતું ભાન હતું, કે સગપણ ન તૂટે તેટલા ખાતર થઇને પોતે તૂટી મરીને પણ પોતાની માણસાઇ પુરવાર કરી દેવાની છે. અને આ કોઇક શેઠ-ઘરની છોકરી લાગે છે. રખેને એ સુશીલા હોય. પણ નામ કેમ કરી પૂછવું?

"તમે દુબળા દેખાઓ છો." સુશીલા હજુય બાજુના ખંડમાં ઊભી ઊભી નખમાં મોઢું જોતી જોતી પૂછતી હતી. સુખલાલને આશા

આવી કે એ સુશીલા જ હોય. ખાત્રી થતાં તો એ જલદી જલદી બોલી ઊઠયો:

"દુબળો તો હું જરાય નથી. મારી બાએ તમને બહુ સંભારેલ છે."

"બાને કેમ છે?" ઓરડામાં ઉભેલી સુશીલાએ થોડીક વાર થંભી જઇને પછી સામો સવાલ કર્યો ત્યારે સુખલાલના ઉડી ગયેલા પ્રાણ પાછા આવ્યા. કેમકે 'મારી બાએ તમને બહુ યાદ કર્યા છે' એ સમાચારના જવાબમાં સુશીલાનું જરી જેટલું મૌન પણ દારૂ ગોળે ભરાતી તોપ જેવું લાગે એ સ્વાભાવિક હતું. થોડીવાર થંભવાનો સુખલાલનો વારો આવ્યો. પોતે 'મારી બા' એવો પ્રયોગ કર્યો છતાં આ કન્યા 'બાને કેમ છે' એવું બોલી. બે વચ્ચે હિંદુ સમાજની રચનાએ મોટું અગોચર અને માર્મિક અંતર મૂકેલું છે. 'બાને કેમ છે?' એ પ્રશ્નમાં કોઇ અણશીખવ્યો આત્મભાવી વિનય હતો.

"હું નીકળ્યો ત્યારે તો ચાંદલો કરવાય ઊઠી શકાણું નહોતું. સૂતે સૂતે જ દુઃખણાં લીધાં હતાં. તે પછી કાંઇ ખબર નથી.'

સુશીલાનું ત્યાં થંભી જવું એને પોતાને જ કોઇ વિચિત્ર પ્રદેશમાં આવી પડયા જેવું લાગતું હતું. પોતાની સમક્ષ તદ્દન કંગાલ અને રેઢીઆળ ઢોર જેવો રજુ કરવામાં આવેલો આ જે જુવાન, તેની વાણીમાં નવા નવા ઝંકાર કયાંથી ફૂટે છે! પોતાની થનાર સાસુની કાયમી બિમારી તો સુશીલાના ઘરમાં શાપો વરસાવવાનો તેમ જ ગાળો કાઢવાનો એક કાયમી પ્રસંગ હતો. સુશીલાના મનમાં એ માંદી સાસુના ગંધાતા રોગનું એક ભૈરવ-રૂપ સગાંઓએ સરજાવી દીધું હતું. પણ આ જુવાને આપેલા સમાચારમાં ભયાનકતા કરતાં દયાર્દ્રતા વધુ હતી. પુત્રને ચાંદલો કરવા ઉઠવાનો યત્ન જેણે કર્યો હશે, સૂતે સૂતે જેણે મીઠડાં લીધાં હશે, ને મને સંભાર્યાનું જેણે કહ્યું હશે, તે સાસુ ભયંકર કેમ હોઇ શકે?

"તમે ઘેરે કાગળ જ નથી લખતા ?" એ હજુ ય અંદર ઊભી ઊભી નીચે જોઇ રહીને વિચારો કરી કરી પૂછતી હતી. એની આંખો આગલાં પાછલાં બારણાંમાં જોતી હતી.

"હવે લખીશ."

"કેમ હવે ?"

"તમારા ખુશી ખબર...અને તમે એના ખુશી ખબર પુછાવ્યા છે વગેરે." સુખલાલે કેરીનો રસ કાઢી લીધા પછી હાથ ધોતાં ધોતાં ઓરડા તરફ જોઇને કહ્યું. સુશીલાના ખુશી ખબર લખતા પહેલાં જાણે પોતે પ્રત્યક્ષ ખાત્રી કરી લેવા ઉત્સુક હતો કે તબીઅત તો સારી જ છે ને !

તબીઅત તો અણધારેલા પ્રમાણમાં સારી લાગી. સ્હેજ શામળી, પણ તેજ મારતી ચામડી હતી. એવી ચોખ્ખી આંખો બહુ થોડી છોકરીઓની જ હોય છે. વધુ વિગતો તો સુખલાલ જોઇ જ ન શક્યો. પારકી કન્યાના શરીર પર નજરના ઊંદરડા દોડાવવામાં રહેલું જોખમ એ જાણતો હતો. આ કિસ્સામાં તો જોખમ ઘણું મોટું હતું.

હજુ ય સુશીલા જતી નહોતી એટલે સુખલાલ ભય પામવા લાગ્યો. પ્રત્યેક છોકરામાં કુદરતી જ એક ભયભરી માન્યતા ઠસે છે કે છોકરીનો વાંક હશે તો પણ છોકરી જ એક છેલ્લી ઘડીએ પોતાની જાતને બચાવી લેવા માટે છોકરા પર બનાવટી આળ નાખતી જશે. એને ખોટું બોલતાં તેમ જ કૃત્રિમ આંસુ પાડતાં વાર નથી લાગતી. આંહી સુખલાલને પણ આ અજાણી છોકરીની એવી જ કંઇક ફાળ હતી. તેમ આ ઊભી ઊભી મને બનાવતી તો નહિ હોય ને, એવો સંશય પણ પાછળથી એના મનમાં પેદા થયો. એ હવે જાય તો આફત ટળે !

પણ સુશીલાના પગ વધુ ને વધુ ચોંટતા ગયા. બહાર તળાવમાં ઉપરાછાપરી ભફાંગ ભફાંગ અવાજો બોલતા હતા. ન્હાનારાઓનું કીકીઆરણ મચ્યું હતું. નીકળી જનારાઓને ફરી ઘસડી જઇને પાણીમાં નાખવાનાં તોફાનો પણ સંભળાતાં હતાં. મોટા શેઠ નાના શેઠ પણ તળાવ પર હતા એ તેમના ઘાંટા પરથી સુશીલા પારખતી હતી. મોટા બાપુજીનું ગળું એકદમ બની ગયેલા લક્ષ્મીવંતોના જેવું ભરડાઇ ગયેલું હતું.

એ બધા સ્વરો વચ્ચે ભાત પાડતો એક મોટરનો ગર્જના—નાદ ઉઠયો. અને સૌનો સત્કાર—સ્વર ઉઠયો: "ઓ...હો ! વિજયચંદ્રભાઇ ! ચાલો, જલદી કપડાં ઉતારો."

મોટરમાંથી ઊતરનાર એક સંસ્કારી દેખાતા જુવાનને લેવા માટે મોટા શેઠ સામા ગયા. ને પછી બેઉની વચ્ચે "કેમ મોડા પડયા ?" "સેતલવાડ સાહેબને મળવા જવાનું હતું" "સર ઠાકુરદાસનો કાગળ આવી પડેલો" વગેરે વાર્તાલાપ થતાં થતાં બેઉ જણા બંગલામાં ચડયા.

મોટા શેઠે બૂમ પાડી "કયાં છે સુશીલાનાં બા ને ભાભુ વગેરે ? આ વિજયચંદ્ર આવી પહોંચ્યા છે. લ્યો હવે પિરસવાની તૈયારી કરાવો. મા'રાજ કયાં છે ?" એમ બોલતા બોલતા મોટા શેઠ રસોડામાં દાખલ થાય તે પુર્વે સુશીલાથી એ સ્થાન છોડી શકાયું નહોતું. મોટા બાપુજીને દેખીને એણે ચાલવા માંડયું ત્યારે એની આંખો ઉશ્કેરાયેલી હતી. એને પણ મોટા શેઠે કહ્યું—

"કેમ સુશીલાબેન, હવે પિરસાવો ઝટ બેટા. વિજયચંદ્ર આવી ગયા છે."

જવાબ આપ્યા વગર સુશીલા તો સામી બાજુના સ્ત્રીઓવાળા

ઓરડામાં ચાલી ગઇ. પણ મોટા શેઠે આગળ વધી જ્યારે "કાં મા'રાજ, પિરસો હવે" એમ કહ્યું ત્યારે ત્યાંથી સુખલાલે જ જવાબ આપ્યો: "હા જી, હું બોલાવું છું મહારાજને."

સુખલાલ એટલું કહીને હાંફળો ફાંફળો તળાવ પર દોડયો. એને દેખીને મોટા શેઠને ખાઇ ગઇ. એ ગોલો સુશીલાને મળવા જ શું આંહી પેસી રહ્યો હતો? સુશીલાને શું એણે જ છૂપી ધાક ધમકી મોકલીને તેડાવી હશે? સુશીલાનું મોં સૂણેલું કેમ હતું? એ તીખો આદમી સબૂરી ન પકડી શક્યો. જરૂર પડે તો આખી ઉજાણી ઉપર પણ ધૂળ વાળી દેવા એ અધીર બન્યો. એ સુખલાલની કશી ગણના જ કર્યા વગર સ્ત્રીઓના ઓરડા તરફ ઉતાવળે પગલે ચાલ્યો ગયો ને એણે પોલીસ અધિકારીની ઢબે બાતમી મેળવવા માંડી; "શું હતું સુશીલાને? ત્યાં રસોડે જઇને કેમ ઉભી હતી? કોણે ત્યાં તેડાવી હતી? કોણે એને કડવું વેણ કહ્યું છે? કોણ એને ડરામણી દેખાડે છે! હું એને ચીરીને મીઠું નહિ ભરી દઉં? એ છે કોણ હરામજાદો! કઇ સત્તાને હિસાબે એણે સુશીલાને ત્યાં બોલાવી હતી! ને એનો તો હજી મારા ઘરમાં પગ મૂકવાનો ય અધિકાર નથી ત્યાં શું એ છોકરી ઉપર સત્તા ભોગવતો થઇ ગયો? કુત્તો! મવાલી! ગઠીચોર!"

"ચૂપ રહો, અરે ધીરા રહો ભલા થઇને." મોટા શેઠનાં પત્નીએ ધીરે સાદે ધણીને ઠપકો આપ્યો. "કાંઇક સમજણ તો પડવા દ્યો."

"સમજણ શી!" અંદરથી સુશીલાની બા લાજને છતે ઘૂમટે જેઠનો પક્ષ ખેંચતાં બોલી ઉઠયાં: "છોકરી હીબકે હીબકા ભરી રહી છે, ભાભીજી! તપાસ તો કરો, કોણે એને ધમકાવી છે?"

"બા—બા—બા પણ તમે ચૂપ—છાનાં—તમને કોણુ—" એવા શબ્દો સુશીલાના હીબકામાંથી ઉઠતા હતા. એ શબ્દોનું વાકય બની

શકતું નહોતું. સુશીલા જે કહેવા માગતી હતી તેનાથી ઉંધો જ ભાવ એની બાએ એના બોલમાંથી ઉઠાવ્યો હતો.

"ભાભુને–ભાભુને–આંહી–બોલાવો." સુશીલાએ કહ્યું.

એને ભાભુ પર વ્હાલ અને શ્રદ્ધા હતાં. મોટા શેઠનાં સંતાન વિહોણાં પત્ની અત્યંત ગરવાં હતાં. ને સુશીલા પર તેમનો જ સંસ્કાર–પ્રભાવ હતો.

"ભાભુના જ પડખામાં રહીને એના જેવી ભલી ભોળી બની ગઇ છો તું." એમ બોલતાં એની બાએ પોતાની જેઠાણીને બોલાવ્યાં:

"આ તમારી રઢીયાળી બોલાવે છે તમને ભાભીજી."

"કેમ બેટા?" ભાભુએ કશો જ ઉકળાટ બતાવ્યા વગર પૂછ્યું.

"મોટા બાપુજીને કહો–કે કોઇને કંઇ કહે નહિ."

"ન કહે તો શું સાંખી લ્યે! પરણાવ્યા જેવડી દીકરી જોડે આંહી એકાંત કરતાં શરમ ન આવી રૂપાળાને! કાઢોને હવે આંહીથી, કાંઇક છૂટકો પતાવોને આ વાતનો!"

સુશીલાની બા આંહીથી જે બોલતાં હતાં, તેને મોટા શેઠ બહાર ઉભા ઉભા ઝીલતા હતા, "એ હવે તમે તમારે જોયા કરો. તમારા જેઠને બધી ય વિદ્યા આવડે છે. તમારે જેઠે પંદર વરસથી મુંબઇ ખેડી છે. એની પાસે એકેએક તાળાની ચાવી છે. હવે તમે તમારે તાલ જોયા કરો. ઘીને ઘડે ઘી થઇ રે'શે બાપા! મને કાંઇ થોડી ચાટી ગઇ હશે! શું કરૂં? ગમ ખાઇને બેઠો છું. કેમકે ઘરનું માણસ જ મને મોળો પાડી દે છે ને! નીકર હું આટલી વાર લાગવા દઉં કાંઇ?"

"સબૂરી રાખો, સબૂરી રાખો, ઉતાવળા સો બાવરા થાવ મા." જેઠાણી હજુય પતિને એ જ જાપ સંભળાવતાં હતાં.

આ હોકોટા તળાવની પાળે પછડાયા. નહાવાનું થંભી ગયું. શી નવાજૂની થઇ તેની કોઇને જાણ નહોતી. ભણકારા વાગી ગયા એક ફક્ત સુખલાલના ભેજામાં. પણ આ તોફાનમાં સુશીલા શો ભાગ ભજવી રહી હતી? એને આવેલી કલ્પનાઓ કારમી હતી, રસોડામાં એની અને સુશીલાની વચ્ચેની છેલ્લી વાત આ હતીઃ

'શું કામ બધાં તોડાવવા ફર્યાં છે? મેં કયાં કોઇને કહ્યું છે? મને કયાં કોઇએ પૂછયું છે? તમે જે કામના ઢસરડા કરો છો તેની મને ખબર છે. મારું મન બળે છે. તમારા શરીરને સાચવતા શા માટે નથી?"

આટલું કહેતી કહેતી એ ઓરડામાં ઉભી ઉભી રડી કે તુર્ત જ મોટા શેઠ આવ્યા હતા. પણ એણે અંદર જઇને કોણ જાણે શો યે ખુલાસો કર્યો હશે! છોકરીઓનો શો વિશ્વાસ!

પ્રકરણ ચોથું

વિજયચંદ્રનું વ્યક્તિત્વ

પંગત ગોઠવાતી હતી ત્યારે મોટા શેઠે પ્રાણજીવનને બોલાવીને ધીમેથી કહ્યું: "પ્રાણીયા, એ રઢીયાળાને મારી સામે બેસવા દઈશ મા."

"એ હો, ફિકર નહિ."

પછી પ્રાણજીવને જે જુક્તિથી સુખલાલને એક પછી એક ફેરફારો કરીને ખૂણાની જગ્યામાં બેસવી દીધો તે જુક્તિ જોઈને મોટા શેઠને ખાત્રી થઈ ગઈ કે કોઈક દિવસ આ ગુંડો પ્રાણીયો મારી પેઢીનો ભાગીદાર બનશે. દરમ્યાન પ્રાણજીવને સુખલાલની બાજુમાં બેસીને પડખામાં ઘુસ્તા ચડાવવા માંડયા હતા. મારતો મારતો ગણગણુ સ્વરે બોલતો હતો; "પરાક્રમ કર્યું લાગે છે! સોગંદ પાળ્યા નહિ ને? ઉતાવળે બાફી નાખ્યું ને? હવે લબાચા બાંધો રાજ, અચકો મચકો કારેલી!'

વિજયચંદ્રે પોતાનો લીલો હાફકોટ અને બદામી રેશમી-ટોપી આસ્તેથી ઉતારીને પોતાની બેઠકની ઉપરની જ ખીંતી પર લટકાવ્યાં.

બાકીનાં તમામનાં કપડાં દિવાખાનામાં ઉતર્યાં હતાં. એવા એક નાના કામમાં પણ વિજયચંદ્ર બીજા સૌથી જૂદો તરી આવ્યો. એની ટોપી નીચેથી પ્રગટ થયેલું માથું ચીવટ અને સુવ્યવસ્થાનો એક અપૂર્વ નમૂનો હતું. એકેએક વાળ પોતાને સ્વસ્થાને લશ્કરી શિસ્તનું પાલન કરતો હતો. જુલફાં ઉડ ઉડ થતાં રાખવાની વિજયચંદ્રની આદત નહોતી. એનું ખમીસ પણ જાણે કોઇ જીવતું જાગતું સાથી હોય તેવી સાચવણી પામતું, શરીર સાથે પૂર્ણ મોહબ્બતથી મેળ ખાતું હતું. એના ધોતીઆનો એક પણ સળ ઉતાવળ, બેપરવાઇ અથવા 'ઠીક છે, ચાલશે' એવું ક્ષુદ્ર સંતોષીપણું બતાવતો નહોતો. એક પણ ચરકા કે વાળ વગરની એની હજામત પણ જીવન જીવવાની કળાની સાક્ષી પૂરતી હતી.

એને પોતાની અડોઅડ બેસારીને જમતાં જમતાં મોટા શેઠે ઠીક ઠીક વાતો જાણી લીધી. પિતા માતા નાનપણથી જ ગુજરી ગયાં છે. બહેન બનેવીને ઘેર ઉછર્યો હતો. ટ્યુશનો કરી કરીને અભ્યાસ આગળ ધકેલ્યો છે. વચ્ચે બે વાર નોકરી કરવી પડેલી તેથી ભણતર છોડી દીધેલું. નહિતર તો વીસ વર્ષે ગ્રેજ્યુએટ થઇ ગયો હોત. શેઠ મનસુખલાલ બાલાભાઇ તરફથી વિલાયત જનાર છું. તેમના બીઝનેસની એક શાખાની ખીલવણીમાં મારે માટે 'ફ્યુચર પ્રોસ્પેક્ટસ' (ભવિષ્યની આશાઓ) છે.

"વિલાયત કેટલુંક રહેવું પડે તેમ છે?"

"એક વર્ષ."

"પછી તો દેશમાં જ સ્થાયી થવાના ને?"

"હા જી."

વિજયચંદ્ર પણ કાઠિયાવાડના ગામડાનો જ વતની હતો. એના

કુળની સાથે તો ઘણી નજીકની સંબંધ-કડીઓ નીકળી પડી. અને મોટા શેઠને જો કે વિજયચંદ્રના કુળનું સ્થાન પોતાના કુળથી ઊતરતું લાગ્યું છતાં છોકરાનું કરમીપણું તેમના મન પર સજ્જડ છાપ બેસાડી ચૂક્યું.

"આવો, બંગલો તો જોઇએ." એમ કહીને મોટા શેઠે વિજયચંદ્રને જમ્યા બાદ આસપાસ આંટા મારવા માટે સાથે લીધો. વિજયચંદ્રે જેટલાં જતનપૂર્વક કોટ ને ટોપી ઊતાર્યાં હતાં તેનાથી વધુ ચીવટ રાખીને પાછાં તે ચડાવી લીધાં. એના ડગલાની બાંય ન જોનારાની આંખે પણ ઊડીને વળગે અને અવાજ કરી કરીને જાણે કહેતી લાગે કે જુઓ, છે મારા પર એક પણ કરચલી! એટલી બધી અકબંધ રહેતી. છતાં ખુબીની વાત તો એ હતી કે વિજયચંદ્રની આ સુઘડતા ટાપટીપ અથવા ઠઠારો, આછકલાઇ અથવા વરણાગીયાવેડા ન લાગે. પ્રયત્નથી માણસ શું નથી કરી શકતો? પરસ્પર વિરોધી જેવી લાગતી છતાં શું એ સાચી વાત નથી, કે માણસની સ્વાભાવિક દેખાવાની સફલતા પણ પ્રયત્નોની જ સિદ્ધિ છે! વિજયચંદ્રની બાબતમાં તો પ્રયત્ને અને ઉદ્યમે જ આ ભાગ ભજવ્યો હતો. નહિતર એના ગજવામાંથી દેખાતો રૂમાલ રેશમી અને ખુશબોદાર હોવા છતાંય કેમ સભ્યતાનો જરાય ભંગ નહોતો દાખવતો? જોનારને જરાય અરૂચિકર તો ન થાય, એથી ઉલટું એમ જ લાગે કે વિજયચંદ્રના ગજવાનો રૂમાલ બરાબર એટલો બહાર દેખાવો જ જોઇએ ને સુગંધિત પણ એટલો જ હોવો જોઇએ. ન હોય તો તેટલું એનું વિજયચંદ્રપણું—એનું વ્યક્તિત્વ ખંડિત!

આંટા દેતા દેતા, આડી અવળી કૌટુમ્બિક વાતો કરતા કરતા 'આ બંગલો ખરીદીએ તો તમને કેમ લાગે છે' એવો અભિપ્રાય પૂછતા મોટા શેઠ એને બૈરાં બેઠાં હતાં તે ખંડમાં તેડી ગયા. પોતાની પત્ની સાથે

ઓળખાણ પડાવી : "આમનાં ફઇબાને તો તમે સારી પેઠે ઓળખો : તમારા પિયરનાં એ તો નજીકનાં સંબંધી : આપણી ન્યાતમાં તો સામસામાં કેટલાં બધાં સગપણો નીકળી પડે છે ! આ ભાઇ મનસુખલાલ બાલાભાઇ શેઠના ખાતા તરફથી વિલાયત જનારા છે વગેરે."

મોટાં શેઠાણીએં પોતાનું મોં ઊંચું કરીને વિજયચંદ્રને જોઇ લીધો. જોયા પછી તેની આંખો પતિ તરફ જ રહી. ચકળવકળ ચારે બાજુ આંખો નચાવવાની એને ટેવ નહોતી. નિઃસંતાન હોવાથી એનું નારીરૂપ ચાલીશ વર્ષે પણ ત્રીશથી વધુ કળાવા દેતું નહિ. ગરવું માનવી કેવું હોય એનો કોઈ જીવતો આદર્શ બતાવવા માટે સૈકાઓ સુધી સાચવી રાખવાનું મન થાય, ને મુવા પછી મસાલા ભરીને પણ એ દેહનું જતન થવું જોઇએ, આવી મનેચ્છા સૌ જોનારના મનને સ્વાભાવિક હતી.

"ક્યાં ગઈ સુશીલા ?" મોટા શેઠે વાતમાં ને વાતમાં સહજ લાગે તેમ પૂછી લીધું. પણ વિજયચંદ્ર, મોટાં શેઠાણી, લાજ કાઢીને બેઠેલાં નાનાં શેઠાણી, તેમ જ બાજુની ઓશરીમાં ઊભેલી સુશીલા, વગેરે બધાં આ ખબર પૂછવાનો ને આ પારકા બંગલો પરોણાને બતાવવા માટે છેક સ્ત્રીઓની બેઠક સુધી લઇ આવવાનો શેઠનો મનોભાવ સમજી ગયા હતા.

"આ રહી." સુશીલા જ્યાં હતી ત્યાંથી બોલી.

"કાં બહેન, ત્યાં કેમ ઊભી છો ? આંહી આવને ! તું જમી ? કેટલા વાટકા રસ ખાધો ? રસ ખાવે તો સાવ નાદાર છે સુશીલા."

દરમ્યાન સુશીલા જરા પણ શરમીંદી બન્યા વગર ઓરડામાં આવીને ઉભી હતી. એને જોયા પછી મોટા શેઠને મનમાં એટલો તો વસવસો રહી ગયો કે અરધા કલાક પહેલાંના રૂદનવાળું મોં સુશીલાએ

ધોઇ નાખ્યું હોત તો ઠીક હતું. બેશક વિજયચંદ્રની આંખોએ તો ધોયેલા મોં કરતાં આંસુવાળું મોં જ વધુ સોહામણું માન્યું. વિજયચંદ્ર નાની વયમાં પણ એટલું તો સૌંદર્ય—શાસ્ત્ર સમજી ચૂક્યો હતો કે નારી-રૂપને સદાકાળ સાફ રાખવા માટે જ પ્રકૃતિએ એની આંખો પાછળ અખૂટ અશ્રુ—ટાંકાં ઉતાર્યાં છે.

છેક સાંજે ઉજાણી વિખરાઈ ત્યારે વિજયચંદ્રને શેઠે મોટરમાં સાથે લીધો. શોફરની બાજુમાં એ બેઠો હતો. પોતાની પછવાડે મોટા શેઠ, શેઠાણી તથા બેઉ વચ્ચે સુશીલા બેઠી છે એ પોતે પાછળ જોયા વિના પણ જાણી લીધું. મોટા શેઠે વિજયચંદ્રના ગળામાં આખે રસ્તે વાતોનો ગાળીઓ નાખીને પોતાની તરફ જ જોઇ રાખવાની મીઠી ફરજ પાડી હતી. મોટા શેઠ તરફ મંડાએલી એની આંખોને સુશીલા તરફ નિહાળવા માટે જરી ત્રાંસી પણ થવાની જરૂરી નહોતી, તેમ છતાં એ શાણો જુવાન સીધી લીંટીથી એક દોરા વા પણ દૃષ્ટિને ચાતર્યા વગર આખે માર્ગે એક શેઠની જ સામે જોઇ રહ્યો. કેટલાકને ત્રાટક—વિદ્યા સ્વાભાવિક વરેલી હોય છે.

રસ્તામાં એને સર ઠાકુરદાસને બંગલે જવાનું હતું એમ પોતે કહ્યું હતું. એટલે શેઠે ગાડીને મલબાર હીલનો ચક્રાવો લેવરાવીને પણ એના કહ્યા મુજબ ઉતારી મૂકયો. વિદાય લેતાં લેતાં કહ્યું. "કોઇક વાર રાતને વખતે નિરાંતે આવતા રહેજો. વ્યાપારની વાતો કરશું."

પછી મોટા શેઠે માર્ગમાં પત્નીને કહ્યું : "આજની મારી ઉજાણી તો કડવી ઝેર થઇ જાત, જો આ માણસ ન આવ્યો હોત તો. કાંઇ જેવો તેવો ગજબ કરી નાખ્યો છે એ કમજાતના પેટનાએ !"

સુશીલા બીજી જ બાજુ જોઇ ગઇ હતી. તેમ ભાભુએ પણ પતિને જવાબ ન આપવામાં જ ઘર સુધીની મુસાફરીની સલામતી

માની મૌન સેવ્યું હતું. ઘણીને બોલવું હતું તેટલું બધું જ બહાર ન આવી શક્યું. વાર્તાકાર હોંકારો મળ્યા વગર હતોત્સાહ બની ગયો.

સુશીલાની મોટર જ્યારે ઘેરે પહોંચી ગઇ હતી અને વિજયચંદ્રના ખમીસનો કૉલર જ્યારે મલબાર હીલના શીતળ પવનહીલોળામાં પોતાની પાંખો હલાવતો હતો, ત્યારે પ્રાણજીવન વગેરે દુકાન–ગુમાસ્તાની મોકળી મશ્કરીઓના માર ખાતો સુખલાલ હજુ તો ત્યાંનો ત્યાં ઉજાણીનાં ઠામડાં ગણતો, છરી ચપ્પુને કોથળામાં નાખતો, વધેલાં તેલ ઘી અને મીઠું મસાલા પાછા ભરી લેતો દોડાદોડ કરતો હતો. કેમકે રસોયાઓ પોતાના કામથી પરવારી ગયા પછી પાનતમાકુ ખાવાનો તેમ જ સૂવાનો હક્ક ભોગવતા હતા. પ્રાણજીવન પોતાની હવે પછીની ફરજ સૂતો સૂતો સૂચનાઓ આપવા પૂરતી જ સમજતો હતો. પ્રાણજીવન સિવાયના પણ ઘણાખરાએ એમ જ કહી દીધું કે “આખરે તો આ બધો જ સ્વારથ સુખલાલ મે'તાનો જ છે. ઠામડાં ડબલાંની માલિકી એમની છે, અમારી નથી. એક પવાલું પણ આઘું પાછું થશે તો નાના શેઠાણી હાજરી લઇ નાખશે હો સુખલાલ મે'તા ! અમે તો કહી દેશું કે તમારા જમાઇને ભળાવ્યું હતું.”

સાંજે સરંજામ ખટારામાં ભરીને સૌ દુકાનવાળા મુંબઇ ઉપડી ગયા, તે પછી ત્રીજે જ દિવસે શનિવાર આવ્યો. એ શનિવારની અધરાતે સુખલાલના મગજનો કુંપો એકાએક ફુટી ગયો. એને બહોળી નાખોરી ફુટી. ને એ હરકિસનદાસ હોસ્પીટલમાં પહોંચતો થયો.

પ્રકરણ પાંચમું

ઇસ્પિતાલમાં

ભોંય તળીઆના માંદી—વૉર્ડમાં પડેલો સુખલાલ પોતાની માંદગીને આશીષ આપતો હતો. પોતાની નિયમબંધી સારવાર થતી હતી તે પરથી પોતે એવું માનતો હતો કે મોટા સસરાએ દવાખાના વાળાઓને ખાસ ભલામણ કરી હશે. મારી બાની સારવાર આવે સ્થળે થતી હોય તો એ જરૂર જલદી સાજી થઇ જાય: આંહી તો મને મારી જાણે પડખું પણ ફેરવવા ન દેનારી આ ગોરી ગોરી નર્સ બાઇઓ હાજર ને હાજર છે. આટલી બધી સ્ત્રીઓના સજીવ સમાગમમાં હું કદી નહોતો આવ્યો.

પોતાને આખે શરીરે ગરમ પાણીનું 'સ્પન્જીંગ' કરીને પાઉડર છાંટી દેનારી એ પરિચારિકાઓ એને સ્વર્ગમાંથી ઉતરી આવેલી દેવ-કન્યાઓ લાગી. મને આંહીથી જલદી રજા ન આપી દે તો પ્રભુનો બહુ પાડ માનું એવો એનો મનોભાવ હતો.

બાજુના ખાટલાવાળાઓ પાસે એમનાં કુટુમ્બીજનો રહેતાં, કેટલાંય તો સવાર સાંજ તબિયત જોવાને બહાને ટોળે વળી આવતાં. પોતાને

ખાટલે કોઇ ન હોવાને લીધે સુખલાલ સૌનું ધ્યાન ખેંચનારો થઇ પડ્યો. અનેક સ્ત્રીઓ, યુવતીઓ, કુમારિકાઓ આ દિવસોના દિવસો એકલા પડ્યા રહેતા જુવાનને દેખી અંદર અંદર વાતો કરતી કે એને આંહીં મા બહેન નહિ હોય? એ પરણેલો નહિ હોય? એને કોઇ સગાં લાગતાં નથી.

નજીકનો પાડોશી દરદી એક આધેડ પુરુષ હતો. એને શી બિમારી હતી તે જાણવું શક્ય નહોતું. એ પોતાને જરા પડખું ફેરવવું હોય તો 'નર્સ ! નર્સ !' એવા સાદ પાડતો. નર્સ આવીને એનું શરીર ઝાલી બેઠો કરે ત્યારે એ નર્સને ભાંગ્યા તૂટ્યા હિન્દીમાં, અંગ્રેજીમાં, મરાઠીમાં પ્રશ્નો કર્યા જ કરતો: તમે પરણ્યાં કે નહિ? ગયા વખતે હું આવેલો ત્યારે પણ તમે કુંવારા જ હતાં. તમે આખી જીંદગી આ જ ધંધો કર્યા કરશો? પરણી કેમ નથી લેતાં? મને જરા ટેકો આપીને બહાર બેસારોને?

વસ્તુતઃ ટેકો આપવાની કશી જરૂરી નહોતી. બપોરે એની પત્ની આવતી ત્યારે પત્નીનો ટેકો એ ક્યાં માગતો હતો?

નર્સ એને દાઝે બળતી કહેતી: 'કાકા, તમને કશું જ દરદ નથી છતાં શું વારે વારે દવાખાનામાં આવીને રહેતા હશો?''

"પણ તમે મને કાકા શા માટે કહો છો?"

"કેમ, તમે બુઢ્ઢા છો માટે કાકા કહું છું."

સુખલાલને વિસ્મય થતું કે આ પૂરી ઉમ્મરનો માણસ પોતાને કાકા તરીકે સંબોધાતો જોવામાં શા માટે કચવાટ અનુભવતો હશે? કે શું એ બહુ નિરભિમાની હશે?

નર્સનું નામ લીના હતું. 'લી...ના' એવા પ્રલમ્બિત સ્વરે જ્યારે

એને બીજી નર્સ બોલાવતી ત્યારે સુખલાલને બીજું વિસ્મય આ થતું કે જેમાંથી આપોઆપ ટુહુકાર ઊઠે એવાં નામો જગત પર હોતાં હશે?

નર્સ સુખલાલનું વિશેષ ધ્યાન રાખતી એ આ પાડોશી બુઢ્ઢાને ગમતું નહોતું. એ સુખલાલને કોઇ કોઇ વાર કહી પણ નાખતો કે 'આ નર્સ લોકોને બહુ બોલાવ બોલાવ ન કરતા હો કે! એ તો આબરૂ પાડી નાખે અને બ્હીક દેખાડી પૈસા કઢાવી લ્યે તેવી મહા ખેપાનૂ હોય છે.'

આવી શિખામણ મળ્યા પછી સુખલાલ વિશેષ સંકોચભર્યું વર્તન રાખતો, પરંતુ તેથી તો ઉલટાની લીના એની વિશેષ કાળજીભરી સારવાર કરતી. દૂધ ચહા પાવાને વખતે પણ પોતે કોણ જાણે કયાંથી દોડતી હાજર થઇ જતી. જોરાવરીથી ધખી ધખીને પુરો પ્યાલો પાતી, અને વારંવાર શરીર પર હાથ ફેરવીને કહેતી:

"સ્માર્ટી ઓ સ્માર્ટી! તું એકેક ઇંડું રોજ લેતો જઇશ? તું બહુ નબળો છે. ઇંડું તને બહુ ફાયદો કરશે. તારા શરીરમાં લોહી ભરાઇ જશે, સ્માર્ટી!"

સુખલાલ ઇંડાની વાત સાંભળીને પડયો પડયો શરમાઇને સ્મિત કરતો. કોણ જાણે કેમ પણ એનું ધૈર્ય-ઝરતું સ્મિત એના દુબળા ફિક્કા મોં પર એવી કોઇક માધુરી ભભરાવી દેતું કે લીના એના આવા સ્મિતની વારંવાર ઉમેદ રાખીને ઇંડાની વાત કાઢયા વગર રહેતી નહિ.

"તમે મને સ્માર્ટી કેમ કહો છો?" એણે એકવાર પૂછ્યું.

"તને એકને જ નહિ, મારા જે જે દરદીઓ બિમારીમાં પણ શાંતિમય રહીને મોં મલકાવે તે બધાને હું "સ્માર્ટી" કહું છું. ન કહું? તને નથી ગમતું? 'સ્માર્ટી' એટલે સુઘડ અને ચપળ."

સુખલાલ કશો જવાબ દેતો નહિ. પણ એને અજાયબી થતી કે પેઠી પર 'માંદલો' અને 'દગડો' શબ્દે કૂટી મરેલાને આ છોકરી 'ચપળ' કેમ કહી રહી છે.

પણ નર્સ જરી આઘી પાછી થતી કે તુર્ત પાડોશી 'કાકો' એને ચેતાવતો: "ઇંડાંને ચાળે ચડાવે નહિ તો મને કહેજે ને?"

લીના પચીસેક વર્ષની લાગે. હાસ્યની મૂર્તિ હતી. બોલવા કરતાં હસવાનું પ્રમાણ વિશેષ રાખતી. સુખલાલ એને પોતાની કલ્પનામાં ઘણી ઘણી વાર સુશીલા જોડે સરખાવતો. એક જ વાર જોયેલું સુશીલાનું મોં એને પૂરેપૂરું તો યાદ નહોતું રહ્યું. પણ સ્મૃતિમાં એનો ચહેરો મોરો બંધબેસતો કરવામાં જે કાંઇ ત્રુટિ રહેતી તે પોતે આ લીનાના ચહેરાની મુદ્રા લઇને લપેડા લગાવી પૂર્ણ કરી લેતો. આવો અણઘડ ભેળસેળ કરવા જતાં એને બેમાંથી એકે ય વદન સુસ્પષ્ટ થતું ન હતું. થોડાક દિવસો વીતતાં તો એણે લીનાના પ્રત્યક્ષ મોંને પણ પોતાની કલ્પનામાં ભારી વિચિત્ર ઘાટ આપી દીધો.

એક દિવસ બપોર હતો. બહારનાં મુલાકાતીઓને મળવાની વેળા નહોતી. પાડોશી આજારી 'કાકા'ની પત્ની, કે જે કાકાથી અરધી જ ઉમ્મરની હતી, તેણે મોસંબીની કળીઓ કાઢીને એક રકાબી પોતાના સ્વામી 'કાકા' ને આપી, તથા બીજી એક રકાબી એ સુખલાલને દેવા ગઇ કે તુર્ત જ નર્સ વગર કશી હીલચાલ ન કરી શકનાર કાકાએ ઝડપથી ફરી જઇને સુખલાલ સાથે પોતાની 'નવી' શી તાણખેંચમાં રોકાઇ ગઇ હતી તે જોયું. રકાબી લેવા સુખલાલ સ્મિત કરીને ના પાડતો હતો, 'નવી' આગ્રહ કરતી હતી, ને પૂછતી હતી "તમારે મા કે બેન કોઇ આંહી નથી? કોઇ નથી?"

"આંહી આવ એય વાઘ......" કાકા 'વાઘરણ' શબ્દ પૂરો કરે

તે પહેલા જ 'નવી' પાછી આવતી રહી. ને સુખલાલ 'કાકા'ના તે પછીના દુર્વર્તાવને નિહાળી રહ્યો. 'કાકા' એમ પણ કંઇક કચ્છી ભાષામાં કહેતા હતા. કે "મને ઊઠીને ઘેર આવવા દે, પછી વાત છે તારી."

સુખલાલ આવી બાબતમાં છેક જ છોકરું નહોતો રહ્યો. પણ પોતાની જાતને જ દોષિત માનવાની ટેવ વાળો હોઇ કાંઇક ખુલાસો કરવા તલપાપડ હતો, છતાં આવી નાજુક વાતમાં પોતે કયાંક બાફી બેસશે એમ ભય પામી પડ્યો રહ્યો. પણ પોતાના મોં પરથી સ્મિત જતું રહેશે તે વખતે જ લીના ત્યાં આવીને ઊભી રહેશે તેવું એણે ધાર્યું નહોતું.

'ટેમ્પરેચર !" એટલું બોલીને એ સુખલાલના મોંમાં થરમામીટર મૂકીને, એકીસાથે હાથ ઊઠાવી, નાડી પર આંગળીઓ મૂકી પોતાના કાંડા-ઘડિયાળનો મિનીટ-કાંટો જોતી જોતી કોણ જાણે શાં શતાવધાન કરતી ઊભી.

થરમામીટર એના મોંમાંથી હળવા હાથે કાઢીને લીનાએ સુખલાલને પુછ્યું : "Why don't you smile smarty !"

પોતાના ગામડાની નજીકના તેજપુર ગામે ચારેક ચોપડી અંગ્રેજી ભણેલો સુખલાલ પોતાનું અંગ્રેજી સમજ્યો નથી એમ એક જ પલમાં યાદ કરીને એણે હિન્દીમાં કહ્યું "હસતે કયોં નહિ આજ, સ્માર્ટી ?"

સુખલાલે સ્મિત કર્યું કે તુર્ત જ "હાં, ઐસા રહેના !" કરતી એ પાછી ફરી, ત્યારે એણે કોઇ દિવસ નહિ ને આજે જ એક યુવાન કન્યાને ભયભીત નેત્રે ચોમેર જોતી જોતી ત્યાં ઉભેલી દેખી.

"Whom do you want ? તુમ કિસકો મંગતે હૈ ?" એમ એણે પુછ્યું. કેમકે આવી સુંદર છોકરી આજે આટલા બધા દિવસે

સુખલાલ પાસે શા માટે આવે એવી એની કલ્પના હતી. કોઈક બીજા દર્દીને શોધતી હશે.

"ઇસ્કો." આવેલી સ્ત્રી એટલું જ બોલી શકી. સુખલાલનું મોં નર્સ લીનાની બાજુ હતું તે "ઇસ્કો" શબ્દ સાંભળતાની વાર ફરી જવા મથ્યું. તત્કાળ લીનાએ એને પકડીને પડખું ફરતો રોકતાં રોકતાં, "નો ! નો ! સ્માર્ટી, નો !" એવી મીઠી ધમકી દીધી. ને આવેલ બાઈને એણે કહ્યું, "તુમ ઇસ બાજુ આઓ !"

આવેલ સ્ત્રી સુખલાલની સામે ગઈ ને ઓળખાઈ. સુશીલા.

પ્રકરણ છઠ્ઠું

નર્સ લીના

નર્સ લીનાને કૌતુક થયું. આ બાઇ તે "સ્માર્ટી" ની તબિયતના ખબર કાઢવા આવી છે કે દવાખાનાનાં દર્દીઓને જોવા આવી છે?

લીનાની શંકા પાયા વગરની નહોતી. સુશીલા હજુ સુખલાલ ઉપર એકાગ્ર થઇ જ નહોતી. સુખલાલનું મોં જોવામાં એ કોણ જાણે કોઇક ચોરી છૂપીનું કૃત્ય કરતી હોય, તેવી અદાથી ચકળ વકળ ચારે બાજુના ખાટલા તપાસ્યા કરતી હતી. ફરી પાછી સુખલાલના મોં પર નેત્રો ઠેરવતી હતી. ગોળ ઘીના પાંજરામાં પેસેલી ઉંદરડીની જે સ્થિતિ હોય તે સુશીલાની હતી. એને એ મોટા 'વૉર્ડ'માંના પ્રત્યેક ખાટલા પરથી જાણે કે પરિચિત મોં પોતાની સામે તાકતું લાગ્યું. આવી બેચેન અને વિકલ દશા વચ્ચે હિંમત કરીને એણે માંડ માંડ આટલું પૂછ્યું, "શું થયું છે?"

"ચૂપ! ચૂપ! સ્માર્ટી!" સુખલાલના હોઠ જવાબ વાળવા માટે જરીક ઉપડ્યા કે તુર્ત લીનાએ આજ્ઞા છોડી ને એણે સુશીલાને જરા કડક અવાજે કહ્યું: "ઉસ્કો બાત મત કરાવ. હેમોરેજ હો જાયગા."

"સારું." સુશીલાએ આ નર્સના સુખલાલ પરના સ્વામીભાવ પર મોં મલકાવ્યું.

સુખલાલ માટે દવા લઇ આવીને ફરી લીનાએ સુશીલાને પૂછ્યું: "તુમ ઇસકી કોન હે? સેહાની હે? આન્ટ (ફોઇ, કાકી કે મામી) હે? કઝીન હે? ઇતના રોજ તો કોઇ નહિ આયા, તો તુમ કયા દૂસરા ગાંવસે આતી હે?"

"હાં." સુશીલાનો ટુંકોટચ જવાબ.

"દેખો તુમ." લીનાએ ચલાવ્યું: "સ્માર્ટી કો અભી જલદી મત લે જાનાં, ઇસકો ખૂન ગિરા થા, અબ યે એકદમ કમજોર હૈં. યહાં રખો, મેં ઉસકો તાકતદાર કર દુંગી."

એટલું કહી વળી પાછી બીજાના ખાટલા પર જઇને પાછી ફરે ત્યારે બે મિનિટ વાતો કરવા થંભે, તે પછી ત્રીજાને દવા પાઇને પણ પાછી સુખલાલના જ ખાટલા પાસેથી નીકળે. લીનાના કામ-કાજની તમામ કેડીઓ આ ખાટલાની આસપાસ થઇને નીકળતી હતી. દૂરને ખાટલે ઊભી ઊભી પણ લીના આ ઠેકાણે જ નજરની ચોકી કરતી, ને પોતાના પહેરેગીરની સરત ચુકાવવાનો લાભ શોધતી સુશીલા જરાક બોલવાનો આદર કરતી કરતી પાછળ જોતી કે તુર્ત કોઇક દર-દીની સારવાર કરતી લીનાની હાક સંભળાતી: "બાત મત કરના સ્માર્ટી, વો કુછ પૂછેગી તો તુમ જવાબ નહિ દેનાં. ટેક કેર સ્માર્ટી, સમાલો બરાબર."

એટલું કહીને એ પાછી ત્યાંથી નીકળી ત્યારે સુશીલાને સંભ-ળાવતી ગઇ, "તુમ ગાંવડેમેંસે આને વાલે લોક સમજ ભી નહિ સકતે કે પેશંટ કી ઝીંદગી કિતની 'પ્રેશ્યસ' માયને કિમતી હોતી હૈ, મેરા અચ્છા પેશંટ કો બિગાડ મત દેનાં."

લીનાને તો એ શંકા ઉપજવી પણ અશક્ય હતી કે આવી કન્યા આ સૂતેલા અશિક્ષિત ગરીબની વિવાહિતા હોઇ શકે. લીનાએ ફરીથી દૂર જઇ પછવાડે નજર કરી તો સુશીલાને એણે એક વધુ ગંભીર દોષ કરતી દીઠી. સવારે લીનાએ લાવીને સુખલાલના લોટામાં ક્રોટનના ખુશબો વગરના ફૂલની એક ડાંખળી ગોઠવી હતી. તેને બહાર કાઢી નાખીને સુશીલા પોતાના રૂમાલમાંથી કાઢેલાં ગુલાબના ફૂલ ગોઠવતી હતી. એની આ પ્રત્યેક ક્રિયા સાથે એની વિહ્વળતા અને ધાસ્તીભરી મનોદશાના ફફડાટો તો ચાલુ જ હતા. પોતે આણેલાં ફૂલોને ઠેકાણે પાડયા પછી સુશીલાનો ફફડાટ ઓછો થયો.

લીના ફરી વાર પાસે આવી, આંખો કરડી કરવાનો વ્યર્થ પ્રયાસ અજમાવ્યો. પણ લીના સખ્ત થઇ શકતી નહોતી, સખ્ત થવા જતાં જ હસી પડતી, એ સુશીલા જાણી ગઇ હતી. લીનાએ આવીને હસવું ખાળવાની વ્યર્થ કોશીશ કરતાં કહ્યું : "બડી ચબરાક માલુમ પડતી હૈ મિસ ! યા તો કયા મિસિસ? હમ બોલનેકા મના કિયા, તો તુમ ફૂલોંકી જબાનમેં બાત કરને લગ ગઇ. દેખો, ટાઇમ હોને પર તુમ નિકલ જાનાં હાં! બડા ડૉકટર આયગા તો તુમારા 'ઇન્સલ્ટ' કર દેંગા ! માલુમ ?"

સુખલાલ સાથે સુશીલા એક પણ શબ્દનો વિનિયમ કરી શકે તે પૂર્વે આવો અરધો કલાક ચાલ્યો ગયો. ને જયારે લીનાએ સુશીલા તરફથી સુખલાલ તરફ મોં ઠેરવ્યું ત્યારે સૂતેલા સુખલાલની આંખોના બન્ને ખૂણામાંથી શાંત આંસુના રેલા ધીરે ધીરે કાન તરફ ઊતરતા હતા. છતાં એનું સ્મિત હજુ ભાંગ્યું નહોતું.

"કયોં, કયોં, સ્માર્ટી ?" એમ બોલતી લીનાએ જઇને સુખલાલના કપાળ પર હાથ મૂકી નેપકીન વડે આંસુ લૂછયાં.

લીનાનો આ દાવો સુશીલાને અતિ ઘણો વધારે પડતો લાગ્યો. એ નજીક જતી હતી ત્યાં જ લીનાએ કહ્યું. 'આને તમે શું કહ્યું કે આજે એ રડે છે? આટલા દિવસોથી એ આંહી છે પણ કોઈ દિવસ મેં એની આંખોમાં પાણી નથી જોયાં. તમે આજે આવીને એને મારાથી છૂપા છૂપા કાંઇક ખબર આપ્યા લાગે છે. તમે લોકો દરદીઓની મુલાકાત કેમ કરવી તે પણ સમજી શકતાં નથી. તમે લોકો–'તુમ લોક બિલકુલ બેસમજ ! તુમ લોક—"

એમ 'તુમ લોક' 'તુમ લોક' ચાલ્યું. સુશીલા આ કાગડી જેવી કાગારોળ કરી મૂકનારી નર્સને કેમ સમજાવવું તે જાણતી નહોતી. એણે મૌન પાળવામાં જ સલામતી માની. આ કોઈ અજાણી, અર્ધદેશી ને અર્ધગોરી, કોને ખબર કાં તો ઢેઢડી, કાં ગોવાની ને કાં કોઈ વટલેલી, પોતાના દરદી ઉપર બેહદ અધિકાર જમાવી બેઠી છે. મને હજુ એક શબ્દ પણ બોલવા બોલાવવા દેતી નથી. આટલી બધી ચિબાવલાઈ કેમ કરે છે? સુખલાલના ગાલો લૂછવાનો એને શો અધિકાર છે? શરમનો છાંટોય છે નફટને! હું આંહી ઊભી છું તેની પણ પરવા નથી કરતી. નર્સના ધંધા કરનારી સ્ત્રીઓને વળી શરમ શી? એને તો ગાલે અડવું કે પાનીએ, બધું એક જ છે ને! એના હાથ તો ગમે તેવી ગંદકી ચૂંથનારા. પણ એવા હાથ એ કોઈને ગાલે કે કોઈના કપાળે અડકાડતાં લજવાતી નથી? સુખલાલ કેટલા સુગાતા હશે! નહિ સુગાતા હોય તો શું એને મીઠું લાગતું હશે? એ શા માટે ના નથી પાડી દેતા?

લીનાની દમદાટી અને સુખલાલની અશ્રુધારા, બેય વચ્ચે આધાર-હીન ઊભેલી સુશીલા લીનાની લવારીમાંથી એક વાત તો બરાબર પકડી શકી, કે દરદીની સાર સંભાળ લેવા આટલા દિવસ સુધી પેઢી પરથી કોઈ આવ્યું જણાતું નથી અને આટલો કાળ રોગીની

અહોરાત્રિની જે પોતે એકલી જ રક્ષક પોષક ને પાલક રહી છે, તેને આજે આઠ દિવસે સુશીલા જેવી અજાણ છોકરીનું આક્રમણ ન ખટકે તો પછી એનું નારીત્વ કયાં રહ્યું ?

લીના ખસતી નહોતી, લીનાના હાથ સુખલાલના લલાટ પરથી ખસતા નહોતા. સૂતેલા સુખલાલની આંખો લીના ને સુશીલા વચ્ચે દૃષ્ટિદોરના વાણા તાણા નાખતી હતી. આખરે સુશીલાએ લીનાને જ પૂછયું કે "એમને હવે કેમ છે ?"

"લુક–દેખો, આજ એક હપ્તા હો ગયા. પીછે શાહજાદી પૂછતી હૈ કિ કૈસા હૈ !" લીનાએ હજુ ય વક્રભાવ ચાલુ રાખ્યો. "પહેલે તુમ મુઝે બતલાવ. તુમને કયા બાત કહ કર ઇન્કો ઇતના 'નર્વસ' કિયા ?"

"કશું જ નહિ. મેં એની સાથે વાત જ નથી કરી."

"ઇઝ ઇટ ટ્રુ સ્માર્ટી ? સાચું કહે છે એ ?"

સુખલાલે સ્મિત–નમણું દુર્બલ મોં આસ્તે રહીને હલાવ્યું.

"તુમારી સેઠાની દિખતી હે, નેઇ ?"

સુખલાલે શું કહેવું તેની સુખદુઃખમય મનોમુંઝવણમાં હા પાડી.

"તુમ લોક," એમ કહેતી લીના સુશીલા તરફ ફરી : "અપને નોકરોંકો કયા ગદ્ધા સમજકર ઇતની મઝદૂરી ખીંચવાતે હો ? ઔર પિછે દવાખાનેમેં છોડ કર સબ મામલા ખતમ સમઝ લેતે હો ! ઇસકે સ્પન્જીંગ કે વાસ્તે કોઇ કોલન–વોટર ઔર પાઉડર કી ડબી ભી નહિ દે ગયા ! મેં અપના ઘરસે લાઇ હું દેખો ! કિતની હાઇ કવો-લીટી !" એમ કહેતે કહેતે એણે ટેબલનું બારણું ખોલીને એ વસ્તુઓ બતાવી.

"લી...ના..." એવો હેડ મેટ્રનનો સંગીતમય સાદ સાંભળતાં 'યે...સ... મેટ્રન...' કરતી લીના ત્યાંથી 'સ્માર્ટી ચુપ !' કહેતી, નાકે આંગળી મૂકતી દોડી ગઇ, ત્યારે એનાં મૂંગાં ખૂર જાણે પહાડોનાં બરફ–શૃંગો પર

છંદબદ્ધ છટાથી લસરતાં ગયાં. ને એનાં સફેદ મોજાં હેઠળથી ઉપસેલી, કોઇ સંઘેડિયાએ ઉતારેલા હોય તેવા પગની પીંડીઓ ઊછળતી ઊછળતી એના ઘૂંટણ સુધીના ફ્રાકની કિનારને પણ ઉછાળતી ગઇ.

"રોઇ શા માટે પડયા ?" એટલું સુશીલાએ ઝટઝટ ઊતાવળ કરીને પૂછી લીધું.

તેનો પ્રત્યુત્તર દરદી આપી શકે તે પહેલાં તો સુશીલાને કશીક ચમક લાગી. પોતે ઊભી હતી ત્યાંજ ઉપર જવાના દાદર પાસે પડતું એ ભોંયતળીઆના વોર્ડનું બારણું હતું. એ બારણા પાસે થઇને ત્રણ જણાં પસાર થઇ દાદર ચડતાં હતાં, એક હતો વિજયચંદ્ર, બીજી હતી બે સ્ત્રીઓ. સુશીલા એ બેને ઓળખી ન શકી. પણ વિજયચંદ્રની ને એની આંખો બરાબર મળી.

"કોને જોવા આવેલ છો ?" એટલું પૂછવાનું વિજયચંદ્રને ટાણું મળે તે પહેલાં તો સુશીલાએ મોં ફેરવી લીધું હતું.

વિજયચંદ્ર પણ પેલી બે સ્ત્રીઓના સાથમાં સુશીલાની નજરે ચડી જવાથી, કે પછી કોણ જાણે કયા કારણે, થોડીક વાર તો ડઘાઇ ગયો, પણ ગુમાવેલી સ્વસ્થતા પાછી મેળવતાં એને પલકની જ વાર લાગી. પોતે આટલો છોભીલો શા માટે પડી ગયો એનું એને આત્મતિરસ્કાર–યુક્ત વિસ્મય થયું. પેલી બંને સ્ત્રીઓને સાથે લઇને જ એ બે પગથીયાં ચડેલો પાછો વળ્યો, ને નીચેના ખંડમાં દાખલ થઇ સુશીલાની સન્મુખ આવીને ઊભો રહ્યો.

"કોણ માંદું છે ?" આટલું પૂછીને વિજયચંદ્રે બિછાના પર નજર કરી ત્યારે આ કંગાલ રોગી પાસે ઊભેલી સુશીલા એને એક સમસ્યા જેવી લાગી. સુખલાલને વિજયચંદ્ર બરાબર ઓળખતો

નહોતો, અને રોગી સુખલાલ તો પરિચિતોને પણ ઓળખાય તેવો ક્યાં રહ્યો હતો?

ત્યાંસુધી તો સુશીલાને કાળી નાગણ જેવી થઇ પડેલી નર્સ લીના આ ક્ષણે સુશીલાની તારણહાર બની ગઇ. એક હતી તેમાં બીજાં ત્રણનું ને એમાં ય બે સ્ત્રીઓનું ઝૂમખું ઉમેરાતું જોતાંની વારેજ એ બહાર ગયેલી ત્યાંથી છલંગો મારતી આવી અને હાસ્યમાં વીંટેલ રોષ દેખાડી હાથ જોડતાં જોડતાં બોલી ઉઠી: "આજ યે કયા તમાશા લગાયા હૈ સ્માર્ટી કે બિછાને પર? હંય! તુમ લોગ કાન હૈ? પેશન્ટ કે કૌન હોતે હૈ? ઇતને રોજ કહાં છિપ ગયે થે? હંય?"

દરદી પોતાનો શું થતો હતો એ તો નવાં ત્રણેમાંથી કોઇ નહોતું કહી શકે તેવું.

"દરગુજર કરજો." વિજયચંદ્રે પોતાની ટોપી હાથમાં રાખી રૂમાલ વડે લલાટનાં સ્વેદ લૂછતે લૂછતે અંગ્રેજીમાં કહ્યું: "હું તો આ બાનુને મળવા આવેલો." એણે સુશીલા પ્રત્યે આંખો કરી.

બીજા લોકોને જયાં હાથ હલાવી ચેષ્ટા કરવી પડે, ત્યાં વિજયચંદ્રની તો પાંપણના એકાદ વાળનું હલવું જ બસ થઇ પડતું.

હસતી હસતી લીના બોલી: "આંહી ઇસ્પિતાલમાં! દરદીને બદલે નિરોગીની મુલાકાતો! યોગ્ય જ સ્થળ ગોત્યું. એ તમારે શું થાય છે?"

"પિછાનદાર." વિજયચંદ્ર સહેજ ખચકાયા પછી કહી શક્યો.

આ પિછાનદારના હુમલાએ લીનાને ફરી એક વાર 'સુખલાલ'નું લલાટ પંપાળવાની તક આપી.

સુખલાલ આ આખા તમાશાનો મુંગો સાક્ષી જ બની સૂતો રહ્યો. વિજયચંદ્રને એણે શેઠની પેઢી પર એક વાર જોયો હતો. ને

પ્રાણજીવન ઉર્ફે 'પ્રાણીયાએ' સુખલાલને ઠોંસા મારી મારીને બતાવ્યો હતો: "સુખલાલ શેઠ, આમને જોયા ? જોઇ રાખજો હો કે ? ઓળખાણુ કામ આવશે. તમારા હરીફ છે."

પ્રાણજીવનનો ઠોંસો ખાવામાં નિમિત્ત બનનાર આ વિજયચંદ્રને ફરી એક વાર સુખલાલે ઉજાણીમાં જોયેલ. આજે એને ત્રીજી વાર દીઠો. એને સુશીલાની સન્મુખ ઊભેલો દેખવો, લાંબા સમયના પિછાનદાર તરીકે મોં મલકાવીને સુશીલાને મળતો જોવો, ટોપી ખોલીને તાલબદ્ધ સ્વરોના કોઇ વાદ્ય સરીખું સુંદર ઓળેલું મસ્તક દેખાડતો જોવો, ગજવામાં અરધો દેખાતો રૂમાલ બહાર ખેંચીને જાણે કે પસીનાનાં સ્વેદોમાંથી ખુશબો ફોરાવતો નિહાળવો, એ સાવ સહેલું તો થોડુંક જ હતું ! તમે કહેશો કે સુખલાલ શાણો હતો છતાં આવું દૃશ્ય દેખીને સળગી જવાની બેવકૂફી એનામાંથી કેમ ગઇ નહોતી ? કંગાલિયતનો કીડો હતો છતાં વિજયચંદ્રની ઇર્ષ્યા કરવા જેટલું વીરત્વ એનામાં બાકી રહી શક્યું હતું શું ? તમારામાંના કોઇ કોઇ તો એટલે સુધી ય કહી ઊઠશે કે સુખલાલને સ્થાને અમે હોત ને, તો અમારી અપાત્રતાનો ખુલ્લો એકરાર કરી નાખી, સુશીલાને બસ 'ધરમની માનેલ બહેન' કહી એના રૂપગુણોના સાચા અધિકારી કોઇ આવા નવયુવાનના કરમાં એનો કર મૂકી દેત, 'સુખી થાઓ' એવી આશિષો આપત અને વીરપહલી પર એ બહેનને ભાઇની 'રંક ભેટ' મોકલાવત.

હાય રે હાય માનવકીડા સુખલાલ, તું આટલી દિલાવરી ન દેખાડી શક્યો. પથારીએ પડ્યાં પડ્યાં પણ તને વિજયચંદ્રની વિરુદ્ધ હિંસાત્મક વિચારો આવ્યા. બીજી તો તારી તાકાત પણ શી હતી એ મોત–બિછાના પર ? કેટલો નિર્વીર્ય દ્વેષ !

પોતાના લલાટ પર રમતો લીનાનો હાથ સુખલાલે હળવેથી ઠેલી

નાખ્યો. લીના ચકિત થઇ. 'સ્માર્ટી'ના કપાળ પરથી એના હાથનું ઠેલાવું એને આ દરદીની છેલ્લા આઠ દિવસની રોગ–સૃષ્ટિમાં પહેલી જ વારના ભૂકમ્પ સરીખું ભાસ્યું.

સુશીલાએ સુખલાલની એ ક્રિયા જોઇ લીધી. સુખલાલનું મોં સંકોડાતું હતું. વધુ વાર એ ઊભી ન રહી શકી. લીનાની સામે 'અચ્છા તબ !' કરતી સસ્મિત એ ચાલતી થઇ. તેની પાછળ વિજયચંદ્ર, અને વિજયચંદ્રની પાછળ બે સ્ત્રીઓ, વિજળી ગાડીના ડબા જેવાં બહાર નીકળી ગયાં.

"ઉપર ચાલશો ?" વિજયચંદ્રે સુશીલાને કહ્યું: "અમે હમણાં જ એક ઠેકાણું તપાસીને પછી તમને મોટરમાં ઘેર મૂકી જઇએ."

"ના, મારે ઘેર નથી જવું."

"જ્યાં જવું હોય ત્યાં મૂકી જઇએ."

"આંહી નજીકમાં જ જવું છે."

એમ કહીને સુશીલા ઇસ્પિતાલનાં પગથિયાં ઊતરવા લાગી. અને બીજાઓને ન મળતી એ દવાખાના–સ્ટાફ માટેની લીફ્ટમાં, એક ડૉક્ટર મિત્રની કૃપાથી ઊંચે ચડતો વિજયચંદ્ર સ્હેજ શોકાર્ત બન્યો. સુશીલા ચાલી ગઇ તે માટે નહિ, પણ પોતાની આ વિશિષ્ઠ માનવંત સ્થિતિ જોયા પહેલાં જ ચાલી ગઇ તેને કારણે.

સુશીલા તો ત્યાંથી સીધી ટ્રામમાં બેસીને ઘેર જ ચાલી ગઇ, પણ મોટા બાપુજીને આ ખબર હમણાં જ પહોંચશે એવો ભય એને આખે રસ્તે મૂંઝવતો ગયો. વિજયચંદ્ર વારંવાર પેઢી પર જાય છે, તે સુશીલા જાણતી હતી. વિજયચંદ્રનું આ જવું આવવું મોટા બાપુજીના કોઇ વિદ્યા–રસને અથવા વ્યાપાર ઉદ્યમની સાહસિક યોજ-

નાને આભારી હતું, કે કોઇ બીજા રહસ્યમય આશયની સિદ્ધિ તરફ લઇ જનાર હતું, તે બાબતમાં સુશીલા છેક જ અજાણ નહોતી. વિજયચંદ્ર ઘેરે આવે ત્યારે સુશીલાના હાથનાં જ ભજીયાં ખાવાનો સ્વાદ મોટા બાપુજીની હાજરીમાં એકાએક કેમ ઊભરાઇ આવતો, એટલું જ નહિ પણ 'આ ભજીઆં તેં શી રીતે બનાવ્યાં બેટા' વગેરે પાકશાસ્ત્રની ચર્ચા માટે મોટા બાપુજી સુશીલાને શા માટે વિજયચંદ્રની સન્મુખ બોલાવી મગાવતા તે સમજી જવા જેટલી સુશીલાની ઉમર થઇ ચુકી હતી. વિજયચંદ્ર જો મોટા બાપુજીનો કોઇ કેવળ વેપારી સ્નેહી હોત તો ભજીયાંની આ બનાવટ જ્યારે કાકા—ભત્રીજી વચ્ચે ચર્ચાતી હતી તે વેળા શરમાઇને નીચે નિહાળી મૂંગો શા માટે બેસી રહેત? પોતાની સામે ચોરની નજરે શા માટે નિરખતો હોત?

આ જુવાન મારે વિષે શું ધારશે! મોટા બાપુજીને ખબર આપ્યા વગર તો કેમ જ રહેશે? બાપુજી પૂછશે કે કેમ મળવા ગઇ હતી, તો જવાબ શો આપીશ? કોને મળવા ગઇ હતી તે તો બાપુજી સમજી જ જવાના. બાપુજીનો ઠપકો તો શું, ઊતાવળો એક બોલ પણ સુશીલાએ કદી સાંભળ્યો નહોતો. બાપુજીની એ લાડકવાઇ હતી. બાપુજીને જૂનું વેવિશાળ ઝેરી કાંટા જેવું ખટકી રહ્યું હતું તે, અને ઊજાણી—દિનના બનાવની ગેરસમજણે બાપુજીને સુખલાલ પર સળગાવી મૂકેલ છે તે યાદ કરતાં સુશીલાનાં ગાત્રો ગળવા માંડયાં. પોતે સપડાઇ ગઇ. સુખલાલને ફૂલો આપવા જવાની પોતાની હિંમત પોતાને જ ડરાવતી થઇ. પોતાની બાની વિકરાળ વાઘણ—મૂર્તિ એની સામે તરવરી ઉઠી. ભલાં ભદ્રિક ભાભુ તો સુશીલાના પૂજનીય હતાં. એમને આ આચરણની જાણ થશે ત્યારે તો બારે વહાણ ડુબી જવાનાં. ભાભુ મારે માટે કેવો મત બાંધશે?

પ્રકરણ સાતમું

પરોણો આવ્યો

રાત પડી ને મોટર માળા નીચે ઊભી રહી ને થડકારા કરવા લાગી ત્યારે સુશીલાના હૃદયમાં પણ એવાજ થડકારા થયા. એણે બાપુજીના દાદર પરનાં પગલાં પણ કાન માંડીને ગણ્યાં. બ્લોકનું કમાડ ઊઘડ્યું અને બૂટ નીકળ્યાં. ત્યાર પછી પા કલાક સુધી બાપુજી સિંહગર્જનાઓ કરતા કરતા અંદર ન ધસી આવ્યા એટલે સુશીલા નિરાંત પામી.

પોતે બાની સાથે રસોડામાં હતી. કોઇક મહેમાન હતું ? કોણ હતું ? સુશીલાને કોઇએ ઓળખાણ ન આપી. બા અને ભાભુ છાનાંમાનાં કશુંક મિષ્ટાન્ન રાંધવાની વાતો કરતાં હતાં. જમવાની બેઠક પણ જે આજ સુધી રસોડાની સામેના જ ખંડમાં રહેતી, તે બ્લોકના બીજે છેડે ગોઠવવામાં આવી. અજાણ્યા મહેમાનોને માટે પણ આવો સ્થળફેરો નહોતો થતો, તે આજે થતો દેખી સુશીલાને આશ્ચર્ય થયું.

સુશીલાએ પૂછપરછ કરતાં ધાટીએ જાણ કરી કે કોઇ ગામડીઓ ડોસો મહેમાન છે.

"બગુન તો બાઇ હે જૂતે !" એમ કહીને મશ્કરી કરતા ઘાટીએ સુશીલાને ત્યાં પડેલા મહેમાનના જોડા પછાડીને દેખાડયા. જોડા ઓખાઇ હતા. જીર્ણ છતાં તાજા તેલ પાયેલા હોવાથી તેના ઉપર ધૂળ ચડી ગઇ હતી. એવડા તોતીંગ જોડા સુશીલાએ કોઇ દિવસ જોયા નહોતા.

એવા જૂતા પહેરનાર ગામડિયા મહેમાનને માટે ભાભુ અને બા કંસાર રાંધવા કેમ બેસી ગયાં હશે ? બાપુજી જોડે એ ખાનગી ઓરડામાં પેસીને શી વાતો કરતો હશે ? સૌનાં મોઢાં પરથી તો મહેમાન કાંઇક અણગમતો અને અનાદરપાત્ર માનવી લાગે છે.

છાનામાના સુશીલાએ જમવા ઉઠેલા આતથિની ચેષ્ટા નિહાળી. એના માથા પર એક ચોટી સિવાય બધું મૂંડન જ હતું, ને હજામત વધેલી હોઇ મૂંડન ઝગારા નહોતું કરતું. એણે પહેરણ પણ ઉતારી નાખ્યું હતું. ખુલ્લા દેહની કાઠી પાતળી હતી. ખૂબ દુઃખો સહન કરનારો ભાસે એવો એ દેહ ક્ષીણ છતાં કઠણ, અને ત્રાંબાવરણો છતાં સ્વચ્છ હતો.

નહાવાની ઓરડીમાં નળ વહેતો હતો. પુષ્કળ પાણી હતું. છતાં પરોણાએ સાચવી સાચવીને હાથ પગ મ્હોં ધોયાં અને પાસે મૂકેલા ચોખ્ખા નેપકીનને મેલો કરવાની બ્હીકે હો, કે પછી બીજા કોઇ કારણે, એણે પોતાના પહેરેલ જાડા ધોતીઆ વડેજ હાથ પગ ને મોં લૂછયાં. પછી એ પાટલા પર બેસવાને બદલે પાટલા પર થાળી રાખીને, 'હે રામ !' કહીને નીચે બેઠો. સામે મોટા શેઠે બેઠક લીધી.

ગામડિયો જ્યારે ખાવા લાગ્યો ત્યારે એની ચીવટ નજરે પડી. એણે વધુ લાગ્યો તેટલો કંસાર કાઢી નાખ્યો. એની ખાવાની રીતમાં સંસ્કાર હતો. પહેલું તો એ ઊતાવળ કરીને નહોતો જમતો અને જોઇએ તેટલું માગી લેતો હતો. ઘીમાં એણે કંસાર ચોળ્યો ત્યારે બીજા ઓરડામાંથી સુશીલાએ બારીક નજરે રસભેર જોયા કર્યું. એણે

ધીરજથી કંસાર અને ઘી સારી પેઠે મસળ્યાં. મસળીને થાળીની એક બાજુ દાબો કર્યો. આખી થાળી સ્વચ્છ બની, ઘી આંહી તહીં રેલાએલું ન રહ્યું. અથાણું પણ એટલી જુક્તિ અને જાળવણ રાખીને લીધું કે તેલનું ટીપું પણ આડે અવળે ન રેળાયું.

સુશીલા સાંભળે છે તેની કોઇને જાણ નહોતી. મોટા શેઠે પોતાનાં પત્નીને બહાર બોલાવ્યાં, એમણે આવીને આ પરોણાને આદરમાનના શબ્દો કહ્યા. જમતા પરોણાએ પણ વિનય દેખાડ્યો અને ઘર આગળ તબિયત કેમ છે વગેરે પૂછાતા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં જ કહ્યું કે—

"હા, ઘરડાંને પૂન્યે ને તમ જેવાં સગાંની આશિષે સારું ચાલે છે. તબિયત તો હવે લથડી ગઇ, પણ મન ભારી સમતામાં રહ્યું છે. કોઇ વાતની વળગણ નહિ, કોઇ વલોપાત નહિ, વિચાર—વાયુ ન મળે, છોકરાંઓ સાથે હસીને જ વાત કરે, ને જ્યારે પીડા સહેવાય નહિ ત્યારે મને ફક્ત 'ચતારિ મંગળમ્' સંભળાવવાનું કહે."

('ચતારિ મંગળ' એ જૈન ધર્મનું માંગલ્ય—સ્તોત્ર છે.)

સુશીલાને ગમ પડી. આ મહેમાન થોરવાડથી આવેલા સુખલાલના પિતા જ લાગે છે. ઘણાં વર્ષો પહેલાં, નાની દસેક વર્ષની હતી ત્યારે જોયેલા તેની અણસાર યાદદારતમાં અંકાવા લાગી.

કોની વાત ચાલતી હતી? સુખલાલની બિમાર માતાની. સુશીલાની કલ્પનાની દુનિયા સળવળી ઉઠી. એક ગામડીયું ઘર છે, એના ઓરડામાં એક સ્ત્રી, દવાને નહિ અડકનારી, દાક્તરી સારવાર વગરની, ધર્મના માંગલ્ય-પાઠને પોતાની અસહ્ય વેદનાનું ઔષધ કરી શાતા મેળવી રહી છે.

"રાંધવે ચીંધવે બહુ દુઃખી થતાં હશો." મોટાં શેઠાણી ત્યાં ઊભાં ઊભાં વધુ રસ લેવા લાગ્યાં.

"ના બાપા, બહુ તો વપત નથી રહી." પરોણાએ સ્વાભાવિક અવાજે જ જવાબ દીધો: "દીકરી બાર વરસની થઇ ગઇ, ને નાનેરો દીકરો સાત વરસનો, બેય મળીને રાંધી નાખે છે. પાંચ મહેમાનનેય સાચવી લ્યે છે છોકરાં."

જમતાં જમતાં ચાલેલા આ વાર્તાલાપમાં મોટા શેઠે લેશ માત્ર ભાગ લીધો નહિ. એણે તો વારંવાર ઠરી જતા શાકનો વાટકો એકાદ બે વાર પછાડીને ગરમ શાક માગ્યા કર્યું. એને મરીનો ભુક્કો જોઇતો હતો ત્યારે કહ્યું કે " રામો ક્યાં મરી ગયો ?"

વાળુ કર્યા પછી પિતાને સુખલાલ પાસે ઇસ્પિતાલે સૂવા જવું હતું. દીકરાની માંદગીના ઊડતા ખબર સાંભળી દોડયો આવેલો આ પિતા, સુશીલાના ચાલી આવ્યા પછી દવાખાને સુખલાલને જોઇ આવેલો પણ સુખલાલે એને કશી જ વાત નહોતી કરી. એણે બંડી પહેરીને માથા પર પાઘડી મૂકી.

"પાંચ મિનિટ બેસો, હમણાં મોટર મૂકવા આવે છે." એમ કરીને રોકેલા પરોણાને મોટા શેઠે ફરી પાછો એની એ જ વાતોમાં ઘસડયો.

"શું ધાર્યું ?"

"હમણે થોડુંક જાળવી જાવ."

"થોડુંક એટલે કેટલુંક ?"

" એ તો હું કેમ કરી શકું શેઠ? પણ નીકર ઈ માંદીનું હૈયું જ વાત સાંભળીને ફાટી જશે એ તો ઠીક, પણ એના જીવની અત્ર-ગત્ય થાશે. માટે હું હાથ જોડીને વિનવું છું કે થોડુંક જ જાળવી જાવ."

મોટા શેઠ તુચ્છકારથી હસ્યા.

"હવે એ ઝાઝું નહિ જીવે શેઠ." પોતાની પત્ની વિષે આવું બોલતો ગામડીયો પતિ દિલને વધુ ને વધુ કઠોર બનાવી રહ્યો હતો.

"એનું કાંઇ ધાર્યું રે'છે ભાઇ? ને હવે અમારો કાંઇ વાંક છે? દીકરીને ભણતર ભણાવ્યા પછી, સંસ્કાર દીધા પછી, હવે ઝેર થોડું દેવાશે?"

પરોણો પોતાના શરીર પર મોટા પ્રહારો અનુભવતો છતાં અબોલ રહ્યો. તેના મૌનને નબળાઇનું ચિહ્ન ગણનાર મોટા શેઠે કહ્યું—"જુવો જાણે, સાંભળો, આપણે આપણી મેળે જ સમજી જાયેં, તો આ લ્યો બે હજાર રોકડા, ચાય ત્યાં દીકરાને પરણાવી લઇ માંદી સ્ત્રીની સદ્ગતિ કરો. બાકી જો જીકર જ કરવી હોય, અમને દબાવવા જ હોય, અમારી ભલાઇનો કસ જ કાઢવો હોય, તો પછી હું લઉં નાતનું શરણું. નાત આ વેવિશાળ ફોક નહિ કરે એવું વિચારીને ખાંડ ખાશો નહિ હો શેઠ! મારી પાસે તો દાકતરનાં સરટીફીકેટો છે, કે છોકરો પરણવા માટે નાલાયક છે."

સુખલાલનો પિતા મોટા શેઠની સામો ને સામો સડક થઇ રહ્યો.

પ્રકરણ આઠમું

શૂન્ય ઘરની બે સહિયરો : ભાભુ અને ભત્રીજી

"કાલે, પરમ દિવસે, જ્યારે ઠીક પડે ત્યારે વિચાર કરીને જવાબ દેજો શેઠ, મને મેલું પેટ પરવડતું ય નથી, તેમ રાખતાં ય આવડતું નથી. આંહી તમને તાર કરીને તેડાવવા પડયા તે આટલા જ સારૂ. હવે જવું હોય તો જાવ ઇરિપતાલે, નીચે મોટર તૈયાર ઊભી છે."

એટલું બોલીને સુશીલાના મોટા બાપુજી બારી પર ગયા, ત્યાં ઊભાં ઊભાં શોફરને સૂચના આપી, ને પછી સુખલાલના પિતાને સુનમૂન બેઠેલા મૂકી પોતે પોતાના સૂવાના ખંડમાં ચાલ્યા ગયા.

સુખલાલના પિતાએ નીચે ઊતરીને મોટર પડતી મૂકી પગે ચાલવા માંડયું. આ ગામડિયો માણસ શોફરનું ધ્યાન ખેંચી ન શકયો. મહેમાનના નીચે ઊતરવાની રાહ જોઇ શોફર તો અરધા પોણા કલાક સુધી ઊભો જ રહ્યો. તે પછી એ ઉપર આવ્યો. શેઠ સૂઇ ગયા હતા. સુશીલા પોતાનાં ભાભુની પાસે જાગતી હતી. શોફરે વરધીવાળા મહેમાનની પૂછપરછ કરી. આખી વાતચીત પરથી ભાભુને અને સુશીલાને સમજ પડી કે મહેમાનને પગ ઘસડતા જ દવાખાને જવું પડયું છે.

"અરેરે !" ગરવાં ભાભુએ હળવેથી ઉદ્ગાર કાઢયો : "તારા મોટા બાપુજી બચાડા જીવ મેમાનને મોટર સુધી મૂકવા જવાનું ય ચૂકી ગયા !"

"હવે તમે ઇસ્પિતાલે મોટર લઇ જઇને તપાસ કરી આવો, ત્યાં પહોંચ્યા છે કે નહિ ?" સુશીલાએ હળવેથી શોફરને વરધી આપી.

માલિકની લાડકી દીકરી હોવા છતાં ખરી જરૂર પડયા વિના કદાપિ વરધીઓ ન આપનાર સુશીલા જયારે જયારે વરધી આપતી ત્યારે ત્યારે એનો તાત્કાલિક અમલ થતો.

"હા ભાઇ," ભાભુએ પણ ટેકો મૂકયો: "જાવ, જોઇ આવો, હેમખેમ પોંચ્યા તો છે ને ? અને ભેળા ભેળા આપણા જમાઇની તબિયતના પણ ખબર કાઢતા આવજો."

"આપણા જમાઇ" એવો ભાભુનો બોલ ભાવથી ભરેલો હતો. સુશીલાએ એ શબ્દ સાંભળતાંની ઘડીએ જ બિછાનામાં ચત્તા ને ચત્તા સૂતેલા ક્ષીણકાય સુખલાલની નમણી આકૃતિ કલ્પી, બપોરે દીઠેલાં બે આંસુ કલ્પ્યાં, અને આંસુ લૂછતી નર્સ લીના કલ્પી.

એણે ભાભુને કહ્યું: "ત્યાં ઇસ્પિતાલમાં સુનારાઓને તો એટલું ગાદલું જ આપતા હશે ને ? ચાદર કાંઇ આપે ?"

"ના રે બેટા, ચાદર કોણ આપે ? ને ગાદલાં સેંકડો માણસનાં સુયેલાં હોય."

"ત્યારે ચાદર અને બાલોશિયું મોકલું ભાભુ ?"

"મોકલ મોકલ મારી દીકરી, પણ છાનીમાની હો ? જોજે તારી બા જાણી ન જાય. નીકર એને બચાડાં જીવને આ બધું નહિ ગમે. કોચવાશે ને, તો એનાથી ઊંચે સાદે બોલાઇ જશે, તો કયાંક તારા

મોટા બાપુજી જાગી જાશે. એય બચાડા જીવ સમતા નહિ રાખી શકે, કોચવાઇ જશે."

સારાં નરસાં સર્વ કોઇને 'બચાડા જીવ' સમજનારાં ભદ્રિક ભાભુ સમતાનું મૂંગું આરાધન કરતાં માળા ફેરવતાં રહ્યાં, ત્યાં તો સુશીલાએ સસરાજીને માટે ધોબીની ધોએલ સાફ ચાદર તથા એક નવા ગલેફવાળું ઓશીકું તૈયાર કર્યું. સવારને પહોર દાતણ જોશે એ યાદ આવતાં એકના સાટાનાં બે લીલાં દાતણ છડીમાંથી કાપીને મૂકયાં. કદાચ ગામડાના માણસને દાંતે છીંકણી દેવાની આદત હશે એમ ધારી ભાભુને છાનીમાની કાનમાં પૂછી આવી "તમારી ડાબલી મોકલું ?" જવાબ જડયો. "મોકલ મારી ડાહી દીકરી, ભલું સાંભર્યું, ! મને સાંભરે છે, વેવાઇ બચાડા જીવ દાંતે બજર દેતા'તા, સાત વરસ મોર્ય અમે એના બાપને કારજે ગયા'તા તે દિ' મેં જોયું'તું. પણ હેં દીકરી, તને આ બધું કેવું યાદ આવ્યું ! જો મારી જસતની ડાબલી મોકલજે, પતરાની નહિ હો કે માડી ! બચાડા જીવ આપણે માટે શું ધારે ?"

આ તમામ સરંજામ સુશીલાએ ઘાટીની સાથે મોટર પર મોકલાવ્યો, અને તદ્દન સ્વાભાવિક સ્વરમાંજ ઉપર ઊભી ઊભી શોફરને ફરીવાર યાદ આપ્યું કે "તબીયત કેવી છે તે પણ પૂછતા આવજો, બીજું કાંઇ મહેમાનને જોઇએ તો જાણતા આવજો."

"મને તો કાંઇ ખર નહિ, ખબર નહિ!" મોટર ગયા પછી પાછી સુશીલા શાંતિથી બેઠી ત્યારે ભાભુ માળા ફેરવતાં ફેરવતાં બોલવા લાગ્યાં: 'પ્રાણીયો રોજ શાક મૂકવા આવે છે, એ બચાડો જીવ પણ મને કહેતાં વિસરી ગયો હશે. તારા મોટા બાપુજી પણ બચાડા જીવ રોજ થાકયા પાકયા આવે એટલે આ ખબર તો આપવા જ ભૂલી ગયા ! નીકર ઇસ્પિતાલે જોવા તો જઇ આવત માડી ! માણસ જેવું માણસ; ને પારકું નહિ, આપણું પોતાનું

માણસ ! સૂઝે એવું તોય આપણું અંગતું માણસ છે એમાં કાંઇ અટાણથી ના પડાય છે? આંહી પારકા પરદેશમાં એની સાર સંભાળ લેનાર કોણ? દવાખાનાનાં નોકર ચાકર ને બચાડા જીવ નર્સ દાગતર તે કેટલાકની સાર સંભાળ્યે પોંચી શકે? આપણે જવું જોવે માડી. મારે તો ગયા વગર છૂટકો જ નહિ. હા, તારી વાત નોખી છે. તારાથી ન જવાય. કુંવારી વેળા કે'વાયને બેન. કરી મૂકેલ છે ને બેન ! અને વળી હજી તો બધું ડગમગી રીયું છે ખરૂં ને? જુવાન દીકરીને તો ચેરાઇ જતાં ય વાર નહિ. બચાડા જીવ લોકો ય પૂરૂં ભાળ્યું ન ભાળ્યું, સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું, ત્યાં તો હાંકી મૂકે...... .."

સુશીલાના હોઠ પર આવેલા બોલ "ભાભુ, હું તો આજ એને જોઇ આવી," હૈયામાં વળી પાછા વળી ગયા. વળી વિચાર આવ્યો કાલે પરમે ભાભુને જાણ થશે તો? તો એ મને જુઠ્ઠાડી સમજશે. ને અત્યારે ભાભુ સત્ય સાંભળશે તો, બહુ બહુ તો મને ઠપકો દેશે. મારે ભાભુથી છૂપું નં રાખવું જોઇએ. એ તો પ્રભુથી છૂપાવ્યા બરોબર વાત છે.

એણે હૈયામાં ઊતરેલા બોલને પાછા હોઠ પર બોલાવ્યા, "ભાભુ, તમારે પગે માથું મૂકીને એક અપરાધ માની જાઉં તો?"

"તોય હું તને મારૂં."

"ભલે મારજો ભાભુ," એમ કહેતે કહેતે સુશીલાએ ભાભુના પગ ઝાલી લીધા : "મારજો, વઢજો. મને ચાર દિવસ ભૂખી રહેવા કહેજો, હું કરીશ. તમે એકલાં મને જે કરવું હોય તે કરજો ભાભુ!...પણ..." સુશીલા અટકી ગઇ. એનો કંઠ રૂંધાઇ ગયો.

"કેમ ચૂપ થઇ ગઇ?" ભાભુએ પૂછ્યું. સુશીલા ન બોલી. થોડીવારે ભાભુએ પોતાના પગ પર ગરમ ટીપાં ટપકેલાં અનુભવ્યાં.

માળા ફેરવવી પૂરી માળા કરીને ભાભુએ હાથીદાંતની મોતીજડિત દાબડીમાં નાખી. અને પછી સુશીલાની પીઠ પર હાથ પસવાર્યો. સુશીલાનું લોહી ગરમ જણાયું. કપાળ પર અડકવા ગયેલો હાથ પણ એ જ સંદેશો લાવ્યો. એણે સુશીલાને ધીરેથી ઢંઢોળીને પૂછ્યું: "શું કહેતી કહેતી રહી ગઇ? મારામાં ભરોસો રાખ. હું તને દગો નહિ દઉં સુશીલા. મારૂં ભલે ચાય તે થાવ."

પાંત્રીસેક વર્ષની આ સંતાનવિહોણી ભદ્રિક પ્રૌઢા વીશ વર્ષની સુશીલાને ગોદમાં લેતી લેતી આ શબ્દો જ્યારે બોલી ત્યારે સુશીલાની સમવયસ્ક સહિયર સમાણી લાગી. માળાને મોતીજડિત ડાબલીમાં મૂકી દેવાની જોડાજોડ આ ભદ્રાએ પોતાનું મુરબ્બીપણું પણ કેમ જાણે અળગું કરી નાખ્યું હોય, એવી એ રહસ્ય-સખી બની. એણે સુશીલાને ફરીવાર કહ્યું: "જયાં સુધી કોઇ ફોડામાં પગ પડી ન ગયો હોય ત્યાં સુધી ગભરાવું નહિ બેન, લાચાર તો આપણે અસ્ત્રીની જાત ત્યારે જ બનીએ, જયારે પગ પાછો નીકળી જ ન શકે તેવું હોય"

"એવું કાંઇ જ નથી ભાભુ."

"ત્યારે શું છે? એવડી બધી શી વાત છે?"

"તમને અણગમતી વાત નાની હોય તોય મારા મનથી મોટી ખરી ને?"

"હવે ઝાઝું મોંણ ધાલ મા ને ડાહીલી?"

"ભાભુ, હું આજ ઇસ્પિતાલે ગઇ'તી."

"ઓય મારા બાપ!" ભાભુએ સુશીલાના બરડામાં લચકતા છલોછલ રુધિર માંસમાં જબરી એક ચપટી ભરી. "એમાં શું તું અભડાઇ ગઇ? કોને મળવા ગયેલી? સુખલાલે તને દીઠી'તી?

હેરાન તો નો'તી કરીને? કોઇના દેખતાં કશું અઘટિત વેણ તો નો'તું કાઢયું ને?"

"ભાભુ, હું એમને જ જોવા ગઇ'તી. એમની આવી દશા? મારા મોટા બાપુજીને કાંઇ દયા જ ન આવી!" એમ બોલતે બોલતે સુશીલાના સ્વરમાં કંપારી આવી. "ત્યાં–કોઇ–કૂતરૂં–પડયું-હોય–એવું..."

સારી એવી વાર સુધી શાંત રહ્યા પછી ભાભુએ સુશીલાના શરીરને વિશેષ વ્હાલપમાં ભીંજાવ્યું, અને પૂછયું "તારા મોટા બાપુજી તારી આવડી આ જ ફિકરમાં પડયા છે એ જાણછ ને બેન?"

"જાણુંછું, પણ હું કોને કહું? આજ તમને કહું છું."

"તારે શું કહેવાનું હોય? તારા વડીલો કયાં નથી સમજતા? હું મુઇ જૂના વિચારની છું, એટલે એક મારા મનની વાઘરી જૂના વેશ-વાળમાં વળગી રહી છે, બાકીનાં તો સૌ તારે જ માટે ખુવારના ખાટલા થાય છે."

"હું કયાં કોઇને ખુવાર થવા કહું છું?"

"તું તો બચ્ચા, અમે નરકમાં મોકલીએ તોય ના ન પાડ. પણ તારા મોટા બાપુ તને એમ કાંઇ નાખી દિયે?"

"ભાભુ," સુશીલા જેમ વધુ સ્પષ્ટ કરવા માગતી હતી તેમ એની મનોવૃત્તિ વિષે ગેરસમજ વધતી હતી: "મારી ફેરવણી કરવાનું મૂકી દેવા સૌને કહો."

"પણ તારે શા ઉચાટ છે? હાં, હવે સમજી! આ તો બેન બા ઊતાવળમાં લાગે છે!–તે તને શું એમ લાગે છે કે તારા મોટા બાપુજીને તારા જેટલી જ ઊતાવળ નથી?"

પ્રકરણ નવમું

બિછાનાની સમસ્યા

ભાભુ પણ પોતાની વાતને પકડી શકતાં નથી એ જોઇ સુશીલા ચીડાતી હતી. ઓરડામાં અંધારૂં હતું તેથી આ ચીડાવું સહેલ હતું. અજવાળામાં કદાચ સુશીલાએ ભાભુ પર ખીજ કરવાની હિંમત ન બતાવી હોત.

વિસ્મયની વાત છે, અથવા જરાય વિસ્મય પામવા જેવું છે જ ક્યાં, કે સુશીલા એક ઘા અને બે કટકા જેવું સહેલામાં સહેલું વાક્ય ન કહી શકી કે "ભાભુ, મને આ વર ને આ ઘર સોએ સો ટકા ગમે છે. તમે મને બીજે પરણાવશો તો હું દુઃખી થઇ જઇશ. મને આનો બિલકુલ અસંતોષ નથી. બોલો, હવે તમે બધાં શીદને મારા મનની વાત સમજ્યા વગર મને સુધરેલાની સાથે પરણાવવાની આફત આદરી છે?"

સુશીલા જેવી સમજણી અને મુંબઇનું ઠીક ઠીક હિંમતભર્યું વાતાવરણ પી ચૂકેલી છોકરી આટલી બધી ગેરસમજણનો આવો તડ ને ફડ ઉકેલ કેમ ન લાવી શકે? એ પ્રશ્ન, લાકડાંના તોતીંગ બીમને

પણ કરકોલી શકનારો ભમરો પોતાને રાત્રિભર બંદીવાન બનાવનારા સુરજમુખી પુષ્પની સુંવાળી પાંદડીઓને શા માટે ન ભેદી શકે એ સમસ્યા જેટલો જ જૂનો છે. એનો જવાબ સુશીલા પણ ન આપી શકે. સુશીલાએ નવી યુગભાવના વાળાં નાટકો ચિત્રપટોમાં કોઇ કોઇ વાર 'હા હા, હું તો આને જ પરણીશ' અથવા, 'ના, ના, મારે તો આની સાથે નથી પરણવું' એવી જાહેર ઘોષણાઓ કરતી બંડખોર છોકરીઓ જોઇ હતી. સુશીલાને પણ એના મોટા બાપુ તાલીમ આપત તો સુશીલા એ શબ્દો ઠેરાવેલા સમયે, ઠેરાવેલી વ્યક્તિ કે સમષ્ટિની સામે કડકડાટ બોલી જાત એમાં શંકા નથી. એ બોલવાને સારૂ હિંમત અથવા અંતરની લાગણીનો વિકાસ બિલ્કુલ બીનજરૂરી બનત. એથી ઉલટું અંતરની બળબળતી લાગણી તો એ ગોખાવેલ બોલોના પાંખામાં પાંખા પરદાની પાછળ જ પોતાના ભડકા ફૂંકતી ઉભી હોત.

પોતે શા માટે તડ ફડ નથી કરી નાખતી એ વાત આ રાત્રિયે સુશીલાએ પોતાની જાતને પણ પૂછી જોઇ. છેતરામણી લાગણીઓ એકદમ તો જવાબ આપે જ શાની? ખૂણેખાંચરે પડેલી એકાદ લાગણીએ ફક્ત જરી જેટલી ચાડી ખાધી કે "કિશોરી, આંહી આટલામાં કયાંઇક પેલો વિજયચંદ્ર પણ લપાઇને સળવળી રહ્યો છે. આંહી એટલે કે અમ સર્વ લાગણીઓના નિવાસસ્થાન તારા અંતરને વિષે."

પોતાના જ અંતરમાં વસનારી એક ઊર્મિ બેશરમ બનીને અંતરની આવી જાસુસી કરે, ચાડી ચુગલી ચલાવે, છૂપી ચોરીને પકડી પાડે, એ સુશીલાના સુખની વાત નહોતી. વિજયચંદ્ર એને મોટરમાં બેસવા નહોતો લલચાવી શકયો એ ખરૂં, પણ મુંબઇ શહેરની બે–એક નહિ પણ જોટો યુવતીઓ હરકિસનદાસ ઇસ્પિતાલના દવાએ ગંધાતા રોગાલયમાં એમની જ મોટર લઇને મારી પછવાડે કાંઇ વિના કારણે, વિના આકર્ષણે, વગર વિચારે નહિ જ ચાલી આવી હોય એટલું તો

ત્યારે એ સુશીલા, મારા વિષયમાં વિચારવું જ પડશે, એ પ્રકારનો દાવો કરતો વિજયચંદ્ર જાણે કે એના અંતરના ઓટલા પર બૂટની એડીઓ પટકતો હતો. ઇસ્પિતાલની 'લીફ્ટ' પણ વિજયચંદ્રના ખાસ અધિકારની વસ્તુ હતી. તે દિવસે જમવા અને તે પછી વારંવાર ભજીયાં ખાવા ઘેરે આવેલો વિજયચંદ્ર પોતાને પગલે પગલે વિજયનાં પુષ્પો નહોતો પથરાવતો એમ કેમ કહી શકાય? પારકાંનું હૃદય જીતવાની એનામાં કળા હતી. એ કળાની મૂઠ સુશીલા ઉપર નખાઇ હતી. ને તે પછી સુશીલા સાવ નિડર તો નહોતી જ રહી: આવી આવી છુપી બાતમી સુશીલાએ તે રાત્રિએ પોતાની એકાદ લાગણી પાસેથી મેળવી ને એને લાગ્યું કે સુખલાલ જ મારો છે એવો તડ ને ફડ ઘા કરતી પોતાને રોકવામાં વિજયચંદ્રનો પણ થોડોક હાથ હતો.

આ લાગણીને સુશીલાએ જાણે કે ગળે ચીપ દઇને, પાટુએ પાટુએ ગૂંદીને ચૂપ કરી. પોતે પણ મૂંગી રહી. ભાભુએ પહેલું બગાસું ખાઇને કહ્યું, "સુઇ જા બાઇ, ઝાઝો વિચાર શીદ કર્યા કરછ? અમારા સૌના સાટુ જીવ કાં બાળી રહી છો? અમારે તો સાત દીકરા ગણીયેં તોય તું છો. દેખી પેખીને તને કેમ કૂવે નાખીએં? સમતા રાખ બાઇ! નિરાંતની નીંદર કર."

એટલું કહીને ભાભુએ દેહ ગાદલામાં લંબાવ્યો. બાજુમાં જ સુશીલાની પથારી હતી. સુશીલા સૂવા માંડી ત્યારે ભાભુએ યાદ કરાવ્યું: "માળા ફેરવી?"

"ભૂલી ગઇ."

"ભૂલી ગઇ એનું કાંઇ નહિ બાઇ, દેખી પેખીને ન ફેરવીએ તો જ દુ:ખ. હવે ફેરવી લે. અમથા પારા પડતા મૂકીએં ને બેન, તો ય

ઊંઘ આવી જાય. ભગવાનનું નામ લઇએ તો વળી નવું કાંઇ કષ્ટ વધે નહિ, ને ઊંઘ વધુ ચોખ્ખી આવે. માઠાં સપનામાં શેકાવું તે કરતાં માળા ફેરવીને સૂવું શું ભૂંડું મારી બાઇ !"

પતિનો શયનખંડ છોડીને સુશીલા સાથે સૂવાનું શરૂ કર્યાં ભાભુને આજે પાંચેક વર્ષો થઇ ગયાં હતાં. તે પૂર્વે પણ સુશીલા બે વર્ષની થઇ ત્યારથી જ ભાભુની પાસે રહેવા ટેવાયેલી. ત્રણથી લઇને સુશીલા દસેક વર્ષની થઇ ત્યાં સુધી પતિ–પત્નીએ એક જ ઓરડામાં રાતવાસો ચાલુ રાખ્યો હતો.

તે પછી એની પથારી ઓરડા સામેની પરશાળમાં રખાતી અને ભાભુના શયનખંડનાં બારણાં ખુલ્લાં રખાતાં. એક રાત્રિયે આ ગોઠવણ અણગમતી બની ગઇ. પતિએ રાતમાં બંધ કરેલાં બારણાં અણખોલાયાં જ રહી ગયાં ને પતિ પત્નીને ઉંઘ આવી ગઇ. સવારમાં ભાભુએ જાગીને બારણાં ખોલ્યાં ત્યારે વ્હેલી ઉઠેલી સુશીલા દાતણ કરતી હતી. બંધ બારણે સૂતેલાં બે વડીલ દંપતિઓ, એક પિતા–માતાનું ને બીજું ભાભુ–બાપુજીનું, અને તેની વચ્ચે એકાકી ઉભેલી બાર વર્ષની દીકરી ! ભાભુએ આ દીઠું ત્યારથી આખો દિવસ એ ગમગીન રહ્યાં, ને સુશીલાથી શરમીંદાં બનતાં બનતાં ઘરકામમાં મશગુલ બન્યાં. બાર વર્ષની દીકરીને આખી રાત જે એકલતામાં મૂકી દીધી તે કેવી ભયાનક હશે ! બંધ બારણાંની અંદર શાંતિથી ઘસઘસાટ ઊંઘી રહેલ વડીલોને માટે પણ એણે શી શી કલ્પનાઓ કરી હશે? બંધ બારણાં શા માટે, એ પ્રશ્ન એના મનમાં પુછાયો હશે ત્યારે કોણ જાણે કેવોય કાળમુખો જવાબ જડયો હશે દીકરીને ! આવી આવી વિચાર–મૂંઝવણમાં વ્યથિત અને વ્યાકૂલ બનેલી પત્નીનું અપરાધીપણું જ્યારે પતિએ સાંજે ઘેર આવીને જાણ્યું ત્યારે એનાથી, એની નિત્યની પ્રકૃતિમાં હસવું મોટે ભાગે ન હોવા છતાં ય, હસી જવાયું હતું.

આ પત્નીને, આવી પદ્મણીને, આવી શાંતિ–પ્રતિમાને, આવી ગરવી અને ગરીબડીને પોતે શેર માટીનું સંતાન નથી આપી શક્યો તેને માટે પોતાને જ અપરાધી ગણનારો સ્વામી પત્નીના આવા ક્ષુલ્લક મન-સંતાપની પણ વધુ મશ્કરી તો નહોતો જ કરી શક્યો. ને તે રાતે એ સૂવા ગયો ત્યારે એણે જોઈ લીધું હતું કે પોતાના ઓરડામાંની બીજી પથારી ઉપડી જઈને વચલા ખાલી ખંડમાં ચાલી ગઈ છે ત્યારે પણ એને ઓછું નહોતું આવ્યું. એને ઘસઘસાટ નીંદર આવી ગઈ હતી. મોટા શેઠનો આ એક જ ગુણ બીજા અવગુણો સામે મૂકવા જેવો હતો.

સુશીલાને સંગાથે લઈ સુનાર ભાભુએ તો આ શયનવ્યવસ્થા બદલવામાં કાંઈ અસાધારણપણું ગણ્યું નહોતું. એણે સુશીલાની બાને ખુદને પણ આ વાત નહોતી કરી. સવારે જ્યારે સુશીલાની બાએ પહોળી પલાંઠી ભીડીને, લોટા ઊટકવાના કૂચડા જેવા ધીંગા દાતણનો કૂચો ઘસતાં ઘસતાં, બગાસું ખાતાં ખાતાં ને આળસ મરડતાં મરડતાં સુશીલાને પૂછ્યું કે "એટલી મોડી રાતે ભાભુને કેમ તારી પાસે આવવું પડેલું ?" ત્યારે સુશીલાએ સમજ પાડી કે "ભાભુ તો મારી પાસે જ સૂતાં હતાં."

"હેં ભાભીજી !" સુશીલાની બાએ ભાભુને એકાંતે લઈ જઈ કહ્યું : "આપણે ઓશરીએ તાળું મારીએ છીએ પછી વળી શી બીક છે, કે તમારે છોકરીની પાસે સૂવું પડે ?"

"બીકનું હું ક્યાં કહું છું ?"

"તાળાની ચાવી તો હું મારી પાસે લઈને જ સૂઉં છું. તમે તમારે કોઈ વાતે ફફડતાં નહિ. હું રાતમાં બે વાર તો સુશીલાને જોઈ તપાસી પણ જાઉં છું." દેરાણીએ પોતાની ખબરદારી વર્ણવી.

ભાભુના મનમાં આ સાંભળીને હસવું આવતું હતું. એણે ટૂંકો

જ જવાબ વાળ્યો "તમે ય બચ્ચાડાં જીવ કેવાં ઉતપાતીયાં છો ? બીક વળી શેની હોય ? આ તો તમારા જેઠને બહુ હવા જોવે, ને મારાથી ઉઘાડી બારીનો પવન સે'વાતો નથી. મારા સાંધા દુઃખે છે, એટલે જ વચલા ખંડમાં સૂવાનું રાખ્યું છે. બીક તે વળી શેની ? અરેરે, બચાડાં જીવ તમે ય તે......"

ચપળ સુશીલાના કાન કઇ વાતો ક્યારે એકાએક પકડી પાડતા તે સમજવા માટે પુરુષો વધુ પડતા જડ હોય છે. તે તો સ્ત્રીઓ જ સમજી શકે. કેમકે ઘણી ખરી સ્ત્રીઓએ પોતાની કૌમારવયની રાત્રિઓ પર આવાં તાળાં મરાતાં જોયાં હોય છે. તે રાત્રિયે એણે જ ઝટ ઝટ આવીને પોતાની બાને કહ્યું, "લ્યો બા, તાળું મારી લાવું ઓશરીને ?"

બા જરીક ઝંખવાઇ ગઇ અને જવાબમાં બોલી "ભાભુ કહે તો જ વાસજે તાળું બેન !"

સુશીલાના પિતાએ તો આ નવો ફેરફાર બે ચાર દિવસે જાણ્યો, ને જાણ્યો ત્યારે એ એટલો બધો શરમીંદો બન્યો કે એક અથવા બીજે બહાને એ તો બહારની ગલેરીમાં મોડી રાત સુધી એકલો જ બેસી રહેલો. પત્નીએ એને બે ત્રણ વાર અંદર ખેંચી જવા મહેનત કરી. "હાલોને હવે ! ભાભી મોટેરાં આડાં બેઠાં છે, એટલે આપણને વળી શેની શરમ ? હાલોને, ઊંઘ નથી આવતી. ભાભી તો વેરાગમાં ઊતરી ગયા છે, મને કાંઇ વેરાગ નથી થયો. દીકરી કાંઇ એકલા આપણા ઘરમાં જ થોડી મોટી થઇ છે ! ઘેર ઘેર થાતી આવે છે. હાલો હાલો, ડાલા સદ્દની પૂંછડી શીદને થાવ છો ?" એમ કહેતી સુશીલાની બા પતિનું ખમીસ ખેંચીને પરશાળમાંથી ઓરડામાં ઘસડી ગઇ હતી.

એ તો આજે ત્રણ વર્ષની જૂની વાત બની હતી. દેર—દેરાણી વીશ વર્ષની દીકરીનાં માવતર હતાં, તો પણ ભાભુની દૃષ્ટિમાં તો 'બચાડાં જીવ' બનીને જ તેઓ રક્ષા પામ્યા હતાં.

પ્રકરણ દસમું

જુવાન પુત્રીની આફતમાંથી

એ આખો દિવસ 'વેવાઇ' જમવા કે ચા પીવા ન આવ્યા. રાત્રિએ ચાદર, દાતણ વગેરે ચીજો આપીને પાછા વળેલા શોફરને સવારે સુશીલાએ ભાભુની સમક્ષ ઉપર બોલાવ્યો હતો ત્યારે શોફરે સુખલાલના પિતાના બધા સમાચાર આપ્યા હતા: સુશીલાએ જાણે કે ભાભુની વતી જ પ્રશ્નો કર્યા: "કાંઇ બોલ્યા હતા મહેમાન?" શોફર અહમદે મરક મરક કરતે કહ્યું: "દૂસરા કૂછ નહિ: બસ ઇતના જ: અરે દીકરી! અરે દીકરી! વાહરે મારી દીકરી! એસા કહ કર કયા બહુત ખુશ હોતા થા કિ કયા બહુત રંજ કરતા થા, કુછ માલુમ નહિ પડા."

"તબિયત કેમ હતી?"

"ઠીક. વો સુખલાલ બાબુ સોતે થે, ઔર એક નર્સ વહાં ખડી થી, વો મહેમાનકો બિછાના બિછા દેતી થી, ઔર 'ફાધર! ફાધર! બાપા! બાપા! યું કરો, ઐસા કરો, બચ્ચાકો અફસોસ હોવે ઐસા કોઇ હાલ મત સુનાઓ' ઐસી ઐસી બાતાં અલગ લે જાકર કહેતી

થી. ઔર મહેમાન બાબુ તો નર્સકા કહેના બસ હાથ જોડ કર સુન રહે થે–બેચારેકો બોલને આતા નહિ, તૂટી ફૂટી બાત બોલતે થે કિ મડમ સાબ, બાપુ, પ્રભુ તેરા ભલા કરેગા, તેને મેરા લડકાકો બચા લિયા વગેરા."

"રાતે નર્સો બદલાતી નહિ હોય?" સુશીલાથી એકાએક બોલાઇ ગયું.

"હાં બદલી હોતી હી હૈ." શોફરે વધુ ખબર દીધાઃ "વો થિ દિનકી નર્સ: ડયુટી ખતમ કરકે જા રહી થિ. ઔર કહ રહી થિ કિ કલસેં મેરી નાઇટ-ડયુટી હો જાયગી, તબ બાપા, બાપા, તુમકો કુછ તકલીફ નહિ પડેગી. ઔર સુખલાલ બાબુકો બોલતી થિ, કિ ઇસ્માટી! ઇસ્માટી! મૈં આજ સિનેમા દેખનેકો જાતી હું, તો ગુડ નાઇટ કરનેકો ફિર નહિ આઉંગી. બસ, પીછે, 'ફાધર ગૂડ નાઇટ, બાપા સલામ, ઈસ્માટી સલામ' કરતી કરતી મુઝકો ભી ગૂડનાઇટ કહતી ચલી ગઇ. ઔર મૈં ક્યા કહું! મહેમાન બાપા તો બેચારે વો નર્સકી સામને પૂતલાકી તરહ મું ફાડ કર કહાં તક દેખ હી રહે થે! સબ દરદી લોક, ઔર વહાંકે સબ દરવાન ફરવાન હસ હસકે બેજાર હો ગયે."

પછી શોફરને એકાએક યાદ આવ્યું કે મહેમાને એક કાગળ સુશીલા બહેનને આપવા માટે દીધેલો છે. એ કાગળ શોફરે સુશીલા તરફ ધર્યો, સુશીલાએ લઇને ભાભુને આપ્યો. થોડું થોડું ભણેલાં ભાભુએ કાગળની ઘડીઓ ઉખેળીને જોયું તો પોતાને ગમી જાય તેવા હસ્તાક્ષરો નીકળ્યા. એ અક્ષરોમાં અણઘડ ગામડિયો મરોડ હતો ખરો ને, એટલે ભાભુને સુપરિચિત થતાં વાર ન લાગી. એ એક ગ્રામ્ય છોકરીના અક્ષરો હતા. અક્ષરો જાણે અપોઆપ બોલી ઉઠ્યા

કે અમે તો માંડમાંડ જડી આવેલી એક દેશી પેન્સીલના નાના બુંઠા ટુકડાનાં ફરજંદો છીએ. કાગળમાં લખ્યું હતું કે—

"ઇશવર સદા સુખી રાખે મારાં માયાળુ ભાભી સુશીલા. બા તમને બઉ સંભારે છે. અમે તમને બઉ સંભારી છીં. મળવાનું મન બઉ છે. બા કેવરાવે છે કે મરતા પેલાં એકવાર મોં જોઉં તો અવગત નૈ થાય. પણ છેટાંની વાટ. મળાય કયાંથી. બાએ ન મળીએ તો આશિષ કેવારેલ છે. તમારે માટે ચોખ્ખા માવાના દૂધપેંડા મોકલેલ છે. તમારાં ભાભુની ને માતુશરીની સેવા કરજો ને ડાયા થૈ રેજો. ન મળાય તો અપરાધ માફ કરજો. ધરમ નીમ કરજો. બા ન મળે તો બાની પાછળ છ મૈનાની સમાકયુંનું પુન દેજો. વધુ શું લખાવું. તમારા દેરનું અને નણંદનું કાંડું તમને ભળાવું છું. તમારા સસરાએ જેવી મારી ચાકરી કરી છે તેવી જ ચાકરી એ તમારે હાથે પામજો. ભાભી, બાએ આટલું લખાવેલ છે. બાને તાવ ભરાઇ ગયો છે. ભાભી, મારા માટે એક બે ચોપડીયું મોકલજો. તમારી જૂની હોય તે મોકલજો. હું બગાડીશ નૈ. તમે આવશો ત્યાં સુધી સાચવી રાખીશ. ભાભી, અમે તો તમને જોયાં જ નથી. કેવાં હશો. રોજ મને તમારું સપનું આવે છે. પણ સવારે પાછું મોઢું યાદ રેતું નથી. ભાભી તમે ચણીયા ઉપર ચોરસો પહેરો છો કે સાડી પેરો છો તે ચોક્કસ લખજો હો. હું તો ચોરસો પેરું છું. એક નવો ચોરસો બાપા લઇ આવેલા તેના ઉપર એક છાપ હતી. તેમાં એક રૂપાળી બાયડી હતી. હું એને સુશીલા ભાભી કહું છું ને મારી પેટીમાં રાખું છું. લીખતંગ તમારી નાની નણંદ સુરજ.

ભાભુ પોતે અક્ષરો બેસાડતાં બેસાડતાં ધીરે અવાજે વાંચતાં ગયાં તે સુશીલા સાંભળતી ગઇ. કાગળ પૂરો કરીને ભાભુએ કહ્યું "લે વાંચ જોઉં ? કેવો રૂપાળો કાગળ લખાવ્યો છે બચાડાં જીવે ? એને કાંઇ

ઊંડી વાતની ખબર છે ? અજાણ્યું ને આંધળું બેય બરાબર ! શી થાવી ને શી થાશે ? અરેરે બાઇ ! લેણદેણની વાત મોટી છે. અંજળ લખ્યાં હશે ત્યાં જ જવાશે. હું તો મુઇ જૂના વિચારની જ રહી ગઇ."

સુશીલા એ કાગળ ફરી ફરીને વાંચતી રહી. દરમ્યાન આજુબાજુ-માંથી આવી ચડેલી સુશીલાની બાએ બધી વાત જાણીને ઝટ કહી નાખ્યું: "ગામડાંનાં ભોથાં હજી તો અટાણથી 'ભાભી ભાભી' કહેવાનું શરૂ કરી લીધું. ભાભી કહેવી એમ રેઢી પડી હશે !"

પ્રકરણ અગીઆરમું

ખાલી પડેલું બિછાનું

'ભાભી કહેવી રેઠી નથી પડી.' એવો પોતાની બાનો છણકો સુશીલાને સારો ન લાગ્યો. નણંદનો કાગળ એણે ધીરે ધીરે હાથમાં લીધો. અને બે પાંચ વાર ઉપાડ મૂક ઉપાડ મૂક કરીને પછી બા થોડે દૂર ગઇ કે તુર્ત પોતે કાગળ ગજવામાં સેરવ્યો. પોતાનાં કપડાં લઇ ન્હાવાની ઓરડીમાં ગઇ, અને એથી ત્રણ વાર વાંચ્યા છતાં પોતે તૃપ્ત ન થઇ. 'ભાભી' સંબોધનમાં કઇ એવી તોછડાઇ હતી કે બા છેડાઇ ઉઠેલાં ? આ કાગળની લખાવટ તો હૈયાના હેતે છલકાય છે: ભાભી શબ્દે સંબોધાવું એ તો ઉલટાનું માનભર્યું લાગ્યું.

ખરું તો એ હતું કે સુશીલાને કોઇ ભાભી હતી નહિ. એણે કદી કોઇને ભાભી કહેવાનો લ્હાવ લીધો નહોતો. તેમ ભાભી નામના પાત્રમાં કયું તિરસ્કૃત તત્ત્વ હોઇ શકે, એ સુશીલાને જાણ નહોતી. આ ગ્રામ્ય નાની કન્યાની 'ભાભી' થવા જવામાં માંદલા સુખલાલની સ્ત્રી પણ થવું પડે છે એમ પણ સુશીલાને સૂઝ્યું નહિ. સુખલાલનું તો ઓસાણ જ એને આ વખતે આવ્યું નહિ. કોઇક માંદગીને બિછાને પડેલી સ્ત્રી પોતાની પાસે નિર્મલ સામાયકોનું પૂન્ય માગે છે, પોતાને

જોઇ લેવા ઝંખે છે, પોતાનો મેળાપ થયે એક મૃત્યુ પામતા માનવીની સદ્દગતિ થઇ શકે તેમ છે, ને પોતાની ઊતરેલી ચોપડીઓની બ્હીતી બ્હીતી માગણી કરનાર એક કન્યા પોતાને સ્વપનામાં જોવા તલસે છે, આ બધું સુશીલા જેવી સાદા મનની કન્યાના અંતરમાં મમતાનો આંબો ઉગાડવા માટે પૂરતું રસાળ ખાતર નહોતું શું ?

પોતાના શરીર પર એણે ફુવારો ખુલ્લો મૂકયો. પાણીની ધારોનો સ્પર્શ એકાએક ઘણો મીઠો બન્યો. કાનમાં કોઇક 'ભાભી ભાભી' કહ્યા કરે છેઃ બરડા સુધી ઘસવા હાથ પહોંચી શકતો નથી એટલે કોઇક જાણે કહે છે, લ્યો ભાભી હું તમારો વાંસો કરી દઉં ? લ્યો ભાભી, આવડા લાંબા તમારા વાળ છે, તમારાથી ચોટલો શે ચોળાશે ? લ્યો હું ચીકાખાઇ ને આંબળાં ચોળી દઉં ?

ફુવારો બંધ કરીને બાથ–રૂમની કમ્મરપૂર આરસીમાં જોતીજોતી એ શરીર પર ટુવાલ ઘસવા લાગી. શ્યામળો શરીર–વાન ઉઘડતો લાગ્યો. છાતી અને પેટ પરથી, કપાળ અને ગાલ પરથી દડ દડ દોટ લઇ નીચે ઊતરતાં જળટીપાં જીવવાળાં જણાયાં. એકાએક એને વિચાર આવ્યો, વિજયચંદ્રને નાનાં ભાઇ બહેન છે કે નહિ ? મા હશે ? હોય એમ લાગતું નથી. એના મોં પરથી જ ભાસ થતો નથી. ચહેરાની રેખાઓ જ કથે છે કે હું તો ફક્કડરામ છું. મારે બીજી કશી વળગણ નથી. જાણે કોઇક ઓરડીમાં પેસતાં જ ઓરડી આપણને કહેતી હોય છે, કે હું તો 'આઠ બાય આઠની છું. મારી પાસે બીજી કશી લપ છપ નથી.' કેટલાક માણસોના ચહેરા પણ સુશીલાને આવા 'આઠ બાય આઠ' જેવા જણાતા. એવો ચહેરો વિજયચંદ્રનો હતો. જે હતું તે બધું જ એ ચહેરાની સપાટી પર હતું. સપાટી બહાર કોઇ ઇતિહાસ નહોતો.

ટુવાલ ઘસીને કપડાં બદલાવતી સુશીલા જયારે વિજયચંદ્રનાં ભાઇ

બહેનો હોવા ન હોવા વિષેની માનસિક ભાંજગડમાં પડી હતી ત્યારે 'લગ્ન'નો પ્રશ્ન જ એના દિલમાં આપોઆપ ચર્ચાઇ રહ્યો હતો. બહાર હીંડોળા ખાટે બેઠેલી બા બોલતી હતી: "મારે તો લાખ વાતે ય મારી છોકરીને જાડાં માણસોની વેજા વચ્ચે નથી દેવી. છોકરીને ફોલી જ ખાય કે બીજું કાંઇ થાય? એયને કોઇક સવતંતર છોકરો જોવો. બે માણસનું રસોડું પતાવીને નિરાંતે મનધાર્યું જીવી તો શકે! સવતંતર છોકરા ક્યાં થોડા મળે છે આજકાલ?"

એ 'સવતંતર' શબ્દ સુશીલાની બાના મોંમાં લીંબુની મીઠી પીપરમેંટ સરીખો બની જતો. બા જાણે કે બોલતી નહોતી, એ શબ્દને ચગળી ચગળી ચૂસતી ચૂસતી રસ લેતી હતી. 'સવતંતર!' અર્થાત 'સ્વતંત્ર.'

ને પછી બાએ એવાં 'સવતંતર' દંપતિઓનાં નામો પણ ગણાવ્યાં: "ઓલી જેતપુરવાળી વનિતા, ઓલી પીપળલગ વાળાની કુમુદ, હાલરીયાવાળાં રામકોર બાઇની છોકરી ઓલી જયા...એય જોને રૂપાળાં અમન ચમન કરે છે. દશ બજ્યામાં ભાયડાને જમાડી જુઠાડી નોકરીએ વળાવી દીધા પછી છે કોઇ કરતાં કોઇનો દુંકારો ય ખમવાપણું! છે કોઇ કરતાં કોઇ એટલું ય કહેનાર કે બાઇ તું આંહીથી ઉઠીને આંહી બેસ! એવું 'સવતંતર' મેલીને જાડેરણમાં પડવાની શી જરૂર? છે કોઇની ઓશીયાળ! આ તો અણસમજણમાં ને અણસમજણમાં સગપણ થઇ ગયું. મુંબઇમાં ઠરીને ઠામ થયાં ત્યારે આંખ ઉઘડી કે આ તો ભૂલ થઇ છે."

બાના આ શબ્દો બાથ–રૂમમાં ઊભાં ઊભાં સાંભળવાની સુશીલાને મઝા પડી. બાએ જેનાં જેનાં નામો લીધાં તે જુવાન સ્ત્રીઓને સુશીલા ઓળખતી હતી, ઘણીવાર તેમાંની એકાદને ઘેર પોતે બેસવા જતી, તો કાં તાળું જ મારેલું હોય, અથવા ઘેરે હાજર હોય તો અરધા કલાકથી

વધુ ચાલી શકે તેટલી વાતચીત જ સીલીકમાંથી નીકળે નહિ. હદમાં હદ એક કલાકે તો ત્યાંથી ઉઠી આવવાનું જ મન થાય.

તે બધીઓ 'સવતંતર' હતી એમ બા કહેતી. પણ કેટલીક વાર તેઓના ઘરમાં બબે દિવસનાં એઠાં વાસણોનો ખડકલો સુશીલાએ જોયો હતો. પૂછતાં સુશીલાને જવાબ મળતો કે "હોળીના તહેવાર છે, તે ત્રણ દિ'થી મારા રોયા ઘાટી જ નથી આવ્યા. રોયા ગાંડાતૂર બનીને નાચતા હશે. હાથે તો ઉટકે મારી બલારાત. બહાર લૉજમાં જઇને અમે તો બેય જણાં જમી આવીએ છીએ."

આવી 'સવતંતર' બહેનપણીઓ વિષે હજુ સુશીલાના વિચારો સ્થિર નહોતા થયા. પણ કશુંક જાણે અળખામણું તત્ત્વ એમાં લાગ્યા કરતું.

"હાય ! હાય ! જુવો તો ખરાં ભાભીજી !" સુશીલાની બાએ સુશીલાને સ્નાન કરીને બીજા ઓરડામાં જતી નિહાળી 'ભાભુ' પ્રત્યે મીઠો હાયકારો કર્યો: "આ છોકરીના શરીરમાંથી જાણે કિરણું જ ફૂટી પડી છે. આમ તો જોવો, છોકરીનું શું થવા બેઠું છે ! રૂપ જ કાઢવા મંડી છે. હેં ભાભીજી ! આનું તે શું કરશું ? જૂનું વેશવાળ તોડયા વગર એકે ય વાતે છૂટકો રહ્યો છે હવે ?"

"ગાંડાં તે...કાંઇ...ગાંડાં !" જેઠાણીએ મલકતે મોંયે આંખો તાણી : "જાવ ભલાં થઇને કામે લાગો. છોકરી કયાંક સાંભળશે."

"હાલ્યને સુશીલા !" ભાભુએ સ્નાન પછીની શોભીતી સુશીલાને કહ્યું : "મોટર ઊભી છે ને ? તો હાલ્ય કેરીની ખબર કાઢતા આવીએ "

એમ કહીને એણે સુશીલાને મોટરમાં સાથે ઉપાડી ભુલેશ્વર જઇ કેરી લીધી. ને પછી પૂછ્યું : "દવાખાનું આંહીથી કેટલુંક છેટે છે ? આ રીયું. હાલો, હું થાતી આવું. તું તારે બહાર મોટરમાં જ બેઠી રહેજે. હું ઊભી ઊભી વહી આવીશ."

"ભલે." કહીને સુશીલાએ માથા પરથી ઊતરેલી સાડી પાછી ઢાંકી. એણે કંટાળો કે ઉત્સુકતા બેમાંનું કશું જ ન બતાવ્યું.

ડ્રાઇવરને મોટર ઇસ્પિતાલની બહાર થોભાવવા કહીને અંદર જતાં ભાભુ સ્હેજ પાછાં ફર્યાં. સુશીલાને કહે કે ' ચાલ્યને જરા, મને છેટેથી ઓરડો તો દેખાડી જા બાઇ.'

"આ ઓરડો." સુશીલાએ ધડકતી છાતીએ નીચેનો વૉર્ડ ચીંધાડ્યો પણ પછી 'આંહીં સામા ખૂણામાં જ...' એટલું કહેતી એ સ્તબ્ધ બની ગઇ. સુખલાલવાળું બિછાનું તો બહારથી દેખાતું હતું. પણ એ ખાલી કેમ હતું ? 'કૉટ' ગાદલા વિનાનો કેમ હતો ? ભંગી ત્યાંની ભોંય લૂછતો કેમ હતો ? અને આવા હેબત ખવરાવનારા દૃશ્યથી ઊલટા પ્રકારની એંધાણી દેતો વૉર્ડની નર્સોનો આનંદજન્ય કોલાહલ શાનો હતો ?

એ ખાલી બિછાનું અને લીલા ગાભા વડે લૂછાતી ભોં દેખતાં સુશીલાને હૈયા સોંસરી જે એક છૂપી હેબત નીકળી ગઇ તેનું ફક્ત ક્ષણવારનું દૃશ્ય ભાભુએ સુશીલાના મોં પર ભયભીત આંખે દીઠું. એમણે પુછ્યુંઃ " કેમ બાઇ, કેમ આટલી ફડકી ગઇ !"

"ના કંઇ નહિ ભાભુ, ચાલો બતાવું."

"હાલ્યને બેટા. કાંઇ વાંધો નહિ. તું તારે એક કોર ઊભી રહેજે ને ! ક્યાં કોઇ કરડી ખાય છે !" એમ કહેતાં ભાભુએ સુશીલાને સાથે લીધી.

થરથર ધ્રૂજતા પગે સુશીલા બારણાંની અંદર જોઇ રહી. વિચિત્ર દૃશ્ય દીઠું. વચ્ચેની મેટ્રનની ખુરશી પર નર્સ લીના બેઠી છે, ને ચાર પાંચ નર્સો, બે મેતરાણી, ત્રણ વૉર્ડ બોય વગેરે બધાં લીનાને વીંટળી વળીને ઠઠ્ઠા કરે છે.

એક પછી એક મેંણાંની ઝડી પડતી હતીઃ

"એઇ જો મોઢું પડી ગયું."

"જો હમણાં રડી પડશે."

"ભલા જાણે, ક્યાંનો પેશંટ ને ક્યાંની તું! એવા તો હજાર આવે ને હજાર જાય. રડવા શાની બેઠી છે! તો પછી પરણીને છોકરાં સંભાળવાં'તાં ને?"

"હવે મરોને આંહીથી બધાં." કરતી લીના પગ પછાડવા લાગીઃ "હું કહું છું કે મને કાંઇ નથી."

"ત્યારે એ ખાલી બિછાના સામે શું તાકી રહી છે?"

"ત્યારે શું આંખો ફોડી નાખું?"

"ત્યારે ડૉકટરને છેલ્લા આઠ દિવસથી શા માટે છેતરતી'તી? તારો પેશન્ટ રાતો રાણ જેવો થઇ ગયેલો છતાં કેમ તાવની ટેમ્પરેચરના ને પલ્સના ધબકારાના લાલ વાદળી લીંટાના ખોટેખોટા ડુંગરા ને ખીણો ચીતરતી હતી ચાર્ટમાં?"

"ખોટા! જાવને હવે, ખોટા!" લીનાના મોં પરની રેખાઓ ખેંચાતી હતી. એની રડવાની તૈયારી હતી.

"એનું સરનામું લઇ લીધું છે કે?"

"મારી તો ભૂખરાત લે છે."

લીનાએ આપેલો એ જવાબ જુઠો હતો. વસ્તુતઃ સુખલાલ પાસેથી એણે લાંબું લાંબું સરનામું લખવા મહેનત કરેલી. પણ સુખલાલ પૂરું અંગ્રેજી ન જાણે, લીનાને થોરવાડ, પીપળલગ વગેરેના સ્પેલીંગ ન આવડે, એટલે અરધો કલાક સુધી કરેલી માથાફોડ પડતી મૂકેલી.

આ તમાશો જોતી સુશીલા અંદર ગઇ ને એણે એ ટોળાને પૂછ્યું:

"આ પેશન્ટ ક્યાં ?"

"એની જ આંહી લાગી પડી છે મેરબાન !" એક મેતરાણી બોલી.

"ક્યાં ગયા ?" સુશીલાએ મેતરાણીને પૂછ્યું.

"ઉશકી તો શટી હોઇ ગઇ." સૂરતી મેતરાણીએ હિન્દીમાં હાંક્યું. સુશીલાનો શ્વાસ અરધો હેઠો બેઠો.

સુશીલાને ઓળખી પાડનારી લીના એકાએક ઊભી થઇ. તે જ વખતે એક બીજી નર્સ હાઉસ–સર્જનની ઓફીસમાંથી તાળીઓ પાડતી ને નાચતી કૂદતી આવી બુમ પાડી ઉઠી :

"લીના, લીના, તારા ખાલી પડેલા બિછાના પર એક બીજો વધુ વ્હાલો લાગે તેવો 'સ્માર્ટી' આવે છે. આંહી આવ, ઓફીસમાં બેઠેલો બતાવું."

"ક્યાં છે, ક્યાં છે ?" કરતી લીના સિવાયની બીજી બધી નર્સ ઓફીસ તરફ લટાર મારી મારીને મોં આડા રૂમાલો દેતી પાછી આવી. છાની છાની હસતી તેઓ પરસ્પર કહેતી કે: "પુઅર પુઅર લીના ! ભયંકર બુઢ્ઢો મારવાડી પેશન્ટ આવે છે એ બિછાના પર !"

'અત્યારથી બાપડીને કોઇ બિવરાવો ના.'

'પેલો છોકરો ગયો એથી એને અત્યંત વસમું શા માટે લાગ્યું છે ?'

"તમને ખબર છે ? લીના વિધવા છે. દેખાય છે પચીશ વર્ષની, પણ પાંત્રીશ ચાલીસની વય છે. એનો એક પંદર વર્ષનો છોકરો બે વર્ષ પર ગુજરી ગયો છે. તેથી કોઇ મા વગરનો કિશોર આંહી આવે છે ત્યારે લીના હમેશાં એવી જ પ્રેમઘેલી અને એ જાય ત્યારે એવી જ વ્યાકુળ બને છે."

આ દરમ્યાન લીના ધીરે ધીરે સુશીલા પાસે પહોંચી ગઇ હતી. એને તો આશા હતી કે ત્રણ દિવસ પર આવેલી આ સ્ત્રીને ઘેર જ 'સ્માર્ટી' ગયો હશે. એને ઉમેદ હતી કે સ્માર્ટીની જ મોકલી આ બાઇ કાં તો કશીક ભુલાએલી ચીજ લેવા આવી છે, અથવા તો મને થેન્કસ (આભાર) આપવા આવી છે.

"કેમ પેશન્ટ પહોંચી ગયાને તમારી પાસે?" એટલું કહીને, સુશીલાના ચમકતા મોંનો ખોટો જ અર્થ બેસારનારી લીનાએ પોતાની જીભ ચાલુ જ રાખી: 'મેં સ્માર્ટીને ઘણું કહ્યું કે તારી કઝીનને (ભિત્રાઇ બહેનને) ખબર આપવા દે. પણ એ કહે કે નહિ, મારે તો ઓચીંતા જઇને સૌને ચકિત કરવા છે. મારે તો એને હજુ વધુ આરામ લેવરાવવો હતો, પણ આ ઘાતકી ડૅાકટરો, આ ક્રૂર અદેખાઓ મારી સામે ચાડી કરી બેઠા, એટલે મારી બાજી ઊંધી વળી ગઇ; મફતીયા પેશન્ટને નજીવા આરામ જેવું જણાય કે બસ તે જ વખતે આ નિષ્ઠુરો કાઢી મૂકે છે." કહેતી કહેતી એ હાથ પછાડવા લાગી. "અબ કહો, સ્માર્ટી મને યાદ કરે છે કે નહિ? મને કશું કહેવરાવ્યું છે? ગયો તે વખતે 'થેન્કસ' જેટલો બોલ પણ ન બોલતો ગયો. બસ, કહે કે જે કાંઇ શબ્દો મારી આંખોમાં છે તે જ વાંચી લ્યો સીસ્ટર!'

આ બધી પીંજણ સુશીલાને પસંદ થોડી જ આવે? આંખોના ભાવ વાંચવાનું સુખલાલે આ ખ્રિસ્તી નર્સને શું ખરેખર કહ્યું હશે? એવું રસાત્મક વાકય બોલતાં એને આવડતું હશે? એની આંખોના બોલ...યાદ કર્યું એનું મોં. યાદ કરી એની આંખો. ત્રણ જ દિન પૂર્વે આ સામેની જ પથારીમાં એ આંખો શું શું બોલતી હતી તે યાદ કર્યું, અને સુશીલા અધીર બની.

"એને હજુ સમાલજો હો કે"—લીના સુશીલાની નિરૂત્તર દશાને

સમજ્યા વગર જ બોલી. "દાક્તરો તો જુઠ્ઠા છે, તેમને રોગની ખબર જ નથી પડતી. ડંફાસુ છોકરાઓ છે!"

"મારે ત્યાં એ નથી આવેલ." શુષ્ક અવાજે સુશીલાએ કહ્યું.

"નહિ?" લીના ચકિત બની. "તમારા સિવાય તો આંહી આટલા દિવસોમાં બીજું કોઇ મળવા જ નથી આવ્યું ને!"

"એના પિતાએ કાંઇ ન કહ્યું, કે ક્યાં જઇએ છીએ?"

"ના એણે કહેલું કે મેમસાબ, હું એકવાર પાછો આંહી જરૂર આવી જઇશ."

"શા માટે?"

'વાત એવી બની કે રીવાજ મુજબ એને ઓપીસમાં કોઈએ કહ્યું કે કાંઈક દવાખાનાની ધર્માદા પેટીમાં નાખવું હોય તો નાખજો. એણે મને છાનુંમાનું કહ્યું કે મેમસાબ, મારી પાસે અત્યારે કાંઈ નથી, પણ હું પાછો આવીને જરૂર નાખી જઈશ. એમ કરી, શરમના માર્યા છાનામાના ચાલ્યા ગયા લાગે છે. શરમ શાની? આંહી તો લક્ષાધિપતિઓ પણ આ ધર્માદા ક્લાસમાં આવીને પડે છે, અને એક પાવલી આ મેતરાણીઓને પણ આપ્યા વગર ચાલ્યા જાય છે, ને આ તો બાપડા, મેતરાણીઓ ને વોર્ડ–બોય આવીને ઉભા રહ્યા ત્યારે સુનમુન ઊંધું ઘાલીને પોતાનો સામાન બાંધતાં બાંધતાં અપરાધી ચહેરો રાખી ચાલ્યા. પુઅર ઓલ્ડ ફાધર! મને કહે કે મેમ સાબ, આ લોકોને કશુંક આપવા હું આવીશ હો. પછી મેં તો આ મેતરાણીઓની ને વોર્ડ–બોયની ધુડ કાઢી નાખી. અને એ તો મેં જ લાવીને એમને ચાર ચાર આના આપી દીધા."

સુશીલાનાં ભાભુ થોડે દૂર ઊભાં ઊભાં શાંત ભાવે આ નર્સના શબ્દ–સપાટા સાંભળી રહ્યાં હતાં. એને તો એ સાંભળતાં સાંભળતાં

એવું લાગતું હતું કે જાણે કોઇ નટવી ઊંચા નટ–દોર ઉપર રૂમઝુમ પગલે નાચી રહી છે. એણે ધીરે ધીરે પોતાના ગજવામાંથી પાંચ રૂપિયા કાઢયા અને કહ્યું,

'સુશીલા, આ લે તો.'

'યે કોન હૈ?' લીનાએ પૂછ્યું.

'મારાં મા છે.'

"Oh! to have such a beautiful mother! what a golden luck! (આવી રૂપાળી મા હોવી એ તો કેવું સૌભાગ્ય!) એમ બોલતી લીના એની પાસે ગઇ.

'એમને આપ બેન, કે મેતરાણી વગેરેને તેમજ ધર્માદામાં સુખ-લાલની વતી આપી દે.' ભાભુએ કહ્યું.

"નેઇ, નેઇ.' સમજેલી લીના પોકારી ઊઠી: 'તુમ કાયકો! મૈંને દિયા હૈ.'

"નહિ, લ્યો ને લ્યો જ." સુશીલાએ લીનાનો હાથ ઝાલ્યો, "લેના જ પડેગા. અમારા બી ઉસમે–ઉસકો–ઉસ—" સુશીલા ગોટવાઇ ગઇ. એને શું કહેવું હતું? કાંઇક એવું કહેવું હતું શું, કે જે કહેવા જતાં જીભ કદી જ સીધી ચાલી નથી! શું કહેવું હતું? 'ઉસમે' એટલે કે સુખ-લાલમાં એને શો રસ હતો? સુખલાલના આરામમાં એનો કયો આનંદ હતો? ગરીબો પ્રત્યેના એ ભાવમાં શું સુખલાલ પ્રત્યેના ભાવનું અવિષ્કરણ હતું?

"નેઇ, નેઇ, No, બિલકુલ No."

એમ કરતી લીનાએ કહ્યું: "અમારા બી ઉસ પર ફીલીંગ થા—ફીલીંગ-ફીલીંગ-તુમ ઉસકો કયા કહેતે હો હેં? ફી...લીંગ!"

'ફીલીંગ' શબ્દનો અર્થ લીના ન કરી શકી. ત્યાં તો અંદરથી અવાજ પડયો "લીના, જલદી આવ, તારા નવા 'સ્માર્ટી' પધારે છે, જલદી ચાર્જ લઇ લે."

રૂપિયા પાંચ એના હાથમાં મુકાતા હતા તે ન પકડતાં લીના અંદર દોડી, જયોર્જ છાપનાં પાંચ ચાંદી–ચગદાં ઠણુણુ કરતાં નીચે પડી દડવા લાગ્યાં, એને વીણુવા નમેલી સુશીલાની આસપાસ દરવાન, બોર્ડબોય, મેતરાણીઓ વગેરે દોડયાં આવ્યાં, એ દરેકને સુશીલા આપવા લાગી. અને બીજી બાજુ 'સ્માર્ટી' શબ્દના શ્રવણથી ઘડીભર એક સુખદ ફાળ ખાતી સુશીલાએ અંદર જોયું, એક ચીતરી ચડે તેવા વૃકોદર અને દુર્ગંધ મારતા દરદીને લીના બાથમાં લઇ સુવાડતી હતી તે દેખીને સુશીલા ભાગી અને કહ્યું, "ભાભુ, ચાલો, આંહી તો કોઇને ખબર નથી."

"એક મિનિટ સબૂર !" બહાર આવેલી લીનાનો સ્વર આવ્યો: "મને માફ કરજો, મેં તમને તે દિવસ એની સાથે બોલવા જ નહોતું દીધું. મને એના પર કંઈક ફીલીંગ...ફીલીંગ..." કરતી એ પાછી પેસી ગઈ. એની પીઠ પર પણ જાણે કોઈ પ્રચંડ આવેગ છલકતો હતો.

"ક્યાં ગયા હશે ? દેશમાં તો નહિ ચાલ્યા હોય ? બચ્ચાડા જીવ એમજ કાં ઉપડી ગયા ! નરસ બચ્ચાડી જીવ દયાળુ લાગી. એટલી બધી તે શી ઉલટથી વાતો કરતી'તી ? ઢેલડી દાણા ચણે એમ તો એ વેણ બોલતી'તી. વિચાર કરવાય થોભવું નો'તું પડતું. તને એ ખંભે ને માથે અડતી'તી ત્યારે તો મને કાંઇનું કાંઇ થઇ જાતું'તું.'

ચાલતી મોટરે ભાભુના આવા બોલ ઝીલતી સુશીલાના મનમાં, માળામાં માદા પંખી પેસી જાય તેમ મૌન પેસી ગયું હતું. માળામાં લપાએલી માદાને કાને નમતી સંધ્યાની તરુ–ડાળે બેસીને ગાતા નર પક્ષીની કવિતા જે રીતે સરતી હોય તેવી જ રીતે સુશીલાના અંતર પર સુખલાલની યાદ સરતી હતી.

પ્રકરણ બારમું

ખુશાલભાઈની ખોપરી

હનુમાન ગલ્લીના એક અંધાર ખૂણીયા મોહલ્લાની ચારેક સીડીનાં પગથિયાં તે વખતે હજુ પૂરાં જંપ્યાં નહોતાં. એ પગથિયાં પર સુખલાલને બબ્બે કાઠિયાવાડી વણિક જુવાનોની જોડલી આંકડા બીડેલ હાથ પર બેસારીને ઉચકી ગઇ હતી. ચોથા માળ પર હતી તો એ જુવાનોની અકેકેક જુદી ઓરડીઓ, પણ તાબડતોબ એક ઓરડીમાં એક જુવાને પોતાના કુટુંબને ફેરવી લઇ બીજા જુવાનની જોડે રહેવાનું રાખી દીધું. સુખલાલને માટે એક ઓરડી અલાયદી બની જતાં વાર ન લાગી. સામાન ફેરવતા ફેરવતા એ બે ત્રણ જુવાનો સુખલાલના બાપા પર તરપીટ પાડી રહ્યા હતા–

'તમે તે ફુવા, આદમી કે ચીભડું ! છોકરો આંહી આવેલ છે એ ખબર તો ન આપ્યા, પણ આંહી ઘોડાગાડી લાવીને ઊભી રાખો છો ત્યાં સુધી કાંઈ ખબર જ પડવા દેતા નથી! તમે તો માણસ કે ચીભડું !"

"આ તે મુંબઈ છે કે મસાણ? હેં કાકા ? સગાંવહાલાં શું બધાં મરી ગ્યા'તાં એમ માન્યું ?" બીજાએ ટ્રંક ઉપાડતે ઉપાડતે શ્વાસભેર ટાંણો માર્યો.

"હવે મામાની ટાલ કાં પાડો ? એલા પંખો લાવ, સુખાને પવન નાખ." એક ત્રીજાએ પાસે બેસીને કહ્યું.

ઉપરાઉપરી બે ગાદલાં બિછાવીને કરેલી પથારીમાં સુખલાલને સુવાર્યો હતો. એ કહે કે "મને કાંઇ નથી. મારે બેસવું છે."

" ના,' એના પિતાને ફુવા કહેનારે કહ્યું : 'નહિ બેસવા દેવાય. ડૉકટરની રજા લઇ આવ્ય." કહેનારનું નામ ખુશાલ.

'હા બેટા,' બાપે કહ્યું; 'નરસે ના પાડી છે.'

'આંહી પણ નર્સ-નર્સ-નર્સ' સુખલાલે સ્મિત કરતે કરતે કહ્યું, "ત્યાં તો કડપ રાખતી, પણ આંહી યે સુખે રહેવા નથી દેતી. બાપાને પાર વિનાની ભલામણો કરી દીધી છે, કોણ જાણે કયારે મારો છુટકારો થાશે."

"પણ તારે હવે છુટકારો કરાવીને જવું છે કયાં ? તારા સાસ-રાને ત્યાં ને ? " એમ બોલીને મામાના દીકરા ખુશાલે બીજા જુવાનો પ્રત્યે મિચકારો કર્યો.

સુખલાલના મોં પર એ મશ્કરીની ભાત ભડકામણી ઉઠી.

સાંજ પડતી ગઇ તેમ તેમ તો માળાના જુવાન નિવાસીઓ તેમજ શહેરમાં જુદે જુદે ઠેકાણે વસતા થોરવાડ ગામની આસપાસના સગાઓ ધબોધબ દાદર ચડતા આવ્યા. તેમના હાથમાં જાડા જાડા હાથાવાળી હરણછાપની છત્રીઓ હતી, છત્રીઓને પુંછડે દેવરાવેલાં નવાં થીગડાં પોરની સાલના મૂળ પરમેટા સાથે જૂદી ભાત્યો પાડતાં હતાં. દાદરનાં પગથીયાં છેક છેલ્લી સીડીએથી ખબર દેતાં હતાં કે આ બધા બૂટ જોડા મુંબઇની બનાવટના નથી. પણ અમરેલી-જેત-પુર, જુનાગઢ, રાજકોટ વગેરે સ્થળોનાં ખમીરધારીઓ છે.

તેઓ આવતા ગયા, સાંકડી એવી ચાલીમાં ગોઠવને હારબંધ પગરખાં ઉતારતા ગયા, છત્રીઓ તેઓએ ધોતીયાં સુકવવાને વાંસડે ટાંગી તેમાંથી મુંબઇના ગાંડા વરસાદનાં પાણીની નળ જેવડી ધારો થતી હતી. અને ઓરડી તો 'કાં દાદા' 'કાં અદા,' 'ઓહો બાપા' વગેરે શબ્દોથી ફાટ ફાટ થઇ રહી. એક પછી એક તમામ આવી આવીને સુખલાલના પિતાને ભેટી ભેટી, અથવા ખોળે હાથ નાખી મળ્યા. અને સુખલાલ તરફ જોઇ બૂમાબૂમ કરી ઊઠયા, 'કાં ભાઇ, શાવકાર સસરાના નસીબદાર જમાઇરાજ, કાં', કેટલી કેટલી વાર તને પેઢી માથે ટેલીફોન કર્યો; કેટલી વાર ચાહીને મળવા તારા સસરાની પેઢી માથે નીકળ્યા, પણ તારો તો નસીબદારનો પતો જ નહિ ! શું સાસુની પાસેથી છાનાં છાનાં બેન્કનાં નાણાંની ચોપડીયું સંભાળવામાં પડી ગ્યો' તો ? કે......"

'કે પછી શું સસરાની સીંગાપુરની પેઢી માથે મેનેજર બનીને ઉપડવા સામાન પેક કરતો'તો?" બીજાએ કહ્યું.

સુખલાલ એ સૌ મેંણાં મારનારાઓને જવાબ આપવાની સ્થિતિમાં હતો, ઉભો થવા પ્રયત્ન કરતો હતો, ત્યાં તો બાપા બોલી ઊઠતા–

"બેટા, નરસે ના કહી છે, પછે તો જેવી તારી મરજી."

ઓરડીના માલિક જુવાન ખુશાલભાઇએ આ શબ્દઝડી વરસાવનારા સંબંધીઓને બહાર છાનામાના બોલાવીને કહી દીધું. "એના સાસરાવાળી વાતનો ઇસારોય કરતા નહિ. એને સૌ ભેગા મળી બીજી ગમ્મત કરાવો, ટુચકા કહી હસાવો, ગંજીપે રમાડો."

"કાં ?"

"પછી કહીશ."

એટલી ટકોર સાથે જ વાતાવરણ બદલી ગયું. ગંજીપા નીકળી પડયા. હનુમાન ગલ્લીના એ મહોલ્લાને ચોથે દાદરે મળેલા પંદર વીસ જુવાનો

ને આધેડો પૈકીના ઘણાખરા જ્યારે મુંબઇ આવવા માટે દેશમાંથી નીકળેલા હતા ત્યારે રેલભાડાના પૈસા ઉછીના લેવા પડેલા. તેઓએ મુંબઇ ઉપર મીટ માંડી કેમકે ભણતર તેમનાં અટકી પડેલાં. ભણતર અટકયાં તેનું કારણ બુદ્ધિનો અભાવ નહિ, પણ માસિક આઠ આના રૂપિઓ ફીનો અભાવ હતો. કોઇની મા વિધવા બની વરસ વરસના ખૂણામાં પૂરાઇ હતી. કોઇના બાપને જુવાન દીકરી ઓચિંતી રાંડતાં વિચારવાયુ થઇ ગયું હતું. કોઇનાં માવતરને બેઉને થોડે થોડે આંતરે કાં મરકી, કાં કોલેરા ને કાં મેનેન્જાઇટીસના સપાટા, સમળી જેમ ચાંચને ઝપાટે ચકલીના પોટાને ઉપાડે તેમ આકાશે ઉપાડી ગયા હતા.

કોઇ પરણી ચૂકયો હતો, કોઇ પાંચેક વર્ષની નોકરીમાંથી ટીપું ટીપું બચાવી પરણવાની વાટાઘાટ ચલાવી રહ્યો હતો, કોઇ હજુ પરણવા બાબતની મશ્કરીનું જ પાત્ર બનીને મીઠાશ માણી રહ્યો હતો. કોઈ પરણેલી સ્ત્રીને તેડાવવા માટે માળે માળે ઓરડી શોધતો આથડતો આથડતો નાકે દમ આવી ગયાનું કહેતો હતો.

આવેલાઓમાંના એક દાક્તર હતા, ને એમના આગમન વખતે બધાએ એક સામટા તાજ્જુબીનો ‘ ઓહોહો આપ !’ એવો ઉદ્ગાર કાઢયો હતો. એ દાક્તર જુવાન બેઠો ત્યાં સુધી હાસ્યવિનોદ અટકી રહ્યાં હતાં. ફક્ત એ ઓરડીના માલેક ખુશાલચંદે સુખલાલના પિતાને ફોડ પાડયો કે ‘ કાં ફુવા, ભાઇને ઓળખ્યા, દાક્તર સાહેબને ?”

“ કોણ ? ”

“આંબલા ગામવાળા નેણશી દોશીના ચિરંજીવી ગુલાબચંદ.’

“હા, ઓહો ! ભાઇ ગુલાબ ? ઓળખાણો જ નહિ. દાકતર કયારે થઇ ગયા ભાઇ ! હજી હમણાં લગી તો કટલેરીની દુકાને હતા ને ?”

"સ્પેશ્યાલીસ્ટ છે."

"શેના ?"

"બાઇયુંના."

"બાઇયુંના ? એમ ?"

"એટલે કે સુવાવડ કેમ વધારવી, કેમ ઘટાડવી, દીકરો કેમ મેળવી શકાય ને દીકરી કેમ જણી શકાય, તેના મોટા જાણકાર છે. ઠેઠ જર્મની અમેરિકાથી કાગળીયાં મગાવે છે. ખાનગી સલાહો બહુ આપે છે. પોતે ડાકટર છે."

"પરીક્ષા આપી હશે."

"ના, જર્મનીથી ડીગ્રી કાગળમાં આવી છે."

"ઠીક ભાઇ ! સારી વાત. સુખી થાવ." સુખલાલના પિતાએ ભોળા ભાવે સાંભળી લીધું. એને જાણ નહોતી કે એકઠા થએલા વીશે જણા ચુપચાપ થઇ જઇને આંખો આડી કાં ચોપડી, કાં છાપું, કાં પંખો, ને કાં પોતાની ટોપી રાખીને બેઠેલ છે. ખુશાલભાઇ હવે આગળ કાંઇક વધુ ઓળખાણ આપવાનો જ છે એ વાટ જોઇ સૌ તલપી રહ્યા હતા. ડોકતર તરીકે ઓળખાવેલા યુવાન સગાએ ઊઠવા ઊતાવળ બતાવી એટલે એ ખુશાલચંદે કહ્યું: "સુખાનું શરીર તો તપાસતા જાવ." ને પછી સુખલાલના પિતા તરફ ફરીને કહ્યું,

"ફુવા, કોઇ સારૂં ઠેકાણું છે ધ્યાનમાં ?"

"શેનું ?"

"કોઇ રાજકોટ જેતપુર કે જામનગરની કન્યા. છ સાત ચોપડી અંગ્રેજી ભણેલી હોવી જોઇએ. રૂપાળી ગોરી મઢમ જેવી જોવે. સાડીને

પીન ભરાવતી હોવી જોઇએ. પોલકાંની બાંય ખંભાથી હેઠી હોય તો નહિ ચાલે. મહેમાનોની જોડે બેસીને આજે કયું સીનેમા પીક્ચર સારું છે તે કહી શકે એવી."

એ અવાજમાં વિનોદનો રણકાર હતો અને કરવતનો કરડાટ હતો. દાક્તર જુવાન 'હવે ભઇ બસ!' કહેતા કહેતા પોતાની તમામ છટા સાથે સુખલાલની આંખો ફરતાં કાળાં કુંડાળાં, જીભ, નખની ઝાંખપ વગેરે ખુરસી પર બેઠા બેઠા જોતા હતા. કેમકે તેણે પાટલૂન પહેર્યું હતું.

"કોના માટે કન્યાનું પૂછો છો ભાઇ?" પરોણાએ પૂછ્યું.

"અમારે આ દાક્તર માટે."

"એમ કેમ? એનું લગન તો આપણા દલીચંદને ઘેર થયું છે ને!"

"થયું છે પણ......"

"હવે ભઇ રેવા દોને." દાક્તર જુવાન આટલું કહેવા કરતાં વધુ ગુસ્સો ન કરી શકે એવું આ ઓરડીના માલિક ખુશાલનું વ્યક્તિત્વ હતું.

વીશે જણાને વાતાવરણ ફાટફાટ થતું લાગ્યું. ફુવાના પ્રશ્નનો ભત્રીજાએ જવાબ દીધો.

"એ બાઇ તો ભણેલાં નથી તેમ રૂપાળાં કે ડાહ્યાં નથી, એવી આ અમારા દાક્તરને હમણાં ઓચિંતી દસ વરસે ખબર પડી એટલે એને આ નવો વિચાર કરવો પડ્યો છે. ટટલેરીની દુકાને હતા ત્યાં સુધી તો કશી ખામી ન દેખાઇ. હોય! આપણી બુદ્ધિ જેમ જેમ આગળ વધે, ટાંટીઆ ઢરડતાં ઢરડતાં ઘરની મોટર જેમ આપણે વસાવી શકીએ, તેમ તેમ જ ખામીઓ સૂઝે ને! જાગ્યા ત્યાંથી સવાર. કેમ નહિ ફુવા?'

આ દાક્તર જુવાને દસ વર્ષના પરણેતર પછી પત્નીને અભણ અશુદ્ધ કહી પિયર વળાવી હતી.

સુખલાલના પિતા ચૂપ રહ્યા. વીશે જણા ઊંધું ઘાલીને હસવું દબાવવાનું સામટું જોર કરતા હતા. દાકતર જુવાન, પોતાની આ માર્મિક પટકી પાડનાર પોતાના થોડા દૂરના વડીલ સંબંધી તરફ કાંઇક તોછડી, કાંઇક દયામણી ને કાંઇક હસતી દૃષ્ટિએ જોઇ રહ્યો. સામો શબ્દોચ્ચાર કરવાની એની હિંમત નહોતી. કેમકે દિવસભર વાસણોનો સૂંડલો મજૂર–માથે મૂકાવીને મોહલ્લે મોહલ્લે ફેરી કરનાર આ ખુશાલભાઇ સાંજ પડયા પછી પોતાના પ્રદેશના તમામ કાઠિઆવાડી ભાઈઓની સંભાળે જનારો હતો. કલકત્તા, મદ્રાસ વગેરે બાજુ જનારા દેશી ભાઇઓનો એ મુંબઈ ખાતેનો વિસામો હતો. સામાન પેક કરાવીને નીચે ઉતારવાથી લઈ સ્ટેશને લગેજ કરાવવા સુધીનો એ સર્વ મહેમાનોનો માર્ગદર્શક હતો. ટ્રેનોની ચિક્કાર ગીરદી વચ્ચે બે હાથ પહોળા કરી, મારી તેમ જ માર ખાઇ, લોહીલોહાણ થવું પડે તો પણ થઇ, સ્નેહીઓ સંબંધીઓને સૂવા જેટલી જગ્યા મેળવી દેનાર એ 'ગુંડાઓનો બાપ' તરીકે પ્રખ્યાત હતો. એની કેળવણી, એના સંસ્કાર, એની તોછડાઇ ને એની રખાવટ એનાં ન્યારાં જ હતાં.

દાકતર જુવાન જવા ઊભા થયા.

"જવાય છે જવાય છે હવે મારા ભાઇ!" કહીને એણે દાકતરને પોતાની બાથમાં લઇ પાછો બેસાર્યો. અને તૂર્ત જ ચહાના પ્યાલા, ખાજલી ને ભજીયાંની થાળીઓ બાજુની ઓરડીમાંથી ત્યાં હાજર થઇ. દાકતરને એણે સારામાં સારો કપ લઇને પિરસ્યો. તે પછી એકાદ કલાક ગુજર્યો, પણ દાકતરના ગૃહસંસારની કડણાઇ પર ન એણે પોતે શબ્દ ઉચ્ચાર્યો કે ન વીશમાંથી એકેએ કોઇએ અદબ ઉથાપી.

રાતે સૌ વિખરાયા ત્યારે પ્રત્યેક જુવાનને રજા આપતાં આપતાં ખુશાલે જુદા જુદા પ્રશ્નો કર્યા:—

"કાં ઓતાભાઇ, નોકરી ફાવે છે ને? શેઠને કાંઇ કહેવું હોય તો કહું.'

"કાં ટપુભાઇ, વહુને કેમ છે હવે ? દાકતર દેશમુખની પાસે લઇ જવાં છે? તો હું તજવીજ કરૂં.'

"કાં ભના, ખબરદાર જો વહુની સુવાવડ આંહી કરાવી છે તો. મોકલી દે ઝટ એને પિયર. આંહીની ઇસ્તિાલોમાં તારા મારા જેવાનું કામ નહિ."

"આવજે ભાઇ લધરા, માને ખરચી બરાબર મોકલછ ને ભાઇ ! ડોશીને પારકી ઓશિયાળ ભોગવવા ન દેતો હો બાપા !"

"કાં મોના, તારી બેનનું પછી શું કર્યું ? બાલાપરવાળો તારાચંદ બહુ લાયક છોકરો છે ભાઇ ! પછી તો તારે એલ. એલ. બી. છોકેલ બી ગોતવા હોય તો આ પડી મુંબઇ ! માંડય બોરડીંગુંમાં આંટા મારવા. ભલે ખાટે બાપડી ટ્રામ કંપની."

"ઓધવજી, ઓલ્યા ઓટીવાળ ધીરૂને કોક સમજાવો નીકર હું એને જુગાર ખેલતો પકડાવીશ. આપણું કાઠિયાવાડીઓનું નામ ચોરી, જુગારી કે લબાડી, એ ત્રણ વાતે જો કોઇ બગાડશે તો હું એના હોશ ખાટા કરી નાખીશ. કહી દઉં છું ભાઇ, બીજું તમે પાલવે તે કરો."

એક પછી એક સૌને વિદાય દીધી. પોતે સુખલાલને પંખો નાખવા બેઠો. સુખલાલ ઝંપ્યો, પછી એણે કહ્યું "હાલો ફુવા, દરિયે આંટો દઇ આવીએ. આંહી બે જણાને બેસારૂં છું. ફિકર નથી."

બહાર લઇ જઇ મરીન લાઇનના દરિયા-કાંઠે સૌ પહેલું તો ચંપીવાળો બોલાવી ફુવાને શરીરે ચંપી કરાવી દીધી, પોતાની સગી પત્ની પાસે પણ કદી શરીર ન દબાવનાર આ ગ્રામ્ય આદમી શરૂમાં તો ખૂબ શરમાયો. પણ ખુશાલે કહ્યું: "ફુવા, ચોપાટીની વેળુમાં હાલો દેખાડું. મુંબઇ કોઇની સગી નથી થાતી. આંહીની હવા તો માણસને ચૂડેલની જેમ માલીપાથી શોષે છે, તૂટતા સાંધાવાળો આદમી ચાર પૈસે પાછો ટટ્ટાર થઇને કામે લાગે છે. નીકર મરે ભૂખે. ફુવા, હાડકચર તો આંહી હાલતાં ને ચાલતાં થઇ આવે. બોલ્યા બચારા વનેચંદ બદા, આંહી હતા તે ઓરડી વાસીને પોતે પોતાના જ પગ કચરતા. આ મુંબઇ તો મસાણના મામલા છે ફુવા!"

પછી ફુવાને બૅંક બેની દિવાલ પર બેસારીને વાત સાંકળવી શરૂ કરી.

"સુખલાલને એને સાસરે ઠીક ન પડતું હોય તો મારા કામમાં ભલે ને રે'તો."

"દેશમાં જ લઇ જવો છે. પણ એણે જીદ લીધી છે, કે જીવીશ તો આંહી, ને મરીશ તો ય આંહી. આંહીનું એને પાણી લાગે છે."

"પાણી લાગે છે! હેં-હેં-હેં." ખુશાલચંદ હસી પડયો. "પાણી નથી લાગતું ફુવા, ચિંતાની ચૂડેલ લાગે છે. અને ફુવા, સાસરામાં માણસ પોતાની મુંઝવણો કહી ન શકે. ભલે ને પછી સાસરિયાં ગમે તેટલી સાચવણ રાખતાં હોય." ઠાવકા સ્વરે ખુશાલે કહ્યું.

"સાચવણ તો રાખે જ છે. ખાનદાન ખોરડું છે. પણ ભાઇ ખુશાલ, માળું મને કોણ જાણે કેમ આ બધું મેળ બહાર જાતું લાગે છે."

"શેનો મેળ?"

"આપણો ને વેવાઇનો, એનો ચડતો દિ', આપણો નમતો દિ': એનું છોકરું ક્યાં! ક્યાં આપણું છોકરું! હેં ખુશાલ, આ કમેળનો મોહ રાખવો ઠીક છે? તારું શું ધ્યાન પડે છે?"

"વેવાઇનું શું ધ્યાન પડે છે?"

"એ તો ખાનદાન માણસ છે..."

"જુવો ફુવા, ઇ તમારો 'ખાનદાન માણસ' વાળો બોલ છે ને, એથી મારા કાનમાં કીડા ખરે છે. તમે એને હવે ઢાંકવા રેવા દ્યો. મેં રજેરજ વાત જાણી લીધી છે. સુખલાલને શેનો રોગ છે તેય હું જાણું છું. તમને મીંણ ભણાવવા એ તમારો મોટો વેવાઇ કયા કયા દાક્તરને શરણે દોડી રીયો છે એ પણ હું જાણું છું. સુખાની આખી જ દુર્દશા હું જાણું છું. બોલો, હવે કાંઇ કહેવું છે?"

સુખલાલનો પિતા શાંત રહ્યો. ખુશાલચંદે કહ્યું: "જુવો, દુનિયામાં કન્યાનો કાંઇ દુકાળ નથી. દીકરી જણવાનો કંઇ એકલી એની બાયડીને જ ઇશ્વરે ઇજારો નથી દીધો. ઇ સંતોકડી જેવી જ સારી છોકરીયું આપણાં ગામડાંમાં પાકે છે. ને સંતોકડી તો હજી ગઇ કાલ સુધી થોરવાડના ઉકરડા માથે જ રખડતી'તી ને? એનું કંઇ નથી. બાકી ધાકધમકીની બીકે કન્યા મેલી દેવી, એ આપણા મિજાજમાં તો નથી ઉતરતું ફુવા!"

"શું કરીએ ભાઇ?"

"શું કરીએ? અરે ફુવા, કહું છું કે એની સાત પેઢીના ધુંવાડા કાઢી નાખીએ. એ દીકરો શું સગપણ તોડશે? ને તકર્ટ કરીને તોડશે? માણસ જેવા માણસને કાયમને માટે દુનિયાનો નપાવટ ઠરાવીને તોડશે? તો તો એની ખોપરી ન તોડી નાખીએં ફુવા!"

"આપણું શું ગજું ?"

"જોવો છે ચમત્કાર, હેં ફુવા ?"

" ના રે બાપા ! આપણે ગરીબ માણસ : ભુંડા લાગીએ ને પાછા દુઃખી થઇ જઇએ. વળી એ બાપડી પશુડીને બળજબરાઇએ ઘેર લાવીને પછી એના હૈયાના નિસાપા લેવા, એના મનનો મેળ ન મળે......"

"હા, એ વાત મુદ્દાની કરી. એ જુના જમાનાનો તો હુંય નથી, ચોટલે ઝાલીને ઢસરડી લાવવામાં કુળલાજ કહેવાય એ તો મને ય કબુલ નથી. માટે પહેલું તો આ કે કન્યાની–સંતોકડીની શી મરજી છે તે જાણવું.' સંતોક બદલીને સુશીલા નામ પડેલું તેની ખુશાલને ખબર છતાં એ જાણીબુઝીને જૂનું નામ વાપરતો હતો.

"એમાં જાણવા જેવું શું હોય બાપા ! સાંભળ્યું છે કે બાળકી સારી છે, પણ આપણા ખોરડામાં આવીને રહેવાનું તો એને તો થોડું જ મન થાય ?"

"તો તો મેલીએં તડકે. પણ વેવાઇ મારીપત્ર લખી આપે તો જ મેલીએં. વેવાઇ જો દબાવે તો તો ભાંગીએ માથું."

પ્રકરણ તેરમું

કામે લાગી જા

મોડી રાતે ખુશાલભાઇ અને સુખલાલના પિતા પાછા ફર્યાં. માળાના બારણા સુધી દેકારા બોલાવતી આવેલી ખુશાલની જીભ અને એના જાડાં જેતપુરી બૂટ પહેલા દાદર પરથી જ ચુપ બન્યાં. ઘસઘસાટ સૂનારો એ પોતે બીજાઓની નીંદ પ્રત્યે પણ ઘણો જતનવાન હતો. દાદર પછી દાદર વટતા ગયા, નસ્કોરાંની નવનવી બંસીઓ સંભળાતી ગઇ, અને કેટલીએક ઓરડીઓમાં મુંબઇની બાફ જેમનાં બિછાનાંનો શેક કરી રહી હતી તેઓનો પાસાં ફેરવવાનો અને કાગળનાં પુઠાં વડે વીંઝણો ખાવાનો પણ સંચાર સંભળાતો હતો. કાપડ મારકીટની પીઠમાં હારબંધ ઉભેલાં પેશાબખાનાં આ બફાએલી હવા ઉપર પોતાની બદબોનો બોજ લાદી રહ્યાં હતાં. વાયુની પીઠ જાણે કે એ દુર્ગંધની ગાંસડીઓ હેઠળ ભાંગી પડી હતી.

ચોથા માળ પરની હવા એ પેશાબખાનાંના પંજામાંથી જાણે મુશ્કેલીથી છટકીને છુપાઇ રહી હતી. ધરતી પરની એ બદબોના ફુંફાડાએ ખુશાલની ઓરડીને પણ છેક જ કોરી નહોતી છોડી દીધી. છતાં

નસ્કોરાંના અવાજ બાતમી દેતા હતા કે સુખલાલ ગહેરી નીંદરમાં લપેટાઇ ગયો છે. એ નસ્કોરાંના નાદમાંથી ખુશાલે સુખલાલનાં ફેફ્સાંની સંપૂર્ણ તંદુરસ્તી ઉકેલી કહ્યું કે 'ફુવા, આને હવે નખમાંય રોગ નથી.'’

સવારે જાગેલા સુખલાલે પણ પહેલી વધાઇ એ દીધી કે થોરવાડથી આવ્યે છ મહિના થયા, એમાં આવી નીંદર પહેલી જ વાર મળી.

“થઇ જા ત્યારે તૈયાર સુખા !” ખુશાલે કહ્યું.

“શેના માટે ?”

“આપણી સાથે પિત્તળ–એલ્યુમીનીઅમનાં ઠામડાંની ફેરી કરવા માટે. તારે પોસાય તો રોજના રોકડા રૂા. બે ઉપાડી લે, ને હિંમત હોય તો વેચાણ કરી લાવ તે માથે કમીશન લઇ લે. તારે સાંજે ઘેર આવ્યા પછી કોઇના બાપની સાડીબાર નહિ. ઉપર પાછી લટકામાં આંહીની જ ઉંઘ તારે રોજ લેવી. તારી ભાભી ગઇ છે સુવાવડ કરવા, બાર મહિના સુધી પાછી તેડાવે ઇ બેટ્ટા ! ભાદરનાં પાણી પી કરીને, જે દિ ભાદરની પાંચ હેલ્ય ખેંચવાના વાવડ આપશે તે દિ પાછી મુંબઇમાં લાવવી છે.”

“હું તૈયાર છું.” રોજના રૂા. બેનું વેતન સાંભળી સુખલાલના કલેજાની રહી સહી નબળાઇ પણ જતી રહી.

“રોજની ત્રણ ચાર ગાઉની ટાંટીઆતોડ થાશે, પણ ડરીશ નહિ તો એક જ મહિનામાં ધરતી તારા પગ હેઠળ ખમા ખમા કરવા માંડશે હો સુખા !”

સુખલાલના પિતા બહાર રવેશમાં દાતણ કરતા હતા. તેમને આ મશ્કરી ચાલતી લાગતી હતી. એ મોં ધોવા નળ ઉપર ગયા એટલે

સુખલાલે ખુશાલભાઇનો હાથ ઝાલ્યો. પૂછયું: "સાચું જ કહો છો ને ભાઇ?"

"તારી મશ્કરી હું ન કરું, ખુશાલ."

"તો મારા બાપાને કહેજો હો, મને કોઇ બહાને પાછો દેશમાં ન લઇ જાય." બોલતો બોલતો સુખલાલ જાણે કે પિતાના આગ્રહથી ને મરતી માતાની કલ્પનામૂર્તિની કાકલૂદીથી, નાની બહેનના નાના નાના કૂણા હાથથી ને બીજી અનેક રીતે ઘર તરફ ઘસડાઇ જવાની બ્હીકે ખુશાલના હાથને બાઝી પડયો. એ ખડો થયો. એણે કહ્યું, "ખુશાલભાઇ, મને નખમાં ય રોગ નથી. મારે હવે સૂઇ નથી રહેવું. મને કોઇ રીતે તમારી સાથે લઇ જાવ."

એ ઊભેલી સ્થિતિમાં હતો ત્યાં પિતા મ્હોં ધોઇને આવ્યા. એણે ફાળ ખાઇને કહ્યું: "પણ તું ઊઠયો કાં ભાઇ? આવી મૂરખાઇ કાં કર?"

"પણ મને કાંઇ નથી."

"તું ડાહ્યો? કે તારી નરસ ડાહી? તું સમજ કે એ સમજે? એણે શું તારે માથે દાઝ કે અદાવત રાખીને કહ્યું હશે મને, કે તૂંને ઊઠવા જ ન દેવો?"

"તો હાલો એને મોઢે થાવા. હવે એના હાથમાંથી તો મારો છુટકો કરાવો."

સુખલાલના કંઠમાં કઇ જાતનો કચવાટ હતો? લીના પર દાઝ હતી? કે લીનાને ફરી એકવાર મળવાની છુપી ઝંખના હતી?

ખુશાલે કહ્યું, "આ નરસ તે કોણ છે નવી નવાઇની? દાક્તરો કરતાં ય વધુ ડાહીલી કોણ નીકળી છે આ! હાલો હું આવું એની પાસે. મને સમજી લેવા દ્યો, આવી ભડક વળગાડવામાં એને શો સવારથ છે."

બાપાએ કહ્યું; "હાલો, મારે ય ત્યાં આંટો જવું છે." એને એનું વચન પાળવું હતું.

ત્રણે જણા ગાડી કરીને હોસ્પીટલ પર ગયા. લીના ત્યાં નહોતી. મેતરાણીઓ અને વોર્ડ–બોય મળ્યા, ખબર મળ્યા કે લીનાબાઇને તાવ ચડયો છે, એ નોકરી પર હાજર નથી થઇ શકયાં. દરવાને સુખલાલને આગલા દિવસના સમાચાર આપ્યાઃ કોઇ બે બાઇઓ મોટર લઇને તમારી ખબર કાઢવા આવી હતીઃ તમારો પત્તો માગતી હતીઃ એક બાઇ જુવાનને શામળી હતીઃ જે અગાઉ એકવાર આવેલીઃ ને બીજી બાઇ મોટી ઉમરની હતી; ગોર વર્ણ હતોઃ આંહી સૌને જબરદસ્તીથી રૂા. પાંચની બક્ષીસ વ્હેંચી ગઇ. લીનાબાઇએ રૂપિયા હાથમાં પણ ન ઝાલ્યા. વગેરે વગેરે."

સુખલાલે અને પિતાએ પરસ્પર નજરો નોંધી. પિતા–પુત્રની શાંત આંખો વચ્ચે ઝુલતા દોર પર બે સ્ત્રીઓ ઝુલણાં ખાઇ રહી હતી. સામસામા પૂછવાની જરૂર નહોતી. બન્ને સમજી ગયા કે કોણ હશે. એ સહેલી સમજણનું કારણ હતું. પુત્રના બિછાના પાસે રાંત દિવસ બેસીને બાપે કેટલાક પ્રશ્નો પુછી લીધા હતા. તેના પુત્રે દીધેલા જવાબોમાં કોમળ ઝંકાર હતા. સુખલાલે જે ભાંગી તૂટી વાત કરી હતી તેનાં ચોસલાં બંધ બેસતાં કરીને બાપે અનુમાન બાંધ્યું હતું કે સુશીલા દવાખાને આવી ગઇ હતીઃ સુશીલા વિષેની વધુ પૂછપરછ જયારે જયારે કરેલી ત્યારે ત્યારે બાપે પુત્રના શરમથી મુંગા રહેલા ચહેરા પર પણ સળવળતી પ્રેમ–વાણી, આશાની ને ઉમેદાની વાણી, ભીની ભીની દિલસોજીની વાણી વાંચી હતી.

"ઇ વળી કોણ બે જણીયું મોટરવાળીયું?" ખુશાલની પણ બત્રીશી ખડ ખડ થઇ.

"નરસ બાઇને તો ત્યારે આજ નહિ જ મળાય ને ?' પિતાએ દરવાનને પૂછ્યું. દરવાને અશકયતા બતાવી.

"ફિકર નહિ, હાલો હાઉસ સર્જન પાસે." કહીને ખુશાલે એઉને ઉપાડયા. અનેક રોગીઓને વારંવાર મૂકવા લેવા આવતો ખુશાલ અજાણ્યો નહોતો. હાઉસ સર્જને એને કહ્યું "આ ભાઇને કશું જ રોગનું ચિહ્ન નથી રહ્યું. એને છુટથી કામ કરાવો."

"પણ નરસ......" સુખલાલના પિતાના એ શબ્દો સામે હાઉસ સર્જને હસીને કહ્યું" "અમારી લીના ને ? એને બિચારીને એવી ટેવ જ છે. એના કહેવા પર દોરવાશો નહિ. એ તો અમને સૌને પીટે છે."

પિતા હારેલા માણુસ જેવો ખસીયાણો પડી ગયો. એણે છેલ્લું તરણું ઝાલ્યું : દાક્તરને પૂછ્યું "એને હવાફેરની જરૂર તો ખરીને ?"

"એને જરૂર છે એક જ : મન મઝામાં રહે એવા કોઇ કામે લગાડી દો."

પિતાનો વિશેષ પરાજય થયો. ખુશાલે, દાક્તરે અને દીકરાએ, ત્રણેએ પોતાનો ગંભીર ગુન્હો કર્યો હોય તેવા દૂભાએલા ચહેરે એણે દખાખાનું છોડયું.

પ્રકરણ ચૌદમું

બંગલી પરની વાતો

"તમે ઘેર જાવ, હું હમણાં જરા બજારે જઇને આવું છું." એમ કહી એ છુટા પડયા. એ વખતે એનો હાથ એના ડગલાના ગજવામાં હતો. ત્યાં પડેલી એક નાની એવી ચીજ એને એક જરૂરી કામની યાદ આપતી હતી. એણે સુશીલાના ઘરનો રસ્તો લીધો.

ટ્રામો, બસો અને ગાડીઓના માર્ગમાં આ ગામડિયો અટવાતો, વિચારગ્રસ્ત બનતો, મોટરનાં ઘોઘરાં ભૂંગળાંથી ચમકતો, ટ્રામોની ઘંટડી પ્રત્યે છેલ્લી પળ સુધી બેધ્યાન રહીને તોબાહ બનેલા કન્ડક્-ટરોની રોષ–ભ્રકૂટિ વડે ભોંકાતો, "અરે તુમ ઇન્સાન હૈ કિ ગ..." એવો ઠપકો સાંભળીને મનમાં મનમાં એ ઠપકાનો બાકી રહી જતો છેલ્લો અક્ષર 'ધા' પુરો કરી લેતો એ માર્ગ કાપતો હતો. પણ એને ખરેખરો ઓળખ્યો પાલનપુરી વિક્ટોરીઆવાળાએ: એ ચતુર લોકોએ પોતાની આગળ ચાલતા આ ગામડિયાની સૌથી આગળ પડતી એંધાણી પારખીને ટપાર્યો: "હટ એઇ ખાસડિયા!"

સાચે જ સુખલાલના પિતાના પગમાં થેરવાડી ઓખાઇ જોડા જુના થયા હોઇ, પહેરાયેલા નહોતા લાગતા, પણ જુવાન પુત્રોની

પાછળ ઘસડાતાં બુઢ્ઢા માતપિતાની પેઠે પરાણે પરાણે ઘસડાયે જતા લાગતા હતા.

ગમે તેમ પણ ટ્રામનો એક આનો બચાવ્યાનો માનસિક ગર્વ અનુભવતો પિતા વેવાઇ–ઘરને દાદરે ચડ્યો. લીફ્ટ હતી, લીફ્ટવાળો પણ હતો. આવે ખાસડે લીફ્ટને બગાડવા જતાં ગામડિયાને શરમ આવી. દાદર એને અજાણ્યાને વધુ આત્મીય ભાસ્યો.

પુહેલા જ ખંડમાં રસોડા પાસે બે જણીઓ–ભાભુ ને ભત્રીજી–બેઠી બેઠી લીલા વટાણા ફોલતી હતી. તેમણે મહેમાનને જોયા ને ઓળખ્યા. સુશીલાએ સાડીનો છેડો આગળ કર્યો, પણ એ ઘૂમટો નહોતો. ફક્ત મોં ઢંકાય એવો એક બાજુનો પરદો કરીને એને સાડી સરખી ગોઠવી. સાડીની કિનારમાં આલેખેલા મોરલા એના ગાલના ગલ જોતા જોતા ઝુલી રહ્યા.

ભાભુએ ઊભાં થઇને આદર આપ્યો : " પધારો ! પધારો કાકા ! આમ તે કાંઇ હતું હશે ! બચાડા જીવ તમારા વેવાઇએ કેટલી વાર..."

એ શબ્દોમાં નરદમ જુઠાણું હતું. એ જુઠાણું ઘણાંય સત્યો કરતાં વધુ પવિત્ર હતું. એ જુઠાણું પૂરું થયા પૂર્વે તો ભાભુએ ત્યાં પડેલા સોફા પરથી કપડાં ને કુંચીઓ ઉપાડી લઇ વેવાઇને બેસાર્યા.

પેલું જુઠાણું અરધેથી પડતું મૂકીને ભાભુએ ઝટ ઝટ કહ્યું, "અમારે સુશીલા બચાડી જીવ કેટલી કાચવાયાજ કરે છે કે કેમ નહિ આવ્યા હોય એના સાસરા ! કેમ નહિ આવ્યા હોય ! કયાં ગયા હશે !"

આટલું બોલાતું હતું તે દરમ્યાન સુશીલા આસ્તેથી ઉઠીને બીજા ખંડમાં સરી ગઇ ને ત્યાં ઉભી ઉભી સાંભળી રહી.

સુખલાલના પિતાએ પાઘડી ઉતારીને ખોળામાં મૂકી પસીનો લૂછતે લૂછતે ગોટા વાળ્યા; "અરે બેન, બધાં સગાં આવીને વળગી જ

પડયાંને! મને ઘણું ય થયું કે બીજું કાંઇ નહિ, પણ એકવાર આંટો જઇ આવું, ને આ તો પાછું આપી આવું."

એટલું કહેતે કહેતે છેક ઇસ્પિતાલથી ખીસામાં ને ખીસામાં રહેલો એનો જમણો હાથ ખીસામાંથી બહાર નીકળ્યો. એમાં મોતી જડિત બજરની દાબડી હતી—જે દાબડી તે રાત્રિયે સુશીલાએ સસરાને ઇસ્પિતાલે મોકલી હતી.

"ચાય તોય જોખમ કહેવાય ને બાપા! સાચાં મોતી જડેલાં છે. શું કરૂં? ગુંજામાં ને ગુંજામાં રાખતો'તો." એમ કહેતે કહેતે એણે દાબડી પોતાના ખેસ વતી લૂછી કરીને નીચે ધરી દીધી.

"અરે બચાડા જીવ!" ભાભુએ મરકતે મોંયે કહ્યું: "જો તો ખરી બાઇ! કેવાં માણસ! ડાબલી પોંચાડવા જ આવ્યા, બાકી કાંઇ સંબંધ જ કેમ ન હોય જાણે!"

"ના એમ તે કાંઇ હોય? કહેતાં જીભ કપાય ને!"

"સુખલાલને કેમ છે? આંહી કેટલી ચિંતા થાય! કાલ અમે ઇસ્પિતાલે ગયાં તે કેટલો ધ્રાશકો પડયો! સુશીલા તો સુનમૂન બની ગઇ. આમ તે કાંઇ હોતું હશે? માણસ ખર ખબર તો આપે ને!"

"ના, પેઢી માથે ટેલીફોમ તો જોડાવ્યો 'તો, પણ મને કાંઇ બોલતાં આવડે નૈ, ને સામેનો બોલનાર મારૂં કાંઇ સમજે નૈ, એટલે પછી સામેથી કોઇકે સમજ્યા વગર કહ્યું કે આવા લપલપીઆ કેટલાક હાલ્યા આવો છો? માળું હું તો વેવાણ, હસી હસીને ઢગલો થઇ ગયો. ટેલીફોનમાં માણસ સામા માણસને ઓળખ્યા પાળખ્યા વગર ગાળ્યું ય દઇ શકે! કહ્યું કે હવે નાહક ટેલીફોમ ન બગાડયા કરવો. હું પંડયે જ જઇ આવીશ."

"પણ સુખલાલને કેમ છે?"

"તમારા પુન્ય પરતાપે પૂરો આરામ છે. હમણે જ ઇસ્પિતાલે જઇ આવ્યા. દાગતર તો કહે કે રોગ નામ નથી. પણ ઓલી એક નરસ હતીને ભાળ્યું, એણે અમને કોણ જાણે કેમ પણ છેવટ સુધી ભડકાવ્યે જ રાખ્યા."

સુશીલાને એક તરફથી આ વાતો તરફ કાન માંડવાના હતા. બીજી બાજુ અગાશી પરની બંગલીમાં પણ સાંભળ્યા વગર ન રહી શકાય તેવી વાતો ચાલતી હતી. સુશીલાને ખબર નહોતી કે પોતે નહાવા બેઠી હતી તે દરમ્યાન ગુપચુપ બિલ્લી પગલે એક માણસ પોતાના મોટા બાપુજીની પાસે પહોંચી ગયો હતો. એનો અવાજ પરખાયો. એ હતો વિજયચંદ્રનો મીઠો કંઠસ્વર.

સુશીલાના કાન એ બંગલી પરના વાર્તાલાપ તરફ વધુ એકાગ્ર બન્યા. મોટા બાપુજી કહેતા હતા. (એના સ્વરોમાં કાકલુદી હતી) "એટલી મારા ઉપર મહેરબાની કરો. ખુશીથી પાંચ વરસ વિલાયત ભણો, પણ પે'લાં લગ્ન કરીને પછી. હું તમારો બોલેબોલ પાળું: સુશીલાને તમે બતાવો તે શાળામાં મોકલું. અંગ્રેજી ભણાવું, સંગીત શીખવું, તમે કહો તે રીતે તૈયાર કરું. પાંચ માસ્તરો રાખું."

જવાબમાં શબ્દો સંભળાયા : "તો હું એક વરસ રોકાઇને જાઉં તે દરમ્યાન એનો અભ્યાસ, એની તાલીમ વગેરે કેવીક ચાલે તે જોઉં. લગ્ન તે જોયા બાદ કરું." એ અવાજ વિજયચંદ્રનો હતો. એમાં તાલબંધ, ધીરા, છતાં સત્તાવાહી શબ્દ-કદમોની કૂચ હતી.

"પણ હું એમ કહું છું, કે તમે લગ્ન કર્યા પછી તમને ફાવે તેવો અભ્યાસ કરાવજો ને! મારી સુશીલા કાંઇ ભોટ થોડી છે! ગામડાંનું ભોયું થોડું છે, કે એને એકેય ભણતર નહિ આવડે?"

વીમો ખેડવા હું તૈયાર નથી. એક વરસનું રોકાણ થવાથી પણ મારે મારા સારામાં સારા ચાન્સ જતા કરવા પડશે."

"ચાન્સ જતા કરો છો એ હું જાણું છું, હું બેવકૂફ નથી, પણ મારે તો પછી બીજું કોણ છે? આ બધું તમે જ ચલાવજોને! તમને હું જાપાન, અમેરિકા જ્યાં કહો ત્યાં જવાના ચાન્સ આપું. ચાન્સ તો મારા ગુંજામાં જોઇએ તેટલા છે. માટે કોઇ રીતે માની જાવ. હું આઠ દિવસમાં ઉકેલી દેવા તૈયાર છું."

"એમ તો કેમ બને? પુરેપુરી ચોકસી કર્યા વગર આજનો જુવાન તો કેમ જ ઝંપલાવી પડે?"

"પણ ચોકસી જે કરવી હોય હોય તે હું કરાવી આપું, તમે એની ચાતુરી ને હુંશીઆરી તો જુવો."

"એમ કરશો?" વિજયચંદ્રે એક નવો માર્ગ સૂચવ્યો; "મારાં એક મિત્રપત્નિ છે, એમની પાસે બેક મહિના રહેવા આપશો? એની પરીક્ષામાં પાર ઉતરે તો હું વિચારું."

સુશીલાના હૃદય પર આ શબ્દો પડયા, તે પછી એ વધુ સાંભળી શકી નહિ, બંગલીના દાદર પાસે એ ઉભી હતી. બેસી જવા માગતા દેહને એણે દાદરનો ટેકો દીધો.

પ્રકરણ પંદરમું

ભાભુનું ગુપ્ત ક્રંદન

આંગલીનો વાર્તાલાપ વધુ સાંભળવાની હિંમત હારી જઇને સુશીલા ત્યાંથી સરી ગઇ. એના કાને ભાભુ અને સસરા વચ્ચેની વાતચીતના શબ્દો પડયા :

ભાભુ—થોડા દા'ડા એને દેશનાં હવાપાણીમાં તેડી જાવ તો નહિ સારૂં ?

સસરા-હું તો એને પગે પડું છું, પણ એ નથી માનતો. કહે છે કે મરવાનું હશે તો ય મુંબઇમાં જ મરીશ. જીવવા સારુ દેશ નથી જોવો.

ભાભુ-મરે શા સારુ બચાડા જીવ ! સો વરસના થાયની ! આ તો એમ કે મુંબઇનાં હવાપાણી મોળાં ખરાં ને !

સસરા—એને તો એક જ ધૂન લાગી પડી છે : કે હું મુંબઇમાં રળી દેખાડીશઃ હું ન રળી શકયો એવી નામોશી લઇને દેશમાં મોં નહિ દેખાડું. હવે જુવોને ઇ મોટો નામોશીવાળો થિયો છે બેન ! કોણ એને નામોશી દેવા બેઠું છે-હે-હે-હે-"

એવા બોલને સુખલાલના પિતા પોતાના મોકળા હાસ્યમાં ઘુંટતા હતા, તે જ વખતે બંગલી પરથી મોટા બાપુજી અને વિજયચંદ્ર નીચે ઉતર્યા. મોટા શેઠની પાછળ પાછળ સીડીનાં પગથિયાં ઉતરતા વિજયચંદ્રે ઊંચેથી જ ખંડમાં સુશીલાને લપાઇ ઉભેલી નિહાળી. નિહાળતાં જ એની કોકટી રંગની ટોપી એણે સિફતથી માથા પરથી ઉપાડી લઇ પેલો રેશમી રૂમાલ ગજવાથી બહાર ખેંચ્યો ને લાલ લાલ લલાટ લૂંછીને જાણે કે સુશીલાને માટે એના તકદીરની આરસી તૈયાર કરી.

જ્યારે જ્યારે વિજયચંદ્ર આવતો ત્યારે એકાદ બે વાર તો એને નિહાળી લેવાનો નિયમ રાખતી સુશીલા, તે દિવસના પ્રભાતે આ નિયમ તોડીને સડેડાટ બીજા ખંડમાં ચાલી ગઇ. એણે પછવાડે ભુલ ભુલથી પણ નજર ન નાખી. વિજયચંદ્રને આ વર્તન સ્વાભાવિક જ લાગ્યું. શરમીંદા બનવાનો સમય જાણે કે આવી પહોંચ્યો. લજ્જાની કળીઓ ફુટવાની વસંત બેઠી. સામે ન મંડાતી મીટ જ્યારે ઝીણાં જાળીઆં, અધુઘડાં બારણાં ને કમાડની તરડો ગોતવા લાગી પડે છે એવી એક ઋતુ જાણે બેસી ગઇ. ક્યાંકથી પણ ચોક્કસ એ મને જોતી હશે. ક્યાંથી ! ક્યાંથી ! ક્યાંથી ! વિજયચંદ્રે ઓરડામાંથી પરશાળ સુધી પહોંચવામાં બની શકી તેટલી વાર લગાડી, ખુણા ખાંચરામાં આંખોને દોટાદોટ કઢાવી, પણ સુશીલા ક્યાં ઊભીને દર્શનની ચોરી કરી રહી હશે તેનું કોઇ અનુમાન થઇ શક્યું નહિ.

એને નીચે વળાવવા જતા મોટા શેઠને જોતાંવેંત સુખલાલના પિતા બેઠા હતા ત્યાંથી ઊભા થઇ ગયા, ને બે હાથ જોડી અપરાધીની માફક કરુણાળુ હાસ્ય કરતા ખડા રહ્યા.

"આવું છું." એટલું જ બોલીને શેઠ નીચે ચાલ્યા ગયા. તે પછી તો ઘણીવારે મોટરનો ઘરઘરાટ થયો. મોટર પર પણ વાર્તાલાપ ચાલુ રહ્યો હોવો જોઇએ. સુખલાલના પિતા ભાભુને પૂછતા પૂછતા જ અટકી

ગયા કે આ ભાઇ કોણ હતા ? જે એક નવા ધારેલા જમાઇની વાત ખુશાલે કરી હતી તે તો નહિ હોય ? આવો દેખાવડો, આટલો ફાંકડો, આવા તેજ મારતા તાલકાવાળો આ જુવાન કયાં! ને કયાં મારો સુખલાલ !

ગામડાના વાણિયાના મનના વિચાર બે માર્ગે ફંટાયા. એક વિચાર પોતાના દીકરાના પરાજયનો હતો: મારો સુખલાલ હવે તો નક્કી જ આ કન્યાને હારી ગયો. હવે એની શી ગણતરી હોય ? આવો દેવના ચક્કર સરીખો જમાઇ જડતો હોય તો સુખલાલનો કોણ ભાવ પૂછે ? વહુ આ જુવાનને જોયા પછી સુખલાલને શી વિસાતમાં રાખે ? વહુ એક વાર ઇસ્પિતાલે આવી તેથી મારો સુખલાલ મોટી આશા બાંધીને બેઠો છે. મારા દીકરાના મનમાં ખોટે ખોટા હીંડોળા બંધાયા છે. એને આટલા કારણે જ મુંબઇ છોડવું નથી. એ ભરખાઈ જશે. એક દિવસ એ સંભળાશે કે વહુ તો બીજા જુવાનને પરણી બેઠી છે, ત્યારે એ ફાળ ખાઇને ફાટી પડશે. એને હું દેશમાં જ ઉપાડી જાઉં. એને મેં કયાંથી આંહી મોકલ્યો ? કાળના મોંમાં જ મેં એને ફગાવી દીધો.

બીજો વિચાર સુશીલાના સંસાર તરફ ફંટાયો. વહુ મારા સુખ-લાલ ભેગી સુખી થાય કે આ હમણાં દીઠો તે જુવાન ભેગી? વહુનું મન સ્વાભાવિક જ કોના માથે મોહે ? વહુ મારા દીકરાને ન ચાહી શકે તેમાં વહુનો શો વાંક? આવા જુવાનને કઈ કન્યા જતો કરે ? વહુના સુખની વાત વિચારવી જ રહી કેમ જાય છે? હું તો કહું છું, કે હે પ્રભુ—વહુને—સુશીલા વહુને—જ્યાં એનું મન માને ત્યાં—જ્યાં એનું સુખ સાંપડી શકે ત્યાં—"

આ વિચાર પૂર્ણવિરામ સુધી પહોંચતા પહેલાં તો ટુકડે ટુકડા થઇ ગયો. આ વિચાર કરવામાં તલવારની કાતિલ ધાર પર ડગલાં

ભરવા જેટલું દુઃખ હતું. આ વિચારની અસિ–ધારા પર હૈયું કદમે કદમે લોહીલોહાણુ બનતું હતું. મોં પરના હોશ માત્રને આ વિચાર શોષી રહ્યો હતો, ત્યાં જ મોટા શેઠ પાછા ઉપર આવ્યા.

"તમને દેશના લોકોને..." ઉપર આવતાંવેંત જ મોટા શેઠે દાઝે ભર્યા બોલ દાંત ભીંસી ભીંસીને કાઢયા : "એક વાત બરાબર આવડે છે. સામા માણસનું નાક કેમ કાપી લેવું તે તમને દેશના વાણિયાઓને આવડે છે એવું કોઇને નથી આવડતું."

"માફ કરો શેઠ, હું ખરેખરો ગુનેગાર છું." સુખલાલના પિતાએ હાથ જોડીને વાત રોળી ટોળી નાખવા પ્રયત્ન કર્યો.

એની પરવા જ કેમ જાણે ન કરતા હોય તેમ ઓરડામાં ચાલ્યા જતા શેઠને 'ગુનેગાર' શબ્દનો જાણે કે ટેકો મળ્યો. એ પાછા ફર્યા ને બોલ્યા:—

"ગુનેહગાર તો હું જ છું, હું–હું સાડી સાત વાર હું તમારો ગુનેગાર છું બાપા! હું તમારું ખાસડું મોંમાં લેવા લાયક છું. મેં કાંઇ જેવી તેવી કસૂર કરી છે! મેં મારી દીકરીને ગળે—"

"બોલો મા, મારા ગળાના સમ શેઠ, કશું બોલો મા!" સુખલાલના પિતાએ એની પાસે જઇને પાઘડી ઉતારી: "મારાથી પાછું આંહી ન આવી શકાણું, મને મારાં સગાંઓ જોરાવરી કરીને ઉપાડી ગયાં, મેં ઘણું ય કહ્યું કે મને વેવાઇનો ડુંગર જેવડો ઠપકો મળશે, મારાથી બીજે કયાંય સુખલાલને લઇ જવાય નહિ..."

"અરે તમારે પાલવે ત્યાં લઇ જાવને બાપા!" મોટા શેઠ પાછા અંદર જતાં જતાં વરાળો કાઢવા લાગ્યા : "તમારે મુંબઇમાં આવીને મારું નાક કાપવું'તું તે કાપી લીધું હોય તો હવે આ ગુનેગારનો છુટકો કરો ને મા બાપ!"

એનો અવાજ દૂરના બેઠકના ઓરડામાં ચાલ્યો, તેની પાછળ પાછળ, "માફ માગું છું, માફ કરો." એમ રગતા રગતા સુખલાલના પિતા ચાલ્યા. ને આંહી ભાભુના હાથમાં કારેલાં છોલવાની છરી થંભી ગઇ, ત્યાં અંદરની દિવાલે સુશીલાનું મન થડક થડક થઇ રહ્યું. ગાજતો સુર આવતો હતો ફક્ત રસોડામાંથી. સુશીલાની બા રોટલીનો લોટ બાંધતાં બાંધતાં કાંડાની તેમજ કલેજાની દાઝ એકસાથે કાઢતાં હતાં;

"એજ લાગનો છે—એવાને તે ભાઇ બાપા હોય? એવાને વળી 'આવો બેસો' શાં? એવાની હારે વાતો કરતા બેસવામાં આપણી શોભા શી? આપણે જો આમ આટલાં બધાં ભોળાં થાશું તો સંસારમાં રે'વાશે કેમ? વેચીને આપણા દાળીઆ જ કરી નાખશે ને આવા પી—"

"પીટ્યા" શબ્દ પોતાની બા પુરો બોલી શકે તે પૂર્વે જ સુશીલા ઓરડામાં ધસી ગઇ. એણે અવાજ કર્યો "પણ—બા !"

એ અવાજમાં ચીરાડિયાં હતાં. બાની સામે એ ઊભી રહી. એના ડોળા ફાટી રહ્યા. એનાં હોઠ ફફડતા હતા. એના આખા ચહેરા પર જે ઉશ્કરાટ પથરાયો તે ઉશ્કેરાટની તોલે તો તે દિવસની ઊજાણી વખતનો ઉશ્કેરાટ પણ ન આવી શકે.

" તમે—તમે-બા આ—શું બોલો છો ! ભાન છે કાંઇ ? "

પોતાની જનેતા પ્રત્યેના સુશીલાના એ પહેલી જ વારના શબ્દના અંગારા હતા. બા હેબતાઇ ગઇ. દીકરીના એ શબ્દોમાં બાએ પોતાના ઉપર કોઇ કટક તૂટી પડતું હોય તેવા ધસારા સાંભળ્યા. જે દીકરીને કોઇ દિવસ ડારો દેવો નહોતો પડયો, જે દીકરીને માટે હમેશાં ' ગાયના ઉપલા દાંત જેવી ' ઉપમા બાએ વાપર્યા કરી હતી, તે દીકરીને પોતાના પર એકાએક ધસી આવતી દેખીને બાએ હેબત ખાઇ હેઠે જોયું.

"એણે—એણે તમારું શું બગાડયું છે કે—"

સુશીલાના મોંમાં આ ભાષા સાવ નવીન હતી. નવા અને અપરિચિત શબ્દો એના હોઠને જાણે કે બેહદ વજનદાર લાગતા હતા. એક વાક્ય પણ પુરું કરવાની શક્તિ એ હોઠમાં રહી નહોતી. બાને જલદી કશોક ઉગાર જોતો હતો. એ ઉગાર બાને જેઠાણીએ આપ્યો.

કેમ જાણે કારેલાંનું સમારેલું શાક જ મૂકવા રસોડામાં આવ્યાં હોય એટલી બધી સ્વાભાવિક્તા ભાભુના પગલામાં ને ભાભુના ચહેરા પર હતી.

શાક મૂકતાં મૂકતાં ભાભુએ તદ્દન કુદરતી સ્વરે જ કહ્યું, "કારેલાં દઝવીને કરવા'તાં, પણ હવે પોચાં જ રાખશું ને! વેવાઇને દાંતનું કાચું છે ખરું ને. બચાડા—"

એટલું બોલીને એણે પાછા જતે જતે સુશીલાને શાંતિથી કહ્યું: "સાબુ કાઢી દે ને બેટા, આજ તો હું જ લુગડાંને સાબુ પોતારી દઉં."

મા દીકરી વચ્ચેનો કોઇ માઠો પ્રસંગ ઓલવવા આવી હોવાનો એણે દેખાવ ન કર્યો. દેરાણીને રખે કયાંઇક આભાસ સરખો ય વ્હેમ પડી જાય, કે એની દીકરીને હું જેઠાણી ઉઠીને સગી જનેતા સામે બેઅદબીના સંસ્કાર શીખવું છું, એ હતો ભાભુનો તે ઘડીનો મહા-પ્રયત્ન. ભાભુને તે દિવસ પહેલી જ વાર પોતાના ઘર ઉપર કોઇક એવી ભેદ પડાવણ હવા આવતી લાગી.

સુશીલા સાબુ કાઢતી હતી, ભાભુ નહાવાની ઓરડીમાં બારણાં વચ્ચે સ્થિર થઇ ઊભાં હતાં, રસોડાના બબડાટ પર તો જાણે કોઇ મોટી દિવાલે ફસકી પડીને દટણ જ કરી નાખ્યું હતું. એ શાંતિમાં ચીરા પાડતા દમદાટીના અવાજો ત્રણ ત્રણ ઓરડાનાં બારણાં ઓળંગીને

બેઠકમાં છૂટતા હતા. પોતાનો પતિ આ તે શું વેવાઇને મોંયેથી જ ધમકાવે છે? કે તમાચા પણ લગાવી રહેલ છે? એવો એને વ્હેમ પડતો હતો. બ્હીક લાગતી હતી. અંદર જઇને જોવામાં એને પોતાનો ધર્મ ન લાગ્યો.

એ કપડાંને સાબુ ઘસવા બેઠી ત્યારે સાબુ ઘસવાની ક્રિયામાં એક ગુપ્ત ક્રન્દન વહેતું હતું. એ ક્રન્દનને ઘરમાં એક સુશીલા સિવાય બીજા કોઇની આંખ કે કાન પારખી શકતા નહિ. ભાભુને સુશીલાએ ભાગ્યે જ કોઇ દિવસ આંસુ પાડતાં કે ગમગીન ચહેરે બેસતાં દીઠેલાં. ભાભુના મોંમાંથી કચવાટ અથવા ફરિયાદ પણ કદી ટપકતાં નહોતાં. છતાં ભાભુના અદૃશ્ય રુદનની રીત સુશીલાને જાણીતી હતી. કપડાં પર ફરતા ભાભુના હાથની ચૂડીઓમાં સોનાની ઝીઝી બબ્બે ઘૂઘરીઓ હતી. સુશીલાએ ભાભુનું રુદન એ ઘૂઘરીઓના રણકામાંથી પકડયું. પોતે પણ સામે કપડાં ચોળવા બેસી ગઇ.

પ્રકરણ સોળમું

બોલ્યું ચાલ્યું માફ કરજો

ન્હાવાની ઓરડીમાં લૂગડાં ચોળતાં ચોળતાં સારી વાર થયે એકાએક મોટા બાપુજીના ખંડમાંથી એમના શબ્દો સંભળાયા:

'બસ બાપા ! મારો ને તમારો બેયનો લોહીઉકાળો પૂરો થયો. બાકી તો આપણે ભાઈયું જ છીએ હો શેઠ ! સંબંધ કાંઈ બગડી નથી ગયો.'

જાણે કે એ કંઠ જ મોટા શેઠનો નહિ ! કરડાઈની એક કણી ન મળે.

શું થયું? આટલી બધી ચૂપકીદી પછી આ સંતોષના શબ્દો કેમ નીકળ્યા? મોટા બાપુજીની ને સસરાની વચ્ચે મૂંગું કાંઈ કામ થઈ રહ્યું હતું ? સુશીલાના એ સમજવાના બધા માનસિક પછાડા નકામા ગયા. મોટા બાપુજીના મીઠા બોલ પૂરા થયા બાદ એકાએક એ રુદન-સ્વર કોનો સંભળાયો બેઠકમાંથી ? કોના મોંમાંથી ઠૂઠવો મૂકાતો હતો ? સસરા રડયા ? હા, જુવોને, મોટા બાપુજીના કંઠમાંથી ફરી પાછો મીઠો બોલ સંભળાય છે:

"એ તો તમારી દીકરી જ છે એમ માનવું બાપા !"

ફરી રડતા સસરા શું કહે છે આ ?—

"જરૂર હો શેઠ, તમારે પગે લાગીને માગી લઉં છું, જરૂર મને એનાં લગન વખતે કાગળ બીડજો હો ! બીજું તો મારૂં ગજું નથી, એક શ્રીફળ લઇને આવી પોગીશ."

"ખુશીથી ખુશીથી ! તમારે ને મારે ક્યાં જુદાઇ છે ?"

એ સ્વરો પાછા મોટા બાપુજીના મોંમાંથી નીકળ્યા. મોટા બાપુજી વિશેષ કશુંક બોલ્યા : 'ને સુખલાલને ય ધંધે ચડવા માટે હજાર બે હજાર હું કાઢી દઉં. એમાં શી મામલત છે ?"

તેનો જવાબ હજુય ગળગળા સ્વરે સસરા દેતા હતા : 'ખુશીથી શેઠ, જોવે તો મારૂં ઘર જ છે. માગી લઇશ. પણ બોલી દયા—મને સમાચાર—'

ભાભુની નજર સાબુ ચોળાતાં જે ફીણનાં સપ્તરંગી બુદ્‌બુદો રચતાં હતાં તે તરફ હતી. સુશીલાએ એકાએક ભાભુને ગાભરા સ્વરે પૂછ્યું "આ શું ભાભુ ?"

ભાભુએ પુછ્યું "શું ?"

સુશીલાને સમજ પડી કે ભાભુ બેધ્યાન હતાં. બેઠકમાં ચાલેલા વાર્તાલાપમાંથી પોતે તારવેલા કાળ-ભણકારાને એ વ્યક્ત ન કરી શકી. (પોતે એ બધો વાર્તાલાપ કંઇક અસ્પષ્ટ સાંભળેલો.) તે અરસામાં તો બેઠકના ખંડમાંથી સ્વરો અને પગધબકારા સાથે આવતા સંભળાયા. ભાભુ એકદમ ઊભાં થઇને કપડાં સંકોડી ન્હાવાની ઓરડીની બહાર જઇ ઉભા રહ્યાં. સુશીલા અંદર જ રહ્યે રહ્યે સસરાનું મોં જોઇ

શકી. તાજું જ ધોયેલું લાગ્યું એ મોં. એની આંખો જાણે કોઈકને શોધતી હતી. એનાં પગ પોતાના ઘણાં લાંબા કાળનાં દોસ્તદાર પગરખાંને પણ જાણે કે ઓળખી ન શકવાથી વેવાઈનાં બૂટમાં પેસવા પ્રયત્ન કરતા હતા.

"કેમ મામા !" ભાભુએ વેવાઇને કહ્યું. "કેમ જોડા પેરો છો ?"

"રજા લઉં છું બેન !" વેવાઇએ બે હાથ જોડયા ને કહ્યું, "બોલ્યું ચાલ્યું માફ કરજો."

"અરે પણ એમ તે જવાતું હશે?" પતિ તરફ સ્હેજ જતી આવતી લાજ રાખેલી તે ખેસવીને એણે જાણે કે પતિની આંખોની અંદરની લાલ–લીલી ઝંડી જોઇ લીધી. ઝંડી લીલી લાગી. એટલે વેવાઇને કહ્યું; "જમ્યા વગર જવાય નહિ. કયારનું સુશીલાએ રાંધ્યું છે ને !"

'સુશીલા તો મારી આંખ્યમાથા ઉપરઃ એણે રાંધ્યું હોય તો હું ખુશીથી રોકાઉં.'

એટલું કહીને એણે જોડા કાઢી નાખ્યા. 'સુશીલાને રાજી રાખીને જ હું જવાનો. એને કોચવીને જાઉં જ કેમ ?' એમ કહેતે કહેતે એણે મોટા શેઠની સામે જોયું, ત્યારે મોટા શેઠે પણ મોં મલકાવીને કહ્યું "હા, હા, શેઠ, જમીને જ જાવ."

એ શબ્દો બોલનાર મોં ઉપર પોતે મોડા પડયાનું ભોંઠામણ હતું. છતાં ભાભુએ આછા નજીવા ઘુમટામાંથી તેમજ સુશીલાએ બાથરૂમની ચીરાડમાં દીઠેલું એ એક અપૂર્વ દશ્ય હતું: હજુ તો હમણાંની ઘડી સુધી આ ગામડિયા સગાની લેવા દેવા વગરની પટકી પાડનાર, વિના પ્રયોજને અપમાન દેનાર, એને હડધૂત કરી હાંકી મૂકનાર આ મોટા શેઠનું દિલ પરોણા પ્રત્યે એકાએક માખણ જેવું કૂણું કેમ પડી ગયું ?

શું સસરાજીની નરમાશ આવડી અકલ્પનીય અસર કરી ગઇ? બન્ને વેવાઇઓ વચ્ચે એવો કયો ચમત્કાર સુમેળે સધાઇ ગયો?

કારણુ જડયું નહિ. સમજ પડી નહિ. તેમ છતાં ભાભુને તો ખોળીઆમાં જાણે નવો જીવ આવ્યો. બહારથી જોનારાં પૈકી તો એક સુશીલા સિવાય કોઇ ન કળી શકે તેવો સુખ-સંચાર ભાભુના અંતરમાં થઇ ગયો. કાચી કેરીની લીલાશ કનકવરણી પીળાશ કયારે પકડવા માંડે છે તે પ્રકૃતિ સિવાય કોણ વરતી શકે છે? એ અગોચર રંગ-પલટાના પગ-ઠમકાર મધ્ય રાત્રિનો એકાકી કોઇ મૂંગો તારલો જ કદાચ સાંભળતો હશે: જેવી રીતે સુશીલાએ ભાભુનો લાગણી-પલટો પારખ્યો. સુશીલા પણ ભાભુની જીવન-રાત્રિનો એક તારો જ હતી.

પણ સુશીલાનો પોતાનો લાગણી-પલટો એટલે સહેલો નહોતો. ભાભુએ જે નહોતું સાંભળ્યું તે પોતે સાંભળ્યું હતું. જે સાંભળ્યું તે સ્પષ્ટ નહોતું, રહસ્યભર્યું હતું. એ રહસ્ય બહુ દૂર બેઠેલું નહોતું, છતાં હૈયાના પીંજરમાં કેમેય કરતું આવતું નહોતું. એ રહસ્ય હૈયાની પરશાળ સુધી આવીને નાચતું હતું, જાણે પંખી છેક હાથમાંથી ચણ્ય ચણતું હતું, છતાં ઝલાતું નહોતું.

સુશીલા કળી ન શકી તેથી ઝંપી ન શકી. મોટા બાપુજી અને સસરા પાટલે બેઠા, ને પોતે રસોડામાં પેસીને ભાભુને પિરસવામાં મદદ કરતી હતી, ત્યારે એના કાન બહાર જે ઝંકાર થતો હતો તે તરફ મંડાયા હતા. એ ઝંકાર બીજા કશાનો નહોતો. પિરસવાની વાટ જોતા સસરા ખાલી થાળી સાથે પોતાની રૂપાની વીંટી વાળી આંગળીના તાલબંધ ટકોરા મારતા હતા, ટકોરાના સતત સૂર બંધાઇ ગયા હતા.

બારણુાંની બહાર ઉભેલાં ભાભુને પિરસવાની ચીજો દેતી દેતી અર્ધગુપ્ત સુશીલા સસરાના એ ખુલ્લા, ચળકતી ચામડી વાળા, ચોકખા

ચણુાક દેહને ફરીવાર જોઇ શકી. એને એમ પણ લાગ્યું કે સસરાની આંખો પોતાને ય જાણે કે જોઇ લેવા યાચના કરતી કરતી ભમે છે.

જમવાનું પૂરું કરી, સાફ કરેલી થાળીમાં પાણી નાખીને ધોઇ પી જનાર સસરાએ ગામડામાં હજુય કયાંઇક કયાંઇક સચવાઇ રહેલો વિરલ સંસ્કાર દેખાડયો. પોતાની એઠનો એકાદ અન્ન-દાણો પણ ધરતી પર ન ઢળવો જોઇએ: ગ્રામ્ય વણિકનો એ સંસ્કાર શુચિની--સ્વચ્છતાની છેલ્લી ટોચ કહેવાય. એ ખાસીઅત સસરા જ્યારે પહેલી વાર જમવા આવેલા ત્યારે રાત હોઇને સુશીલા નહોતી જોઇ શકી.

ઉઠીને તૂર્ત જ મહેમાને પાછા વિદાયના હાથ જોડયા. એ ઉતાવળ ભાભુને તેમજ સુશીલાને કેમ અસ્વાભાવિક લાગી? જમવા સુધીનો કાળ ય જાણે આ મહેમાને જબરદસ્ત કોઇ કષ્ટથી સાચવ્યો હોય તેવું લાગ્યું. એના છેલ્લા શબ્દો આ હતા :-

"આવજો બાપા ! માફ કરજો ! દીકરી સુશીલાને આશિર્વાદ દઉં છું. બાપા ! એ......ય...ને એવાં સુખી જોઉં કે મારી આંખ્યું ઠરીને હીમ થાય."

એ શબ્દે પણ જાણે એની સાથે લીફ્ટમાં ઉતરી ગયા. સાથે મોટા શેઠ વળાવવા ગયા, મોટરમાં જવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો, પણ તેનો જવાબ એટલો જ હતો કે "પગ મોકળા ન કરું તો આંહી શહેરમાં ખાવું પચે નહિ. બીજો કોઇ વાંધો થોડો છે બાપુ ?"

આમ છેવટ સુધી તેની વાણી એક પણ વાંકા ચૂંકા કટાક્ષ વગરની નિર્મલ રહી. એને વધુ આગ્રહ કર્યા વગર મોટા શેઠ તો પાછા સડેડાટ ઉપર ચડી ગયા, પણ શોફરની નજર સુશીલાના એ ચાલ્યા જતા સસરાની પીઠ પરથી ખસી ન શકી. અનેક માણસોની પીઠો એમના ચહેરાઓ કરતાં વધુ ભાવદર્શક હોય છે. મુખાકૃતિ કરતાં

બરડો જયારે હૃદયની આરસી બને છે ત્યારે એનું દર્શન બેહદ વેદના-યુક્ત થાય છે. કોણ જાણે કેમ ચાલ્યા જતા એ મહેમાનની પીઠ દેખાતી બંધ થયા પછી તુર્ત જ શોફર મોટરની અંદર બેસીને ઉત્તર હિન્દના કોઇ ગામડામાં જીવતા પોતાના બુઢ્ઢા બાપને એક પતું લખવા બેસી ગયો.

જમવા બેસતી ત્રણે સ્ત્રીઓને કાને મોટા શેઠના શયન–ખંડમાં તેજુરીના ખુલવાનો ને પાછી બીડાવાનો અવાજ આવ્યો. ત્રણે સ્ત્રીઓએ ચૂપચાપ જમી લીધું. ત્રણેનું મૌન જુદાં જુદાં કારણોને આભારી હતું. સુશીલાનું મન કોઇક રહસ્ય ઉકેલવામાં પડયું હતું. એની બાને વેવાઇ અને જેઠ વચ્ચે વળી પાછું શું સમાધાન થઇ ગયું તેની વિમાસણ હતી. એના હૃદયમાં સળવળતો પેલો 'પીટયા' શબ્દનો કીડો એને કયાંય ઝંપવા દેતો નહોતો. ને ભાભુના મૌનમાં અસ્પષ્ટ અને ઠગાએલી કરુણ પ્રસન્નતા હતી.

"કાં જમી રહ્યાં?" મોટા શેઠનો ટૌકો આવ્યો. કદિ નહિ ને આજ! કેટલી પ્રસન્નતા! ભાભુએ જવાબ દીધો:

"જમીએ છીએ. કેમ?"

"માળાં ત્રણેય ભારી ખાધોડકાં!" કદિ નહિ ને આજેજ ઘરના સ્વામીની આવી વિનોદ–ઊર્મિ!

"સુશીલા, મોટા બાપુજીને કહે કે ભાભુ નહિ, મારી બાજ ખાધોડકી છે.' સુશીલાની બાએ, જેઠ સાંભળે તેવા સ્પષ્ટ શબ્દે, છતાં લાજમરજાદથી કહ્યું.

સુશીલાને એ શબ્દો ફરી બોલવાની ઇચ્છા ય નહોતી, જરૂર પણ નહોતી. જુનવાણી કુટુંબ વ્યવહારમાં જોડાજોડ ચાલતી અદબ અને સગવડની એ જોડલી બહુ જુક્તિદાર હોય છે.

"એજ દુઃખ છે ને મારા ઘરમાં."

બહારથી મોટા શેઠે દુ:ખને સુખભર અવાજે વ્યક્ત કર્યું: "જે ગુનેગાર કોક ને ગુનો ઓઢી લે વળી બીજું કોક. આમાં તે ચોર પકડાય ક્યાંથી ?"

બાનું મોં ફુલીને ઢોલ થયું.

"ઠીક," જેઠે જતે જતે કહ્યું: 'ઝોંસટવું હોય તેટલું ઝોંસટીને પછી ત્રણે જણાં દિવાનખાનામાં આવો. મારે તમારી પાસે એક વાત કરવી છે.

ફડક ફડક થતે હૃદયે સુશીલા વધુ જમી ન શકી. પાણી પીતાં એને ગળે ઓતરાશ ગઇ.

જમીને ત્રણે જણાં દિવાનખાના તરફ જતાં હતાં ત્યારે મોટા બાપુજી પોતાના શયન-ખંડમાં ઊભા ઊભા ફરી વાર પાછા કોઇક અગત્યનો દસ્તાવેજ 'સેફ'માં મૂકતા હતા. મૂકતા મૂકતા વળી ફરી વાર વાંચી લેતા હતા. વાંચી વાંચીને હસતા હતા. સુશીલાને મૂંઝવતું રહસ્ય કહેવાને સમર્થ એ કાગળ પાછો 'સેફ'માં પુરાઇ ગયો ને મોટા બાપુએ દિવાનખાનામાં આવીને વાત શરૂ કરી:

"જાણે કે તમને દેરાણી જેઠાણીને મારે ઠપકો આપવો પડે છે એ મને ગમતું નથી. પણ હું સુશીલાની બાનો વાંક કાઢું તે કરતાં તો એની ભાભુનોજ વધું કાઢું છું. સુશીલાના શરીર ઉપર હું સારૂં લૂગડું જ કેમ જોતો નથી ભલા ? પહેરવા ઓઢવા જેવડી દીકરીને તમે આ શું પહેરાવી રહ્યાં છો ? આ સાડી પોલકાંની ભાત્ય જુવો, રંગ જુવો, તમે ૩૫ ને ૪૦ વર્ષની થઇયું એટલે સુશીલાને ય શીદ તમારા જેવી બુઢીખખ ગણીને આવા ગૂઢા ધોળા રંગ પે'રાવો છો ? મારી એક છોકરીને મીરાંબાઇ કાં કરી દેવા મંડીયું તમે ?'

'ના બાપુજી,' સુશીલાએ જવાબ દીધો 'હું જ પસંદ કરી આવેલ છું. મને ગમે છે.' સુશીલાના અવાજમાં વડીલના આ કોડીલા બોલને

ઝીલવાનો ઝંકાર નહોતો. એ જાણે કે માસ્તરની સામે આંક બોલતી હતી કે 'ચાર દુ આઠ.'

"તને ગમે શું ધૂડ !" વડીલે કહ્યું : "તારી ભાભુએ કોણ જાણે તારા શોખને જ બગાડી નાખેલ છે. આ જ તો હું જ તને સ્વદેશી મારકીટમાં લઇ જવાનો છું. હું કાંઇ તારી ભાભુની જેમ ભગતિને મારગે નથી ઉતરી ગયો. ચાલ થા તૈયાર. ને તને ગમે કે ન ગમે, તોય મોટા બાપુજીની આંખ્યો ઠરે એવાં કપડાં તારે માટે આજ લેવાં પડશે, લે હવે કહેવું છે તારે કાંઇ? કાંઇ કહીશ ને, તો હું તારી સાથે રીસાઇને જ બેસવાનો. બોલ છે કબૂલ."

"પણ મને ન ગમે તોય પરાણે ?"

"હા, ધરાર પરાણે. મારે તને ભગતડી નથી બનાવવી, કહ્યું નહિ?"

વડીલ માનતો હતો કે સુશીલાને પોતે રાજી રાજી કરી રહ્યો છે. સુશીલા સમજતી હતી કે મોટા બાપુજીનું મન રાજી કરવાનું રહે છે.

"હવે બીજો ટપકો.' વડીલે વિશેષ ઉમળકો અનુભવ્યો : "તમારી એય જણીયુંની તે મારે કેટલીક ટાલ પાડવી? આ છોકરીને તમે રાંધણામાં ને લુગડાં ધોવામાં કાં દાટી રાખી છે? એને તે શું ધોબણ કરવી છે? કે ભઠીઆરણ બનાવવા છે? અરેરે જીવ ! હું તો ખાર કે સાંતાક્રૂઝ જાઉં છું, ને બંગલે બંગલે બાઇયુંને હારમોન્યમ અને દિલરૂબા વગાડતી સાંભળું છું, ત્યારે મારા મનમાં થાય છે, કે મારી એકની એક દીકરીને હું એવું ગાતી વગાડતી કયારે સાંભળીશ ! ના, આપણું બાળક બુદ્ધિ વગરનું ઠઠર હોય, અક્કલનું ઓથમીર હોય, જડ અણઘડ હોય, તો તો ઠીક, પણ ઇશ્વરે બુદ્ધિશાળી દીકરી આપી છે તો શા સારૂ એને શીખવા ન દેવું? મારી દીકરીએ શા માટે એ ખાર સાંતાક્રૂઝની છોકરીયુંથી ઉતરતા રહેવું જોઇએ? કાંઇ કારણ? હેં વહુ, તમેય કેમ તમારી જેઠાણી જેવાં જડસુ થઇ ગયાં છો ?"

"બાપુજીને કે' સુશીલા," સુશીલાની બાએ લાજમાંથી કહ્યું: "પછી સંગીત ને દિલરૂબા શીખવીને દીકરીને દાટવી તો છે ગામડામાંને?'

આ શબ્દોની પણ પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નહોતી, સુશીલા એ કરત પણ નહિ. જેઠના કાન સરવા હતા, એણે જવાબ આપ્યો:—

"એનો જવાબ જોવે છે? આપું? ઊભાં રો." એમ કહીને પોતે ઊઠવા જાય છે. ટેબલ પરથી 'સેફ'ની ચાવી ઉપાડે છે. પછી પાછા બેસી જાય છે. "કાંઇ નહિ. હમણાં નહિ. રત્ય વગરનાં ફળ કાચાં: રત્ય પાકવા દ્યો વઉ, પછી એ તમારા સવાલનો જવાબ હું આપીશ. કહી રાખું છું તમને, કે એવાં મોળાં ઓસાણ મને આપશો મા. એવી ફિકરમાં ને ફિકરમાં સુકાશો મા. તમારાં સૌનાં મન મોં સદાનાં ઢીલાં ઢફ ને નિસ્તેજ કેમ રહે છે તેની મને ખબર છે, હું કાંઇ ઢોર નથી. હું કાંઇ ગામડિયો ભોટ નથી. હું ટાણાસર બધું જ કરીશ. પણ હમણે તો તમે ધરપત રાખીને આ ઝાંખા ઝપટ ઘરની નિસ્તેજી ઉડાડો. આ બેનને ગ્લાનિ કરાવો મા. બેનને મારે એક ઠેકાણે લઇ જવી છે, જ્યાં એ મોકળા મનથી સંગીત શીખે, ભણતર ભણે, ભરે ગૂંથે, ફરે હરે, એઇને લેર કરે."

સુશીલાએ એ શબ્દો અરધા પરધા જ સાંભળ્યા. એનું મન તો બાપુજી 'સેફ'ની ચાવી લઇને 'સેફ'માંથી શો ખુલાસો શોધવા જવાના હતા તે મુદ્દા પર રમતું હતું, બાએ કરેલા કટાક્ષનો કયો જવાબ 'સેઇફ'માં હતો? 'સેઇફ'માં મુકાએલો એ કાગળ—એ દસ્તાવેજ શું બાની સમસ્યાનો ખુલાસો કરવાનો હતો? એ કાગળમાં એવું શું હતું?

સુશીલાની કલ્પનાશક્તિના છેક ઓખ સુધી બેસવા આવતું એ રહસ્ય—પારેવું હોય, કોણ જાણે કેમ પણ અંદર આવતું નહોતું. ગમ પડતી નહોતી.

પ્રકરણ સત્તરમું

તાલીમ શરૂ થાય છે

ફુવાની ઘણી રાહ જોયા પછી, એ આવે ત્યારે જમાડી લેવાનુ પાડોશીને કહી ખુશાલે સુખલાલને પોતાની સાથે પોતાના ઘરાક લતાઓની પિછાન કરાવવા ઉપાડ્યો. નાનકડી હાટડી પર જઈને તાળું ખોલતા પહેલાં ખુશાલે હાટડીને ઊંબરે હાથ લગાડી લગાડી ત્રણ વાર આંખોને અડકાડ્યો ને પછી તાળું ખોલતો ખોલતો એ કહેતો ગયો: 'સારા પ્રતાપ આ હાટડીના. બાર મહિના સુધી એણે મને સંઘર્યો'તો. ઓરડી રાખવાનું ભાડું કયા ભાઈના ખીસામાં હતું ! ને ભાડું થયું તે દિ'ય કયો ભાઈ ગ્રહસ્થીના માળામાં વાંઢાને ઓરડી દેવાનો હતો ! આંહી જ સૂતો ને આંહી જ ખાતો."

'આંહી સૂતો' એ શબ્દો બોલાયા ત્યારે હાટડી ઊઘડી હતી ને ખુશાલ એક પાટીવાળા (વૈતરા)ના સૂંડલામાં વાસણો મૂકાવતો હતો. સુખલાલે જોયું કે આ હાટડીમાં પહોળાઈએ કે લંબાઈએ કોઈ પાંચ ફુટનો આદમી સૂવાની સ્થિતમાં પૂરો સમાય તેટલી જગ્યા નહોતી.

"આંહી સૂતા ?" એણે અજબ બનીન પૂછ્યું.

"ટુટીયાં વાળીને સૂઇ શકાતું. બે વાર ચોરી થઇ ગઇ. કોઇને ત્યાં સુવા જવું પોસાય? ટુટીયાં વાળ્યાં હોય એટલે સૂતાના સૂતા ને જાગતાના જાગતા! ટુંટવાઇ જાયે તો ચાર દોઢીયાં ચોપાટીના વેકરામાં ફગાવી નાખીયેં ભાઇ, ચંપી તો ચીજ છે ચીજ! એક-લવાયા આદમીની મા કહેવાય ચંપી, મુંબઇમાં તો."

"હવે ચોરી નથી થાતી?"

"લે, જવાબ દે આને, એ તાત્યા?" કહેતે કહેતે ખુશાલે સુખલાલ સામે આંખનો મીચકારો માર્યો.

પાટીવાળાના મોં પર નાની છોકરીના જેવી શરમની છાયા પડી ગઇ. એણે પોતાની ભાષામાં જે ગોટો વાળ્યો તે પરથી સુખલાલ આટલો ભાવ તો પકડી શકયો કે 'આની ચીજો ચોરતા પહેલાં વિઠોબા દેવા મને આંધળો ભીંત જ કરે! હું મોટર ખટારામાં ચગ-દાયેલો તે દિવસે મારી સારવાર આ શેઠે જ કરેલી. મને ભાત ભેળો પણ એ જ કરે છે. એના તો ઘણા ઉપકાર."

'બસ ચલા,' કહી ખુશાલે ટોપલો ઉપડાવવા માંડયો "નહિ શેઠ, હજી વજન નથી થયું. જાસ્તી વાસણ મૂકો." પાટીવાળાએ સામેથી વધુ બોજ માગ્યો.

"હવે મરી રહીશ મરી ઠાલો! ને આજે તો થોડુંક જ રખ-ડવું છે." કહીને સુખલાલે ટોપલો હેલીવાળાના શિર પર ચડાવ્યો. ઉપર ત્રાજવાં ને તોલાં મૂકયાં.

ધોળે દિવસે પણ જે લતાઓ બ્હીકાળા લાગે, ગામ મુંબઇમાં ને મુંબઇમાં, જે લતાએ પાંચ સો માઇલ દૂરના પરદેશી પ્રદેશો લાગે, એકાદ ચહેરો પણ જ્યાં પરિચિત રેખાઓ વાળો ન મળે, પ્રત્યેક મોં પર જ્યાં વાત વાતમાં હુલ્લડની પ્યાસ ડોકીયાં કરતી લાગે, એવા

દેશી લતામાં ને પરદેશી લતામાં આગળ આગળ ચાલતા ખુશાલ-ભાઈનો કંઠ કોણ જાણે કેવીએ જુક્તિ કરીને વિચિત્ર જાતના અવાજ કાઢતો ગયો 'ડેગ્ચી ! ડે...ગ્ચી ! હાંડી ! હાં...ડી !'

કોઈને 'ચચા' તો કોઈને 'ખાં સાબ' કહી બોલાવતો. કોઈને સલામઆલેકુંમ કહી અદબ કરતો ને કોઈ બીજાને 'કયું રે મીંયા ઠેંઠણેંઠેં' જેવા ઠેકડીના બોલે બોલાવી સામેથી 'મહેરબાન ખુશાલભાઈ ! અરે યાર ! આતે ભી ને !' એવા વિનયભર્યા શબ્દો સાંભળતો ખુશાલ જૂનાં ઘરાકોની મોહબત કરતો ગયો. વગર ઉઘરાણીએ પણ સામે ચાલીને કેટલાક ગ્રાહકો એને શરમીંદા શબ્દોમાં કહેતા હતા કે "લડકાકી કસમ ખુસાલભાઈ ! આતે મહિનેમેં પેસા ચુકા દુંગા ! ન ચુકાઉં તો તુમેરે જૂતે ઓર મેરા મું !"

"ફિકર નહિ ફિકર, જનાબ !" ખુશાલનો એજ જવાબ હોય.

સૌને ખુશાલ સુખલાલની પિછાન દેતો ચાલ્યો. 'આ મારો નાનેરો ભાઈ છે. હવે પછી એ વેચવા નીકળશે. એ આવે ત્યારે બોણી કરા-વવાની છે. સમજ્યા ?'

"આ લતાઓમાં બેધડક ફરવાની એક ચાવી છે. તે તને હું આપી દઉં સુખા !" એમ કહીને ખુશાલભાઈએ સુખલાલની નજીક જઈ કાનમાં કહ્યું : "બાઈ માણસને જાણે જોતો જ ન હો એવો આંધળો ભીંત બની જજે, શંકાની નજર પડશે ને, તોય તું જીવતો ઘેરે નહિ પાછો આવ."

વળતાં ખુશાલે હાફકાસ્ટ ખ્રીસ્તીઓના ને યુરેશીયનોના લતા સોંસરો માર્ગ લીધો. ને "ડેગ્ચી ! સોસપેન ! ફ્રાઈપેન !" એવા તદ્દન બદલેલ સૂરોમાં ટૌકા કાઢયા. સુખલાલને તો કાતુક જ થઈ રહ્યું :

ઘોઘરા અવાજના ઘૂઘરા ખખડાવતા આ ધીંગા ગળામાં નોખનોખા નિમંત્રણ–સ્વરોની બંસીઓ ક્યાંથી ને કોણે ગોઠવી હતી !

"યુટેનસીલ મેમ સાબ ! બેસ્ટ ક્વૉલીટી." એમ કહેતો ખુશાલ એક મકાનની સીડી પાસે ઊભો રહ્યો, સામેથી એક યુવાન જેવી ગોરી ઓરત સફેદ કપડે ઊતરતી હતી. તેણે "નૉ. આજ નેઇ લેના !" એટલા શબ્દો બોલવાની સાથે જ સુખલાલના સામે નજર તાકી. એ સીડીના જે પગથીયા પર હતી ત્યાંજ એકદમ સ્તબ્ધ બની ગઇ. એના મોંમાંથી ચોંકેલા ઉદ્દગારો નીકળ્યા : 'હુ'ઝ ધીસ—યે કૌન-સ્માર્ટી !"

સુખલાલ પણ તાકી રહ્યો, આ તો નર્સ લીના હતી.

"યુ લીટલ ડેવીલ ! (અરે તું દૈત્ય નાનકડા !)" કહેતી એ એકદમ બબ્બે પગથીયે કદમ ભરતી નીચે આવી, જાણે લસરતી આવી.

ખુશાલ ખસિયાણો પડી ગયો. અંગ્રેજી ભાષાના ડેગ્ચી, સોસપેન, ફ્રાઇપેન, બેસ્ટ ક્વોલીટી વગેરે દસેક શબ્દોથી વધુ જ્ઞાન નહિ ધરાવનારો ખુશાલ ઘડીભર તો ભ્રમણામાં પડયોઃ આ શું ! સુખલાલને મારવા ધસે છે? છોકરાની કાંઇ દૃષ્ટિભૂલ થઇ કે શું ?

"તું આંહી !" નર્સ લીના હેતનાં જળજળિયાંથી છલતી આંખો લઇ હસતી ઊભી.

"મને કાંઇ જ નથી હવે, નર્સ બાબા ?"

લીનાને 'બાબા' શબ્દે બોલાવનારાં ઇસ્પિતાલનાં મેતરો પાસેથી સુખલાલે શીખી લીધેલો, પણ આજે સૌ પહેલી જ વાર વાપરેલો એ લાડ શબ્દ હતો.

"યુ સ્ટુપીડ !" એમ બોલતી લીના શોકાતૂર અને રોષિત ચહેરે ખુશાલ તરફ ફરીને બોલી : "આને કોણ બહાર લઇ આવ્યું ? તમે કોણ છો ? તમારે એ શું થાય ? એને મારી નાખવા કેમ ફર્યા છો બધા ! કમબખ્ત મારા દાકતરોનો એ અપરાધ હું કદાપિ નહિ માફ કરૂં."

"મેમ સાબ, એ મારો નાનેરો ભાઇ છે."

"આજ સુધી એ મરતો હતો ત્યારે તમે કયાં છૂપાઇ રહ્યા હતા ? આંહી કેમ કાંધ મારવા કાઢયો છે એ બચ્ચાને ? "

"મેમ સાહેબ !" એમ કહીને સુખલાલે પોતાના પેટ પર હાથ પટકયો. "ઇસ્કે લિયે."

"શું કરીને ?"

"યુટેનસીલ વેચીને. આજ તો આપે એની બોણી કરાવવી જોઇએ."

"કમ ઓન ! કમ ઓન ! ઉપર આવો." એમ કહેતી એ પાછી ફરીને સીડીનાં બબ્બે ત્રણ ત્રણ પગથિયાંને છલાંગોમાં દબાવતી ઉપર ચડી. પાછળ ખુશાલે શરમાતા સુખલાલની બોચી પકડીને "હવે ઝટ આગળ થા ને છોકરી ! લખમી ચાંદલો કરવા..." એ શબ્દો સાથે આગળ કર્યો. પાછળ પાટીવાળો ને છેલ્લો પોતે.

નર્સ લીનાએ પોતાનો ખંડ ખોલ્યો. પહેલું જ કામ અંદર ઝટ ઝટ પ્રવેશી જઇને પોતે મેજ ઉપર ગોઠવેલી એક તસ્વીર પર પડદો ઢાંકી દેવાનું કર્યું.

એ ઢાંકી દીધેલી તસ્વીર ઉપર છાયા કરતી મોટી એક માટીની આકૃતિ બાળગોપાળ ઇસુ ખ્રિસ્તને ખોળામાં લઇને ગમગીન બેઠેલી

કુમારિકા મેરી મૈયાની હતી. તેની પાસે એક પિત્તળના ત્રિશૂળાકાર 'સ્ટેન્ડ'માં ગોઠવેલી ત્રણ મીણબત્તીઓ જલતી હતી.

"સ્માર્ટી, ઇધર બૈઠો, તુમ ઇધર બૈઠો." એમ કહીને એણે સુખલાલને બરાબર એ ઢાંકેલી તસ્વીરની નજીક જ ખુરશી આપી. મીણબત્તીના ત્રણે દીવા સુખલાલના લલાટ પર અને આંખોની અંદર જાણે ભર્યા હોજમાં સ્નાન કરવા પડયા હોયને એવી રીતે પ્રતિબિમ્બિત બની રહ્યા. સુખલાલનું કલેવર ક્ષીણ છતાં લગભગ પારદર્શક કાચને મળતી એની ચામડી હતી. વીશેક વર્ષનું વય છતાં હજામતને માટે એનું મોં તૈયાર થયું નહોતું. ઓરડામાં આમતેમ ઘૂમીને બારી બારણા ખોલતી લીનાના મોં તરફ તાકી રહેલું સુખલાલનું મોં ત્રણ દીપકોના પ્રકાશ ઉપરાંત ચોથી એ માનવ–દીપિકાની પ્રભાને પણ ઝીલતું હતું ને તેથી વધુ ગમે એવું લાગતું હતું. ખુશાલ જરા છેટેની ખુરશી પર બુલડૉગના જેવી ઢબે બેઠો બેઠો સુખલાલને નિહાળતો હતો: સુખલાલ ઘડીભર તો ખુશાલને પણ નમણો ને ભાવ નીતરતો ભાસ્યો. લીનાને પણ એ હજુ વણસમજ્યા ભાવે નિરખતો હતો. દાણાના દલાલો પેકબંધ કોથળામાં બંબી મારીને વાનગી જોતા હોય છે તેવી જ જડસૂ રીતે ખુશાલ પણ લીનાના શીલની જાત બુદ્ધિથી બંબી મારી તપાસતો હતો.

લીનાએ એક જૂની થઇ ગયેલી નેતરની ખુરસી પર બેસીને પછી પૂછ્યું: "પ્રથમ તો મને સમજાવો, આ બધો શો તમાશો છે? હું તો આશ્ચર્ય પામું છું."

ખુશાલભાઇએ આ પાકી 'સાકરટેટી'ની બની શકે તેટલી દળદાર ડગળી કાઢવા તૈયારી રાખી: "મારો સગો નહિ પણ દૂરનો ભાઇ છે. મારો આ વેપાર છે. એમાં એ વેચાણ કરશે તેનો નફો એને રહેશે. હું તો પરિચય કરાવવા નીકળ્યો છું. મેમ સાહેબ, તમારા જેવાનો

વસીલો મળ્યા પછી સુખલાલ ન્યાલ ન થઇ જાય શું ? એને તો અમારે હવે ઝટ પરણાવવો છે.”

“અચ્છા, લાઇએ ઇધર–સ્માર્ટી કે લિયે–યે દો, યે રખો, યે–યે–યે–”

“ઔર યે ભી મેમસાબ, સુપીરીઅર કવોલીટીઃ સુખલાલ કે લિયે.” ખુશાલભાઇએ પણ વગર કહ્યે ઠામ ઉમેર્યાં ને વજન કરવા ત્રાજવાં ઉપાડયાં.

“વઝન નઇ મંગતા–વઝન કયા ! અંદાઝ બોલો–યે લો.” કહીને દસ રૂ.ની નોટ કાઢી.

“એટલાં બધાં–એને જોતાં નહિ હોય–જોવે તેટલાં જ વાસણ આપો—” સુખલાલ ડરતો ડરતો, ને ખુશાલભાઇની જડસુ હિંમતથી ગભરાતો ધીરે સ્વરે કહેતો રહ્યો.

તેના જવાબમાં જીભના તદ્દન ગોટા વાળીને આંકડો તૈયાર કરતે કરતે સુખલાલે આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યાઃ “ડાપણ વધાર્ય મા. વેપલો એમ ન થાય. આપણે કયાં ઠગાઇ કરીએ છીએ ? એની જ ઉલટથી એ લ્યે છે. ને બક્ષીસ કરતી હોય તો તે પણ સુપાત્રે દાન છે.”

આ શબ્દો બોલીને ખુશાલભાઇએ કૅશ મેમો ફાડયો. નવ રૂ. બે આના થયા. “ચૌદ આના આપકો પીછે દેતા હું મેમ સાબ.”

“નેઇ—કુછ જરૂર નેઇ. સ્માર્ટી કે લિયેઃ ઇધર ફેર આનાં. બહુત લોક હમારાવાલા હૈ હમ સબકે ઘર પર લે જાયગા તુમકો સ્માર્ટી.”

“અમે સવારે જ આપની સલામે હોસ્પીટલે ગયા’ તા.” ખુશાલભાઇએ કહ્યું.

“દિમાગ અચ્છા નેઇ થા.” એટલો જવાબ દઇને એણે પ્રથમ જલતી દીપિકા તરફ ને તે પછી સુખલાલ તરફ નજર પાથરી. ને એને

આગલા દિનની વાત યાદ આવી: "અરે સ્માર્ટી ! દુપેર કો તુમ ચલ ગયા, પિછે વો આઇ થી—વો તુમારી કાન થી— તુમારી કઝીન થી ? કિ ક્યા સેઠાની થી ! ઉસ્કે સાથમેં એક બડી લેડી ભી થી. મેરા તો સિરકી હડ્ડી ભી ખા ગઇ. પુછ પુછ કર બેજાર કર દિયા, કિ પેશ-ન્ટ કહાં ગયા ? દેસમેં ગયા ? કિસકે ઘર ગયા ? ઉસકા સરનામા નેઇ રખ ગયા ? ઔર વો બડી લેડી— મોસ્ટ બ્યુટીફુલ મધર— કિતની ખુબસુરત મા થી ! — બસ, નિકાલને લગી પૈસા ! હમકો દેને લગી. કાયકો ? માલુમ ? બોલે કિ, નરસ સાહેબ, ટ—મે સુ ખ—ખા—લ કુ સા—રા કર દિયા—હ—ર—મ—મેં ખ—ર—ચ—જો. હો-હો—હો—હો—હો--"

એવું લાંબુલચ હાસ્ય લીનાના, ગુજરાતી અક્ષરોને ચીપી ચીપી બોલવાના પ્રયત્નને છેડે જોડાઇ ગયું.

કોણ હશે એ બન્ને ? એકને તો ઓળખી. લીનાએ તે પૂર્વેની મુલાકાતમાં આવેલ યુવતીનો પાકો ખ્યાલ કરાવ્યો. સુખલાલના દિલમાં હરણફાળ ભરતી લાગણી ધસી. સુશીલા જ હોય. અન્ય કોઇ ન્હોય. એટલી કુમાશથી કોઇ બીજું કયાં ગયા તેનો પતો ન પૂછે. પણ સાથે કોણ હતું ? એની માતા ? નહિ, એને તો સુખલાલે જોઇ હતી. જરી જરી જાણી પણ હતી. લીનાએ વર્ણવેલું માતૃત્વભીનું રૂપ–અને ધરમાદો કરવા માટે પૈસા કાઢી આપવાની ઉદારતા સુશીલાની જન્મદાત્રીમાં ન સંભવે. મોટાં સાસુ હોવાં જોઇએ. ભદ્રતાની એ ભરયૌવન મૂર્તિ આ જુવાનનાં નેત્રો સામે તરવરી ઊઠી.

લીનાને ઘેરથી ચાલી નીકળ્યા પછી સારી એવી વાર સુધી સુખલાલ અબોલ રહ્યો. આવી ઉજળી બોણી થયા છતાં એણે ખુશાલી દેખાડી નહિ. આખરે ખુશાલભાઇએ જ ચૂપકીદી તોડી: "શુકન કંકુના થયાં હો સુખા ! વેલાને ચડવાની વાડ મળી ગઇ. હવે

તારો ગભરાટ માતર ગયો જાણજે. ફક્ત એક મંત્ર ન ભૂલજે. નજર ચોખ્ખી હશે તો જગત જખ મારે છે."

ખુશાલના છેલ્લા બોલમાં એના અંતરનો ભય–ઓછાયો હતો. વણપરણેલી, ગોરી, જીવતાં માણસનાં માંસ ચામડાં ચૂંથનારી ને મળમૂત્ર ધોનારી એક ઇસ્પિતાલની નર્સ, એ જો જુવાન હોય તો ભય જન્માવનારી બને છે એમ ખુશાલની માન્યતા હતી. છતાં જૂના વર્ગનો એ આદમી જે ફિલ્સુફી ધરાવતો હતો તે ફિલ્સુફી નિરોગી હતી. એણે સુખલાલને કહ્યું કે "આપણે આંખ ચોખ્ખી રાખીએ એટલે દુનિયા ઝખ મારે છે." એણે સામાં માણસો તરફથી આવતી લાલચોની વાતો કરી નહિ : ઓરતો આવા કે તેવા ફાંસલા બિછાવે છે તે પ્રકારે વિષય છેડયો નહિ. આપણે પોતે જ સંભાળીને ચાલવું એવી એ વિચાર–સરણીમાં એક મઝા હતી : ફલાણી ઢીંકણી કે લોંકડી બાઇડીને નામે નબળી વાતો એ વિચાર–તત્ત્વવાળા લોકોના મોંમાંથી નીકળી જ શકતી નથી.

"ઇસ્પિતાલે ઇ કોણ બે જણીયું આવ્યાની વાત હતી સુખા ?"

સુખલાલે આ પૂછનારા ખુશાલભાઇની સામે શરમાતે મોંયે જોયું.

"તારી વઉ ની ?"

"મારાં મોટાં સાસુ પણ ભેળાં હશે એમ લાગે છે."

સુખલાલે જવાબ વાળતાં વાળતાં, એક રોમાંચ અનુભવ્યો. દુનિયાની એક છોકરીને જરીકે પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય, એને સ્પર્શવા, મળવા કે પૂરી જોવા પણ મળ્યા સિવાય વાતોમાં પોતાની "વહુ" તરીકે ઓળખાવી શકાય છે ને મનમાં માની શકાય છે એ તો નપાવટમાં નપાવટ છોકરાને ય એક તસુ અદ્ધર ચાલવાની તાકાત દેનાર વાત છે.

"મંદવાડમાંથી ઉઠયો છો તયેં જઇને સાસુને પગે તો લાગી આવ. ઇ તને ગોતવા કયાં આવવાનાં હતાં ?"

સુખલાલે નિરૂત્તર રહેવું જ પસંદ કર્યું. સાસરીયામાંથી પોતાના હડધૂત થયાની વાત બેશક પૂરી જાણીતી હશે, છૂપાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો નહોતો. પણ પોતાને મોંયેથી પોતાની જ અપમાન–કથા ન કહેવામાં જે એક સભ્યતા રહેલી છે તે સુખલાલમાં સ્વાભાવિક હતી. પોતાની પામરતાનું ગાન કોઇ પણ દિલસોજ સ્નેહીને અથવા દિલસોજીનો ડોળ કરનાર વિનોદલક્ષી માણસને સંભળાવીને થોડી સહાનુભુતિની હુંફ મેળવવાની સુખલાલની પ્રકૃતિ નહોતી. એ વારસો એનાં ગામડિયા માતપિતાના સ્વભાવનો હતો. એ મનોદશા શીખવી શીખવાતી નથી. ઘડી ઘડાતી નથી.

"પ્રથમ તો સાંભળેલું." ખુશાલભાઇએ વાત ચાલુ રાખી, "કે છોકરી તો છેલછકેલી હતી, બૂટમોજાં પહેરતી ને હાથમાં મઢમ–છતરી રાખી ફરતી. હમણે હમણે માણસ વાતો કરે છે કે છોકરી તો સારી નીવડી છે."

"અગાઉની યે ખોટી વાતો..." એટલું જ બોલીને સુખલાલ અટકી ગયો. જેના પર પોતાનો હજુ કશો જ હક્ક નહોતો તેના વતી પણ પોતે શા માટે બચાવ આગળ કર્યો એ પ્રશ્ન એના મનમાં રમ્યો. ઘડી પછી એને જ નવો વિચાર ઉપડયો કે પેલા વિજયચંદ્રની થનારી એ કન્યાની સુકીર્તિની મારે શીદ આટલી રખેવાળી કરવી પડે છે ! એ મારી નથી થઇ શકવાની, છતાં હૈયાની રૂધિરધારા કેમ એમ જ ગોખાવ્યા કરે છે કે એ તારી છે, તારી છે, તારી છે !

"તારા બાપા કેમ કાયર થઇ ગયા છે ?"

"કાયર !"

"હા, એ તો વેશવાળ મેલી દેવાની વાત કરે છે."

"મેલ્યાં !"

એ શબ્દ સુખલાલ જ બોલ્યો કે બીજો કોઇ, તેની જાણે કે ખાત્રી કરવા ખુશાલે સુખલાલની સામે તાક્યું. સુખલાલ બબડતો હતો : 'શા માટે મેલું !' સુખલાલના મોં પર ધગેલા રૂધિરની લાલાશ હતી.

"શાબાસ ભડ !" એટલું બોલીને ખુશાલ અટકી ગયો. રખેને આ હિંમત હજુ કાચી હોય ને કદાચ વધુ તપાવ્યે તરડાઇ બેસે, એ બ્હીકે અબોલ બનેલા ખુશાલે પોતાની હાટડી નજીક આવી ત્યારે ફરી પૂછ્યું : "ઇ વિજયચંદ્ર કોણ છે ?"

"કોણ જાણે."

"આટલા બધા આંટાફેરા ત્યાં શું ખાધા કરે છે તારે સાસરે ?"

"એને ખબર."

"હીંસાવવો જોવે ! કોઇ કોઇ વાર એને જોઉં છું ત્યારે મારા સમ ખાઇને કહું છું કે એને ઊભો રાખીને બે તમાચા ખેંચી કાઢવાનું મન થાય છે."

સારૂં થયું કે સુખલાલ પોતાને શેનું શેનું મન થતું હતું તે ન બોલ્યો, નીકર ખુશાલભાઇ નિઃશંક ક્યાંક ઓડા બાંધત.

બાકી રહેલાં વાસણો પાછાં હાટડીમાં ગોઠવતે ગોઠવતે ખુશાલે આવા થોડાક કડક શબ્દો કહ્યા કર્યા, ને પછી ગજવામાંથી રૂ. કાઢી પાટી-વાળાને " ઉઠાવ ચાલ " કહી એક રૂપિયો આપ્યો, ને " આ લે તારી કમાઇના સુખા ! " કહી સુખલાલની સામે પાંચ રૂપિયા ધર્યા.

" હમણાં રાખો. બાપાને પૂછીને. "

" નહિ, વાંસે લટાક્ય નહિ, બાપાને પૂછવાનું નથી, આ લે ને

ભડ રહેજે ! " ખુશાલભાઇએ સુખલાલના ગજવામાં જોરાવરીથી રૂપિયા નાખી દીધા.

ઓરડી પર પહોંચ્યા ત્યારે સુખલાલના પિતાને બેઠેલા દેખી ખુશાલે લલકાર કર્યો: "કાં ફુવા, દીકરો તમારા ખાંપણનો વેંત કરીને જ હાલ્યો આવે છે હો કે? પહેલે જ ભડાકે તમને મસાણ પોંચાડવા જેટલો પાવરધો બની ગયો છે સુખો ! સમજયા ફુવા !"

"તો હાંઉ ભાઇ ! " સુખલાલના પિતાએ ઉદાર હાસ્ય કર્યું: "આપણું તો ખોળીયું કાગડા કૂતરા ન ચૂંથે એટલે જગ જીત્યા.

"પણ આમ લૂગડાં પહેરી કરીને કેમ બેઠા છો ? નિરાંતવા થાવ."

"હવે નિરાંતવા થાશું રેલગાડીમાં."

"કાં ?"

"અટાણે જ દેશમાં ઉપડવું છે."

"ગાંડા થાવ મા."

"બીજી વાત કરવાની જ નથી ખુશાલભાઇ ! મને હવે આંહી શરીરે નરવાઇ નથી રે'તી. ઝટ ભાગવું છે."

"ઠીક ! ભાગો ત્યારે. હવે તાણ કરવી નથી. તમારો સુખો આજથી રળતો થઇ ચૂકયો છે. બે રાખ્યા વગર ભાગો. વાળુ કર્યું ?"

"વાળુ માટે પેટમાં જગ્યા નથી ખુશાલ." એમણે બુલંદ ઓડકાર ખાધો. આબરૂ, પોતાની તેમજ સામા માણસની, સાચવવા માટે ધાર્યા ઓડકાર ખાવાની વિદ્યા ઘણી જૂની છે: વગર ઊંઘે બગાસાં ખાઇને લપ્પી મુલાકાતિયાને ઝટપટ ઊભો કરવાની કળાના જેવી જ એ એક આબાદ કરામત છે.

"વેવાઇને ઘેર બાપડાએ હાથ પકડી પકડીને પિરસ્યું. ને મારે રહી થાળી ઘોંઇને પીવાની બાધા. ઠાંસવું પડયું. ઓ...હી...યાં !"

"ઠીક, ઇ કામ સોળ વાલ ને એક રતી કર્યું! વીવા સમજી લીધા લાગે છે. મને તો બીક હતી કે વેવાઇ આડોડાઇ કરશે. ફતે કર્યું ફુવા! હાલો તયેં, લ્યો હું ગાડી કરીને આ આવ્યો."

ખુશાલ પાણીના રેલા પેઠે નીચે ઉતરી ગયો. તે પછી પિતાએ એકલા રહેલા પુત્રને પાસે બેસાડયો ને કહ્યું : "ચાલ દેશમાં."

"નથી આવવું. ધંધે ચડી ગયો છું."

"ધંધામાં ધ્યાન નહિ રીયે દીકરા, ને હું ઠીક કહું છું, હાલ્ય દેશમાં ધંધો કરજે."

"પણ શા માટે ધ્યાન નહિ રીયે ધંધામાં?"

"સાંભળ, કઠણ છાતી રાખીને સાંભળ. હું તારો દુસ્મન નથી, તારો બાપ છું. તારૂં ભલું ચાહું છું. એટલે જ મારે આજે ફારગતી કરી આપવી પડી છે."

"કોને? શેની?"

"શેઠના કુટુંબને, તારા વેશવાળની?"

સુખલાલ સૂનમૂન થયો. પિતાએ વધુ સ્ફોટ કર્યો :

"મેં શાંતિથી નિકાલ કર્યો છે, કેમકે એની તો ભવાડો કરવાની તૈયારી હતી. તુંને કોઇ દાક્તર પાસે એણે તપાસાવેલો ખરો?"

"ના!" સુખલાલ તો આભો બન્યો.

"તયેં એણે તો છેવટ સુધીની બનાવટ કરી મૂકી'તી. તને પુરુષાતન વગરનો ઠરાવનારૂં દાકતરી સરટીફીકિટ એની પાસે છે. એ મને બતાવીને કહ્યું કે કાં રાજીખુશીથી ફારગતી કરો નીકર આ બંદૂક હું ન્યાતમાં લઇ જઇને ભડાકો કરીશ. દીકરા! તારા આખા જીવતરને માથે છીંણી બેસતી'તી એટલે મારે મારાં કાંડાં કાપી દેવા પડયાં. મારે એ ઘરનો

ઓછાયો લેવાય ઊભા નો'તું રે'વું, તેને બદલે જમવા રોકાવું પડયું. મેં ધાનના કોળીયા નહિ પણ બેરના અંગારા પેટમાં ઉતાર્યા."

આંહી સુધી બોલતે બોલતે પિતા થોડી વાર થંભ્યા. પુત્ર પણ હોઠને પલાળતો પલાળતો ધરતી પર જડાઇ રહ્યો. કલેજાને વળેલી ફળ ઊતર્યા પછી પિતાએ કહ્યું, "ઇશ્વરની દયા છે, દેશમાં આપણે દોલત નથી તો આબરૂ તો છે જ ને. આપણે આપણથી યે ગરીબ ખોરડું ગોતશું. બે ઠેકાણાં આપણા વળનાં છે. તું હાલ, વેશવાળ થાતાં વાર નહિ લાગે. તારૂં ઘર બંધાવ્યા વગર હું થોડો ઝંપવાનો છું !'

"હવે તો આવવું જ નથી."

"એમ નહિ, તું કન્યા તો જોઇ લે."

"એ વાત જ કરશો નહિ."

"તજવીજ તો..."

"બિલકુલ ન કરશો."

"ત્યારે ?"

"મારી ત્રેવડ થયા પછી જ વાત હવે તો."

"પણ બેટા, લોકોમાં એકવાર ચેરાઇ ગીયા પછે આવું કામ બહુ મુશ્કેલ બની જાય છે."

"ફિકર ન રાખજો. ને તમે તમારે જાવ. મારી પોંચ થવા ઘો."

"પણ મને તારી બીક લાગે છે."

"બીક ન રાખશો. મને મારી ત્રેવડ કરવા ઘો. મારાં બાવડાના બળે મને બધું કરવા ઘો."

સુખલાલના પંજાએ મક્કમ મુઠીઓ વાળીને પિતા સામે હલાવી. પિતાએ એ પુત્રસ્વરૂપ પહેલી જ વાર દીઠું.

પ્રકરણ અઢારમું

નહિ છોડું

દીકરાને મુક્કી ઉગામતો દેખ્યો ત્યારે બાપને વધુ બ્હીક લાગી.

સુખલાલના સ્વભાવનો એ પિતા પૂરો જાણકાર હતો. કાઠી ગરાસીઆઓની જાડી વસ્તીવાળા એ ગિર ગામડા થોરવાડમાં સુખલાલની વીશ વર્ષોની જુવાની સીધા સાદા માર્ગે જ કાયમ નહોતી વહ્યા કરી. સહન કરી શકાય ત્યાં સુધી તો ભલો ને ભદ્રિક, નરમ ને નમતો રહેતો સુખલાલ સહનશકિતની હદ લોપાયા પછી વનપશુ જેવો ય બની જતો. કાઠીના છોકરાઓનાં શરીર પર સુખલાલના દાંત એડેલા તેનાં ચિહ્નો મોજુદ હતાં. દુશ્મનના પંજા નીચે દબાતો ને ઘૂસ્તે પાટુએ ગૂંદાતો સુખલાલ એક ચીસ પણ પાડયા વગર માર ખમતો ખમતો લોહીલોહાણ બટકાં ભરી શકેલો. પોતાના ગજવાની ચીજ પોતે વેરીના હાથમાંથી બચાવી નહિ શકયો હોય ત્યારે પછી એ ચીજને એણે ધૂળમાં રોળી અણખપની તો કરી જ નાખી હતી. થોરવાડથી રોજ દેવલપુરની નિશાળે ભણવા માટે એક ગાઉ ચાલતા જતા સુખલાલે પોતાને ખાવા માટે માએ બાંધી આપેલ ભાતું રસ્તે ઓડા બાંધીને બેસતા ગરાસીયાના છોકરાઓને હાથ પડવા દીધા પહેલાં ધરતીમાં

રગદોળી નાખેલું, માર ખાધેલો ને સામાં વડછકાં ભરેલાં. છતાં કોઇ દિવસ ઘેરે આવીને એણે માતપિતા પાસે વાત નહોતી કરી. પોતાને પડેલા માર પર એ છૂપો છૂપો હળદર ચોપડતો. તેના લૂગડે પડતા ડાઘ ઉપરથી જ આખરે માને દીકરાના બુરા હાલની જાણ થતી.

મોટા થયા પછી બાપાની દુકાને પણ એણે કાઠી તાલુકદારોને શેકેલી સોપારી કે ખજૂર ખોખાંનો નાસ્તો કરાવવાની ના પાડવા બદલ ધમકીઓ ખાધેલી, કેટલીક્વાર એ રાત્રિયે દિશાએ પણ નહિ નીકળી શકેલો. છતાં પિતાનું રક્ષણ એણે માગેલું નહિ.

આ બધી ખાસીયતોના જાણભેદુ પિતાએ ઇસ્પિતાલમાં લીનાને ખોળે પડેલા ડાહ્યા ડમરા સુખલાલને બદલે, સુશીલાની વાત નીકળતાં શરમના ગલભર્યા ગાલવાળા પ્રેમી સુખલાલને બદલે, તેમ જ ખુશાલભાઇના આજ્ઞાંકિત શિષ્ય સુખલાલને બદલે આ મુક્કીઓ ભીડતા સુખલાલનું બ્હીકાળું રૂપ જોયું. જોઇને એણે કહ્યું: "ભાઇ, જોજે હો ! પારકો પરદેશ છે. ગમ ખાજે. ભૂલેચૂકે ય એ દશ્યમાં હાલીશ મા."

"રસ્તો કયાં કોઇના બાપનો છે ?" સુખલાલનું બોલતું મોં બારણા બહાર તાકતું હતું.

"એની વાત નથી. ઠાલાં નજરૂં મળ્યાંનાં ઝેર છે ને ?"

"ત્યારે તો આંહી એણે તમને આ દશા કરવા તેડાવ્યા !" સુખલાલ ગોઠવી ગોઠવીને બોલતો ગયો.

"કાંઈ સંભારવું જ નહિ બેટા ! કાળ કાળનું કામ કરે છે, પણ તું પૂરી ગમ ખાજે હો ભાઇ ! નીકર ત્યાં બેઠે અમારો જીવ ઊડી જશે."

"હો." સુખલાલને પોતાને જ ગમ નહોતી રહી કે આ હોકારો પોતે શું સમજીને દેતો હતો.

"શું ખાવા ન ખાવાની વાતું હાલે છે બાપ દીકરા વચ્ચે ?" એમ બોલતો ખુશાલ દાખલ થયો. એના હાથમાં એક કરંડિયો હતો. કરંડિયો ફુવાને આપતાં કહ્યું : "લ્યો, બાંધી લ્યો ભાતું."

પિતાપુત્ર બન્ને કરંડિયામાં ઠાંસોઠાંસ ભરેલ લીલા સુકા મેવા અને રમકડાંના જથ્થા તરફ જોઇ રહ્યા.

"એમાં ઝોડની જેમ જોઇ શું રીયા છો ફુવા! ઝટ કરો, ગાડીનો વખત થાય છે."

"પણ......પણ...આટલું બધું..."

"ત્યારે શું ઘરને આંગણે ધોયેલ મૂળા જેવા જઇને ઉભવું'તું! છોકરાંને ખોબો આંસુ પડાવવાં'તાં!" ખુશાલે એ ખુલેલ કરંડિયાને ફરી પાછો કસકસતો બાંધતે બાંધતે એની આખાબોલી રીતે કહ્યું.

સુખલાલ પણ ભાંડુઓ યાદ આવતાં ઝંખવાણો પડયો. એણે ઇસ્પિતાલની પથારીએ પડયાં પડયાં પોતાની નાની બેન સુરજનો સુશીલા પરનો કાગળ બાપ પાસેથી લઇને વાંચી જોયો હતો. એ સુરજ પિતા જયારે ઘેરે પહોંચશે ત્યારે પિતાની બચકી પાસે ટરપરટોયાં મારતી ઊભી રહેશે. બીજાં ભાંડરડાં તો ફુટ ને મેવાથી મોં ભરીને પિતા મુંબઇ જઇ બીજું શું શું લાવ્યા તે જાણવાની ખેવના જ નહિ કરે, પણ શરમાળ સુરજ પિતા પાસેથી ભાભીનો સંદેશો મળવાની ફોગટ રાહ જોતી જોતી આખરે જયારે છાનીમાની પિતા પાસેથી ભાભીનો જવાબ માગશે, ભાભીએ કશુંક—અરે કંઇ નહિ તો જૂની ચોપડીઓ મોકલી છે કે કેમ તે જાણવા ઉત્કંઠ ઊભી રહેશે, ત્યારે એને શો જવાબ જડશે ? માતપિતાની વચ્ચે ખાનગીમાં થનારી આ વેવિશાળ—ફારગતીની વાત ચકોર સુરજની જાણ બહાર શું થોડી જ રહેવાની છે ? જાણશે ત્યારે એને શું શું થશે ! 'ભાભી—ભાભી—ભાભી' એવા અણધરાયા અંતરના

અકેકેક તલસાટ સમ શબ્દનું બહેને ,જે પત્રમાં, પચીસ વાર જપન કરેલું, એ પત્ર પર આ કહેવાની પણ ન રહેતી 'ભાભી'એ થૂથૂકાર કર્યાની કેવી કેવી દારૂણ કલ્પનાઓ કરશે મારી બેન સુરજ !

સુરજને થોડા દિવસ કોઇક છેતરી રાખે તો કેવું સારૂં ! આ તારી ભાભીએ ભેટ મોકલી છે એમ લખીને મેં મારા આજના ત્રણ રૂપિયામાંથી એક ઓઢણી સુરજને મોકલી હોત તો કેવું સારૂં થાત ! પણ વખત રહ્યો નહોતો. ત્રણે જણા સામાન લઇ નીચે ઊતર્યા. સ્ટેશને જઇ ફુવાને ગાડીમાં સારી એક બેઠક મેળવી આપવા માટે ખુશાલભાઇ પાંચ પેસેન્જરો સાથે બાઝી પડયા ને આખરે ખુશાલના હાથનું ચૌદમું રતન ચાખનારા એ ઊતારૂઓ ટાઢા પડયા પછી ખુશાલે પોતાને ને સુખલાલને માટે મરીન લાઇન્સના ઘાસ પર બેસી ખાવા માટે રાખેલાં થોડાંક ુટ ને મેવા એ કજીયો કરનારા કુટુંબનાં જ બાળકોને આપી દીધાં. ફુવાએ ગરીબ વાણિયાની રેલ મુસાફરીની 'સંકટ સાંકળ' સમી સુડી સોપારી પણ કાઢી હતી. ગાડી ઉપડી ત્યાં સુધી ફુવાએ એક શબ્દ એવો ન ઉચાર્યો, ન તો ચહેરા પર એવો એકે ભાવ દેખાડયો, કે જે પરથી ખુશાલને બની ગએલા માઠા બનાવની શંકા સરખીયે આવે.

પાછા જતાં ખુશાલને લાગ્યું કે સુખલાલ બાપથી વિખૂટો પડવાને લીધે ગમગીન છે. ગમગીની ઉડાડવા એણે પોતાના ઘર છોડવાના સમયની કરૂણતા ભરી ને શૌર્યભરી વાતો કરી. "છ મહિનામાં તો તું આંહી ઓરડી રાખીને સૌને તેડાવી શકીશ. ને તારો સાસરો જો વાંકો નહિ હાલે તો તો આંહી જ વીવા જમાવી દેશું દોસ ! એકવાર વહુને હાથ કરી લઇએ, પછી જખ મારે ને જોડા ફાડે તારો મોટો સાસરો ને તારી સાસુ. મુદ્દાની વાત એક જ છે સુખા, કે સંતોકડીની—અરે ભૂલ્યો ભાઇ, સુશીલાની મરજી તારે જાણી લેવી. નાહકનું સાલ ઘરમાં ન

પેસાડવું હો ભાઇ ! જીવતા સુધી સૌનાં લોહી પીવે, ને પોતાનુંય પીવરાવે. ઇ ધંધે નથી ચડવું. ભલેને પછી દેઢવાડે દ્યે ! કોના બાપની ગુજરાત ! સાડી સત્તરસો કન્યાયું ગામડે ગામડે સડે છે. વાત તો બહુ બહુ તો એ કોથળીની છે ને ? થઇ રહેશે ભાઇ સુખા ! આંહી તો અમે આપણા પચાસક ભાઈઓનાં ડૂબતાં વહાણ એમજ કરીને પાર ઊતારી દીધાં છે. જાડા જૂથની મઝાજ એ છે ને ! પણ પછી હુતો ને હુતી બે થિયાં એટલે તું જાણ કે એકલો સાંતાકરૂઝ રે'વા વયો જાઉં ! તો એ વાત બ્રહ્માંડ ફર્યે'ય નહિ બને.'

સુખલાલ ફક્ત શ્રોતાજ રહ્યો રહ્યો ઓરડીએ પહોંચ્યો. એના મનમાં ખુશાલની બળભરી વાત પણ ચટકા ભરતી હતી. કેમકે એમાં તો સુશીલાને જતી કરવાની જીવલેણ સૂચના હતી. એ સાંભળીને સુખલાલની રગેરગમાં જાણે સરપો સળવળ્યા.

'સુશીલાની મરજી !' તેણે પથારીમાં પડયે પડયે ત્રાગડા કાંત્યા; 'હા હા, સુશીલાની મરજી હશે તો મૂકી દઇશ ! ના, ના, મરજી વગરની સુશીલાને પણ કેમ કરી મૂકું ? હિંમત નથી. મૂકી શકું જ શી રીતે ? દરિયામાં ડૂબતો માણસ તણખલાને ય મૂકી શકતો નથી. અરે, પણ આ વિચારો કરનાર હું કોણ ? મૂકી તો મને જ દેવામાં આવ્યો છે. ને હું કયા મોઢે હજુ સુશીલાને મૂકવા ન મૂકવાની વાત વિચારૂં છું ! પણ મને મૂકી દીધો કોણે ? સુશીલાએ મને મૂકવો હતો તો ઉજાણીમાં એ શા માટે વાતો કરવા આવી હતી ? ઇસ્પિતાલમાં શા માટે ચોરી-મુલાકાત લીધી હતી ? ને ફરી પાછા આવીને લીનાને શા માટે 'કયાં ગયા' ના પ્રશ્નો પુછયા હતા ? લીનાને જ પૂછી આવું. લીનાએ એને તે દિવસે જેવી જોઇ હશે તેવી એ મને વર્ણવી દેખાડશે. હું પૂછીશ, એ કન્યાના મોં પર પ્રશ્નો પૂછતે પૂછતે કોઇ રંગો ધોળાતા હતા ? આંખોમાં અમીભર તલસાટ ઉકલતા હતા ? મારૂં નામ લેતી હતી ? હાં હાં—

એ એક ખરી કસોટી થઇ જશે. ચહેરા પરના રંગો ને આંખોના તલસાટો તો ભુલાવામાં નાખે તેવી વાતો છે. ભરોસો કરવા લાયક આ એક જ પ્રશ્નઃ એ કન્યા મારું નામ લેતી હતી કે નહિ? હિંદુ કન્યા એક જ માણસનું નામ નથી લેતી, જે એના હૈયાનો વધુમાં વધુ નિકટવાસી હોય. એ એક જ પ્રશ્નનો ઉત્તર મારે માટે બસ થશે. પછી તો હું જોઇ લઇશ--મારી પોંચ-મારી ત્રેવડ-મારી છાતીનું જોર-એમ કરતો કરતો આ ગામડિયો જુવાન ઊંઘી ગયો.

પ્રકરણ ઓગણીસમું

લીનાને ઘેર

બારણાં બીડીને અંદર એકલી પડેલી લીનાને જો એ સાંજે કોઇ છુપી આંખો જોઇ શકી હોત, તો એની એ લીના જ છે એમ માની ન શકાત. જગજ્જનની મેરીની મૂર્તિ આગળ મૂકેલ તસ્વીર પરથી એણે ઢાંકણું ઉઠાવી લીધું હતું. તસ્વીરને પોતે આંખે ચાંપતી હતી. પંદર વર્ષના એક છોકરાની છબી હતી. લીના બોલતી હતી કે 'આજે તું આના જેવડો હોત. આ છોકરાને કમાવું છે, કેમકે એને પરણવું છે. તું યે આજે પરણવા જેવડો હોત; ના, ના, તારે તો હજી બે વર્ષની વાર હોત. પણ આ છોકરાની તો વહુ કાયમ એના માબાપના ઘરમાં રહેશે, એનાં ભાઇ ભાંડુની ય સેવા કરશે. તું પરણત તો મને એકલી જ છોડી જાત. ખરૂંને? હું માંદી પડત તો ઇસ્પિતાલે જ નાખત, ને હું અશક્ત કે અપંગ બનત તો તો 'એસાયલમ'માં જ મારૂં સ્થાન હોત, ખરૂં ને ડાર્લીંગ? પણ તું અશક્ત અપંગ બન્યો હોત, તો હું તને રઝળતો મૂકત કાંઇ? તારી સ્ત્રીને સુવાવડ આવત તો—તો હું જ દોટ કાઢતી આવત. હું બુઢ્ઢી બુઢ્ઢી ને અશક્ત છતાં તારા બાળકની સારવાર કરત. પણ આવું કશું જ જોવા તું ન રહ્યો.

હું તો મારું હરેક વર્તન, બેટા, એમ સમજતી સમજતી જ કરું છું, કે તું માતા મેરીને ખોળે બેઠો બેઠો જોતો હઈશ, ને તને એ ગમતું થશે. આ વાસણો વેચતા છોકરાને મેં બોણી કરાવી. મારે વાસણોની થોડી જરૂર હતી? પણ તું એના જેવો જ નિરાધાર રઝળતો હો, તે દિવસે તનેય કોઈક માતા એવો આધાર આપે, એવી આશાએ મેં કર્યું. સારું થયું કે એ વખતસર આવ્યો. કેમ જાણે એ તારો જ મોકલ્યો આવ્યો! એ રૂ. દસ લઈને હું 'ઑપેરા' જોવા જતી હતી. મને આજે કોરનેલીયા હોટલમાં જઈને ખૂબ ખાવાનું મન હતું. ત્યાં તો સુંદર સુયોગ બની ગયો. હું શાંતિ પામી છું. હું જાણે તારી બુઢ્ઢી મા છું. મને કોણ કહે કે હું જુવાન છું! નહિ રે, મને બુઢ્ઢાં રહેવું જ ગમે છે. પણ છાનામાનાં હો! હજુ પ્રકટપણે બુઢ્ઢાપો બતાવવાની હિંમત થતી નથી. બુઢ્ઢાંને જલદી નોકરી મળતી નથી. તું જાણે છે ને, મારે મારી ખોટી ઉમ્મર નોંધાવવી પડે છે. તને એ નહિ ગમતું હોય. જુઠાણું તો તને કેમ ગમે? અરે જીવતો હતો ત્યારે જ નહોતું ગમતું ને હવે કંઈ મેરી માતાને ખોળે થોડું જ ગમે? પણ તું હોત, તારી વહુ હોત, ને આ હિન્દુમુસ્લિમોની માફક માને ભેળી રાખતાં હોત, તો મારે શીદ જુઠું બોલવું પડત! હું શીદને આ વેશ પહેરત!

એમ કહેતી કહેતી ગદ્ગદિત લીનાએ પોતાના મોંમાંથી બનાવટી દાંતની બત્રીશી ખેંચી હાથમાં ધરી રાખી. એના ગાલમાં ગર્તો પડયાં. એને કોઈએ ન ઓળખી હોત.

એના દાંત બેશક બુઢ્ઢાપાથી નહિ, બીજાં કારણોથી પડી ગએલા. છતાં એ ફુટડી ને જુવાન બની ઇરિપતાલે ફરતી લીના ચાલીશ વર્ષની નજીક તો ચોકસ હતી, તેવી ચાડી એ દાંત વગરનો ચહેરો ખાતો હતો.

ત્રણ દિવસ પછી એજ સમયે અવાજ સંભળાયો: 'પુટેનસીલ્સ ! એલ્યુમીનીઅમ પુટેન્સીલ્સ ! ડ્યુરેબલ એન્ડ ડીસેન્ટ પુટેન્સીલ્સ !'

અવાજ અણઘડ હતો, છતાં હળવો ને મીઠો હતો.

ગલેરીમાં આવીને લીનાએ ડોકું કાઢ્યું. વાસણો ઉપાડનાર હેલકરી સાથે સુખલાલને જોયો. લીનાએ મોં આડે હાથ ઢાંકી દીધો. 'પુ–ટે–ન' એ ફરી વારનો ટૌકો લીનાને જોતાં શરમથી અધુરો જ અટકી ગયો. સાકરના પતાસા પેઠે એ સ્વર ગળાનાં પાણીમાં ઓગળી સમાઇ ગયો.

શાંતિના ચિરધામ સમા આ લતાઓ બોલનારને પણ શાંતિ પ્રેરે છે. સુખલાલના ફેરીઆ–સ્વરો આપોઆપ શાંતિ શીખ્યા હતા. એ શાંતિએ સુખલાલની આકૃતિને આછા કોઇ શીતળ રંગોની ફ્રેમમાં મઢી લીધી હતી.

'ઉપર આવ સ્માર્ટ !' કહેતી લીના ઘરમાં ગઇ. દાંતની બત્રીસી એકદમ પહેરી લીધી. 'સંભારતા જ તું જાણે આવ્યો !' એવું કહીને પેલી છબી પર એણે પરદો પાડી દીધો. આ ખ્રિસ્તી લોકો હિંદુઓ કરતાં જરીકે ઓછા 'વ્હેમી' નથી હોતા. મૃત્યુના સબંધમાં તેમની 'વ્હેમી' માન્યતાઓ હિંદુઓને પણ ટપી જાય છે.

સુખલાલ હેલકરીને નીચે રાખીને એકલો જ ઉપર ચાલ્યો. જે કહેવાનું છે તેની શરૂઆત કેમ કરવી તેની એ મનમાં ને મનમાં ગોઠવણ કરતો ગયો, ત્યાં તો–"તું આટલો બડો પક્કો છે, આટલો મોટો પાજી છે, એ તો મને તેં દવાખાનામાં આટલા બધા દિવસો રહ્યા છતાં ય કળાવા ન દીધું ! હું તારા પર ગુસ્સે થઇ છું"

એવા લીનાના ઓચીંતા તૂટી પડેલા શબ્દોએ સુખલાલને ખસિયાણો પાડયો. કઈ પકકાઈ, કયું પાજીપણું, કઈ મેલી ચાતુરી મારા ઇસ્પિતાલ ખાતેના વર્તનમાં મેં દાખવેલ ? પોતે યાદ કરવા લાગ્યો.

"તેં મને કેમ નહોતું જણાવા દીધું ?"

"શું નર્સ બાબા ?"

"તારું તર્કટ."

બોલતી લીના સખ્ત હતી. સુખલાલને એ સ્વરૂપ ડરામણું લાગ્યું. શું મને અપમાનિત કરી પાછો કાઢવા ઉપર બોલવ્યો હશે ? આવા જીવન–પ્રદેશનો અણમાહિતગાર એ જુવાન આંહી આવવાની ધૃષ્ટતા માટે પસ્તાયો, ને છૂટકારાની પળ માટે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો.

"મેં તને ખરાવી ખરાવીને પૂછ્યું હતું તે દિવસે બપોરે, કે સ્માર્ટી, તું કેમ રડતો હતો? પેલી બાઇ આવી ત્યારે તું શા માટે આંસુ પાડવા મંડી ગયો હતો ? તેં બનાવટી જવાબ વાળેલો કે દરદ ઉપડયું હતું. તેં મને ખબરજ ન પડવા દીધી કે એ આવનાર ઓરત કોણ હતી, તારે શું થતી હતી."

સુખલાલ વધુ ગૂંચવાયો. જે વાત પોતે પૂછવા ને પ્રગટ કરવા આવ્યો હતો તે વાત તો આંહી એના કોણ જાણે કેવા ય ડરામણા સ્વરૂપે કયારની રંધાઇ ચૂકી હતી.

"એ સાચી ખબર તો મને કાલે પડી. કાલે એ છોકરી ફરીવાર ઇસ્પિતાલે આવી હતી. એ તારી 'ફીઆન્સી'–તારી ભવિષ્યની પત્ની છે. મને માફ કરજે બેટા ! " આંહી એનો સ્વર નરમ બન્યો : 'મેં તને એનો નોકર માનેલો. મેં તને એની સાથે શબ્દ પણ બોલવા નહોતો દીધો. પણ તું એને તારા ખબર કેમ નથી આપતો ? એ મને જ શા માટે તારું ઠેકાણું પૂછવા આવે છે ? હું તારી કોણ સગી છું કે એ મને જ ચીડાઈ ચીડાઈ પૂછે છે ! મેં શું તને છુપાવ્યો છે? બેસ. નિરાંતે બેસ. મને વાત કર. તું શું એનાથી રીસાયો છે ? તને શું એ ગમતી નથી ? એ એમ કેમ કહેતી હતી કે હું શાહુકારની પુત્રી છું એજ મારૂં દુર્ભાગ્ય છે ! એ કાલે કેમ ઉશ્કેરાયેલી હતી ? એ કેટલી બધી વેદનાભરી લાગતી હતી ! "

સુખલાલને આ વાત જો કોઇ બીજાએ કરી હોત તો એને મશ્કરી લાગત, બનાવટ લાગત. દરિયામાં તરફડીયાં મારતો માણસ પોતાના પગ હેઠળ ઓચીંતી મળતી ભૂમિને ઘડીભર મગરમચ્છની પીઠ માનીને વધુ ભયભીત બને તેવી ભયભરી મનોદશા સુખલાલે પણ અનુભવી.

"તમે એને મારી વાત કહી ?" એણે ડરતે ડરતે પૂછ્યું. મનમાં થયું કે કહ્યું ન હોય તો પાડ પ્રભુનો ! મને વાસણોની ફેરી કરતો સાંભળીને રખે કયાંક સુશીલાનું દિલ બદલાઇ ગયું હોય.

"મેં તો વિગતવાર તારા સમાચાર કહ્યા. મેં કહ્યું કે તારે જલદી પરણવું છે તે માટે તો તું તનતોડ ઉદ્યમ કરી કમાવા નીકળ્યો છે. એણે તો એ સાંભળીને ફાળ ખાધી. એ થોડી વાર તો વિચારમાં પડી ગઈ. એણે મને અચકાતાં અચકાતાં પૂછ્યું, કે પરણવા માટે પૈસા ભેગા કરે છે ? કોને પરણવા માટે ? કોઈ બીજે ઠેકાણે પરણવાનો છે ? હું શો જવાબ આપું ? તું એવો મારો કયો સગો કે તારા પેટની રજે રજ વાત તું મને કરી જતો હો ! શી બેવકૂફી, શી વિચિત્રતા, કોણ તું હું, કોણ એ ! હું તે આ મામાલામાં કયાંથી પેસી ગઈ ?" એમ કહેતી એ ખૂબ હસી.

"હું ધંધે ચડયો છું એ એને ગમ્યું કે ન ગમ્યું ?" સુખલાલનો આ સવાલ સંગીતની મીડ સમો નીકળ્યો.

"એ પૂછતી હતી કે વેચતાં આવડે છે ? મેં કહ્યું કે નથી આવડતું. પૂરો બેવકુફ છે. પણ એને છેતરવાનું તો ખુદ ઘરાકનું જ દિલ નહિ ચાલે એવો એ પરાણે વહાલો થઈ પડશે."

સુખલાલ નીચું જોઇ ગયો. થોડી વારે એ બોલ્યો : "એ કયાં મળે ?"

"બીજે ક્યાં વળી? એ જ્યાં રહેતી હોય ત્યાં."

"તમે એને મળવાના છો?"

"કદાચ એ માંદી પડે ને મને તેડાવે તો. પણ હું તો નર્સ તરીકે ઘણી લાગણીહીન ને કડક છું, એટલે મને તો એ શાની જ તેડાવે? અરે ભાઈ, એવી લાલઘૂમ છોકરી માંદી જ ક્યાંથી પડે?"

સુખલાલ જોઈ શક્યો કે લીના ટીખળે ચડી હતી.

"પડે પણ ખરી." લીના તુર્તજ બોલી પડી: "તાવ તો ઘણી જાતના થાય છે. અમારા દેશમાં એક તાવને 'લવ-ફીવર' કહે છે. તું થોડો વખત એનાથી દૂર જ રહે, ને હું એને કહું કે તું તો બીજીને પરણવાનો છે, તો એની માંદગીનો ચાન્સ મને મળે. તો કદાચ થોડા રૂપિયા તેં મને કમાવી આપ્યા કહેવાય. બદલામાં હું તને તારાં વાસણો ખપાવીને રળાવી દઈશ. છે સાટું કબૂલ?"

આ ટીખળનો રસાસ્વાદ લેવાની લાગણીને સુખલાલના અંતરમાં અત્યારે સ્થાન નહોતું. એના વિચાર-ઘોડલા એ ઘડીએ ફક્ત એક જ બિંદુ પર ધસતા હતા: કે આ બધો શો ગોટાળો મચ્યો છે? સુશીલા પોતે જ મને ત્યજનાર છે, કે હું એનો ત્યાગ કરું છું? મારા પિતાની ને એના બાપુજીની વચ્ચે થયેલી ફારગતીથી શું સુશીલા અજાણ છે? કે શું એ મારા પિતાને દોષિત માની બેઠી છે? શું એના બાપુજીએ જ એનામાં આ ગેરસમજનું ઝેર રેડી દીધું હશે? આ ચોખવટ કરવા હું ને એ ક્યાં મળીએ?

"અમને બેઉને તમારા જ આશ્રયસ્થાનમાં મેળવી આપશો?" એ પ્રશ્ન લીનાને પૂછવા માટે છેક સુખલાલના હોઠ સુધી ફફડી કરીને પાછો ગળામાં ઊતરી ગયો. નહિ રે નહિ! એવું એને કેમ પુછાય? ને એવી છૂપી

મુલાકાત એક ખાનદાન સ્ત્રીના આશ્રયે મેળવવાથી એની આબરૂ શી રહે ? એને કોઈ જાણી જનારાં શું કહે ?

તો પછી એની મારફત સુશીલાને મુલાકાત માટેનો સંદેશો પહોંચાડું ?

વળતી જ પળે એ વિચારને પણ એણે ત્યજ્યો.

છૂપા સંદેશા, છૂપી મુલાકાત, છૂપી મસ્લતો, એ સંસ્કાર કેટલાક માણસોના લોહીમાં જ નથી હોતો. છૂપું રાખીને કાંઇક કરી લેવું એ એને તર્કટ કે કારસ્તાન સમાન લાગે છે. સુખલાલના લોહીમાં 'છૂપા' પ્રત્યે આવી એક કુદરતી ઘૃણા હતી. એ તિરસ્કારના સંસ્કારે જ સુખલાલને નર્સ લીના પ્રત્યે અદબભર્યો રાખ્યો. લીનાને વિષે એ હલકો વિચાર સેવી જ ન શક્યો. જો લીના અમારા આવા છુપા મિલનને ચાહતી હોત તો એ સૂચન લીના તરફથી જ ન આવ્યું હોત ? એવી દલીલ પોતાના દિલ સાથે કરનારો એ યુવાન વિશુદ્ધિનું એક વધુ પગથિયું ઓળંગી ગયો.

"શું વિચાર કરે છે સ્માર્ટી ? તારા કપાળની નસો આટલી ઉપસી કેમ આવી છે ડાર્લીંગ ?" લીનાએ એને પૂછયું.

"મારે એને મળવું છે."

"કયાં મળીશ ?"

"તમે જ બતાવ્યું ને ! એને ઘેર."

"બ્રેવો માય બોય–શાબાસ મારા દીકરા !"

આભાર માનવા વગેરેની વિધિ કર્યા વગર સુખલાલ વિદાય લેવા ઊઠયો, લીનાએ રોકયો નહિ, પણ એ બહાર નીકળી નીચે ગયો ત્યારે ઉપરથી લીનાએ કહ્યું : "આજે વાસણો વેચ્યાં નથી લાગતાં."

"ના. એક વાર વેચીને બીજી વાર ફેરી કરવા નીકળ્યો છું."

"ચાલ તને મારા પાડોશીઓમાં લઈ જાઉં ?"

"આજે નહિ."

"ઊભો રહે, મને થોડાં વાસણો આપતો જા. તે દિવસ મેં લીધાં તે તો ઓળખીતાંઓ આવીને ખરીદી ગયા."

સુખલાલને એના કહેવામાં વિશ્વાસ ન બેઠો. કહ્યું "કાલે આવીશ."

"કાલે હું નહિં હોઉં. કાલથી દિવસની નોકરી છે. દેતો જા."

સુખલાલ ખચકાયો.

'યુ ઇડીઅટ !—બેવકૂફ ! વેપારીનું જીગર જ ન મળે. પેલો તારો સંગાથી પક્કો વેપારી હતો, સામે ચાલીને યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરીકરી વાસણો વળગાડતો. ને તું ઘરાકના માગવા છતાં ય મુંઝાય છે. લાવ.'

એમ કહીને પોતે કટ કટ દાદર ઊતરી. બેત્રણ વાસણો કાઢીને એણે ત્યાં મૂકયાં. કહ્યું, 'બીલ બનાવ. ત્યાં હું પૈસા લાવું છું.'

સુખલાલે બીલ કાઢીને લખવા માંડયું. લીના ઉપર ગઈ. એટલામાં સુખલાલે હેલકરીને કહ્યું, 'ચાલતો થા.' 'એને રવાના કરી પોતે પણ લીનાના આવી પહોંચ્યા પહેલાં જ ચાલી નીકળ્યો. લીનાએ પસંદ કરેલાં વાસણો પોતે ત્યાં જ રહેવા દીધાં, એની અંદર કૅશ મેમો મૂકયો હતો તેમાં રકમ બકમ લખવાને બદલે લખ્યું હતું કે "With Pranams from your humble smarty ! આપના દીન સ્માર્ટીના પ્રણામ સાથે." તેજપુરની નિશાળમાં ચાર પાંચ અંગ્રેજી ચોપડી ભણેલાને વધુ તો શું આવડયું હોય ?

થોડી વારે લીના નીચે આવી ત્યારે એના મગજમાં સૌથી મોટો ગુંચવાડો એ 'Pranams: પ્રણામ' શબ્દે ઊભો કર્યો.

પ્રકરણ વીસમું

ઉલ્કાપાત

સાંજે વાળુ કરીને સુખલાલ નીચે ઊતરવા લાગ્યો ત્યારે ખુશાલે એને પૂછ્યું, 'અત્યારે ક્યાં ?'

"જરા આંટો મારી આવું."

"ખુશીથી. કદાચ તું મોડો આવ તો મને ઊઠાડવો ન પડે એટલે બેમાંથી એક બારણે બહારથી તાળું મારતો જા, આ લે."

સુખલાલ ઊતર્યો તેની પાછળ પાછળ ખુશાલ પણ થોડું અંતર રાખીને ઊતર્યો. સુખલાલ ચાલતો હતો તેનાથી જુદા જ ફુટપાથ પર ધ્યાન ન ખેંચાય તેવી આવડત રાખીને ચાલ્યો. એને બ્હીક હતી બે ત્રણ વાતોની : આ છોકરો એના બાપની થાપણ છે : મારી ને એની આબરૂ અત્યારે એક છે : અમે કાઠિયાવાડના થોડાક ગરીબ જુવાનો આંહી રોટલો રળી ખાઇએ છીએ તે ફક્ત અમારી આ આબરૂને જ જોરે : જો આ છોકરાનો પગ ક્યાંઇક જુગાર કે લબાડીમાં પડી ગયો તો સત્યાનાશ નીકળે : પણ એને શીખામણ દઇને ચેતવવાથી તો ઊલટાના એ અવળા મારગ ચીંધાડી દેવા જેવું થાય : એને માથે નજર જ રાખવી

છે: કોને ખબર બાપડો મનથી મૂંઝાતો હોય, અમથો જ આંટો મારવા જતો હોય: પણ આજ એના ચિત્તમાં થોડોક ઊકળાટ હતો ખરો: ઝટ પરખાવા દિયે એવો નથી, જરા ઊંડો છે, મીંઢો છે, એટલે વધુ બ્હીકાળું! જુગાર તો જાણે નહિ રમતો હોય: રળે છે એટલું બધું જ મારી પાસે જમા કરાવે છે: બે આના નાળી-એરનું પાણી પીવાના પણ પાસે રાખતો નથી: અત્યારે પણ ટ્રામમાં બેઠો નથી, ને આ રસ્તો પણ અવળા ધંધાનાં ધામોમાં જતો નથી. તેમ નથી આ બહાર હવામાં પણ જતો: ત્યારે આ જાય છે ક્યાં? આ વળ્યો કઈ બાજુ? આ તો સંડહર્સ્ટ રોડ: એના સાસરે તો નહિ જાતો હોય ને લાડો!

ચણભણ ચણભણ વાત ખુશાલને કાને આવી હતી. વેવિશાળ તૂટ્યું સંભળાયું હતું; પણ પાકે પાયે ખબર હજુ કોઈને નહોતી પડી. આ બેવકૂફ ક્યાંક કાંઈ ફારગતી લખી દેવા તો નહિ જાતો હોય ને?

સુશીલાના ઘરમાં આજ વખતે ઉલ્કાપાત મચ્યો હતો, મોટા શેઠના સૂવાના ખંડમાં જ્વાલામુખી ફાટ ફાટ થતો હતો. પલંગ પર બેઠા બેઠા સુશીલાના મોટા બાપુજી, સામે થોડે દૂર અપરાધી ભાવે ઊભેલી પત્નીને ઠંડા શબ્દ—ચાબખા લગાવી રહ્યા હતા: વિજયચંદ્રની કોઈ 'ધર્મની બહેન'ના ઘેરે જવાનું સુશીલાએ કેમ બંધ કર્યું તેની વાત હતી.

"બોલો, શો ઘોબો પડી ગયો તે છોકરી ત્યાં જતી બંધ થઈ?"

"એના પેટની તો બીજી શી રીતે ખબર પડે? પણ મોઘમ જવાબ આપે છે કે ત્યાં જવું ગમતું નથી."

"ત્યાં એને કોઈ મારે છે, કૂટે છે, ગાળભેળ દે છે, શું કરે છે કે નથી ગમતું?"

"મને તો શી ખબર ! પણ પહેલી જ વાર ગયેલી ત્યારે કાંઇક બોલાચાલી થઇ-લાગે છે, મારે ફૂટે તો શું કોઇ બચાડા જીવ !"

"બોલાચાલી પણ કરી આવી ! બસ બે ચાર દિવસની ય ધીરજ ન રહી ? ભાગ્યમાં ભમરો હોય ત્યાં બીજુ શું થાય ? એ છોકરીના ભાગ્યમાં .વિજયચંદ્ર જેવો જુવાન કયાંથી સમાય ? મારી આટઆટલી મહેનત પાણીમાં જ જવા બેઠી છે. મેં કેટકેટલી કન્યાઓનાં માગાં ભૂંસાડયાં, ન કરવાનાં કામાં કર્યાં, ન રમવાની ખટપટો રમ્યો, કે કોઈ વાતે આપણો રંગ રહી જાય ! પણ છોકરીના કપાળમાં—"

"કાંઇ ન બોલાય. છોકરીના કપાળમાં તો કંકુનો ચાંદલો જ વાંચ્છીએ. સૂઝે એમ તો ય આપણું પેટ છે.'

''આપણું પે.......ટ ! હા ! હા !' પતિના મોંમાંથી નિઃશ્વાસ પડી ગયો : 'આપણે પેટ તો પાણો ય નથી એટલે જ મનની આટલી તાણાવાણ પીડે છે ના !"

સુશીલાનાં ભાભુએ આ શબ્દ—સોટો પોતાના કાળજા પર અતિ આકરો અનુભવ્યો. પોતાના જીવનની શુન્યતા, નિષ્ફલતા, નપાવટ દશા, નાલાયકી, જીવન જીવવાનો જ અનાધિકાર, એ ક્ષણે એના અંતરમાં એકસામટાં ભોંકાયાં. એવડી બધી વેદનાને એણે--વધુ નહિ—માત્ર એક વાર પાછળ નજર નાખીને જ ભોગવી લીધી.

છૂપી છૂપી પ્રભુ-પ્રાર્થના એના હૈયાના ગુપ્ત નિઃશ્વાસની વરાળ વાટે આકાશે ચડીઃ " હે નાથ, ધણીની પોતાની હઠીલાઈ ન હોત તો હું એમને ફરી પરણાવ્યા વિના રહેત કદિ ! મારા પેટમાં પાપ હતું જરાકે, હેં પ્રભુ !"

"પણ એવડી બધી શી બોલાચાલી કરી આવી, મને ખબર કાંઇ પડે કે નહિ ?' શેઠે કંટાળી પૂછ્યું: "આજ સુધી તો મોંમાં જીભ

નહોતી છોકરીને, અને બીજે કયાંય નહિ તે ત્યાં જ જઈને કાં ભખ-ભખી આવી ?"

સુશીલાનાં 'ભાભુ' નિરૂત્તર રહ્યાં.

"મોંમાંથી તમે તો કાંક ફાટો !"

"શું કહું..." ભાભુના મોં પર જે હાસ્ય પથરાયું તેમાં વેદનાની રંગોળી હતી.

"મીંઢી ! મીંઢી ! કાંઇ બાયડી મળી છે બાપ ! મનમાં જ ઝેર ભરી કાં રાખો ?"

"પણ હું શું બોલું ? મને જ બરોબર સમજ્યામાં નથી આવતું ને ! પૂછ્યું હશે, છોકરાં થાય ઇ ગમે કે ન થાય ઇ ગમે ? અટકાવ શીદ પાળો છો ? પુરુષ માથે વ્હેમ તો નહિ આવ્યા કરે ને ? પરણ્યા પછી તમારે તમારાં ભાભુએ પડાવેલા જુના સંસ્કાર છોડી દેવા પડશે, પછી તો તમારે મારા કહ્યામાં રેવું પડશેઃ વિજયચંદ્ર તો મારા માજણ્યા ભાઇ જેવા છેઃ તમને છોડવાં પડે તો છોડે પણ અમારો સંબંધ નહિ છોડેઃ ને તમે વારે વારે હરકીસનદાસ ઇસ્પિતાલમાં નર્સ પાસે કેમ આંટા મારો છો ? ને તમારાં શરીરમાં કાંઇ રોગબોગ તો નથી ને ? ને તમારૂં શરીર એક વાર લેડી દાક્તરને દેખાડવું જોશે ને—"

"ને શું ?"

"ને એમ કે, પછી તો ત્યાં વિજેચંદ્ર આવ્યા હશે : એમની હાજરીમાં જ એ બાઇએ પૂછ્યું હશે, કે તમારા બાપા અમને પહેરામણી કેટલી કરશે ? વિજયચંદ્રને વિલાયત ભણવા જવાનો ખરચ આપશે કે નહિ ? અમને તો ઘણીય કન્યાઓ મળે તેમ છે, આ તો તમારા બાપા કરગરી કરગરીને અમને રોકી રહેલ છે : એ છેલ્લી વાત સુશીલાને જરા વધુ પડતી વસમી લાગી હશે. એટલે કાંઇક બોલી પડી હશે !"

"શું બોલી પડી ?"

"બોલી હશે કે મારા બાપા કરગર્યા હોય તો એને ખબર. હું કોઈને કરગરવા નથી આવી. મને આંહી એટલા માટે મોકલી છે તે પણ મને ખબર નહોતી. હું તો તમારી પાસે ભણવા કરવાનું છે સમજીને આવી હતી; એટલે એ બાઈએ કહ્યું હશે કે તમારે અભિમાની ન રહેવું જોવે. ભણેલા ગણેલા ભાયડા રેઢા નથી પડયા."

"પછી?"

"પછી શું, સુશીલા ચા પીધા વગર ઊઠીને ચાલવા મંડી હશે, એટલે વિજેચંદ 'મારા સોગંદ! મારા સોગંદ'! કરતા આડા ફર્યા હશે તે સુશીલાને ધક્કો લાગતાં એના હાથમાંથી ચાનો પીયાલો પડી ગયો હશે, એનાં કપડાં બગડયાં હશે એટલે એનાથી કહી બેસાયું હશે કે આ ધોઇ દેવા તમારે જ આવવું પડશે. સુશીલાએ જરા આકરું સંભળાવ્યું હશે."

"શું આકરું?"

"કે ધોઇ દેશે તમારી આ બેન કે જે હોય ઇ."

"ઠીક, ત્યારે તો ભમરો ભૂંસીને આવી! અને કોની પાસે, કંઇ નર્સ પાસે જતાં શીખી છે છોકરી?"

"ઇ તો અમથી હું હારે હતી ને એક વાર ગયાં'તાં અમે."

"કયાં?"

"હરકિસનદાસ ઇસ્પિતાલમાં, સુખલાલ હતા ને ત્યાં."

"એનું નામ શીદ લેવું પડે છે?"

"ઇ બચાડા જીવ..."

"હવે બેસ બેસ બચાડા જીવવાળી ! મોટી દયા ખાનારી જોઈ નો'તી તે ! ખબરદાર કહી રાખું છું કે એ છોકરાનો ટાંટીઓ મારા ઘરની દિશામાં નહિ ને એનું નામ મારા ઘરનાં કોઈની જીભે નહિ. નીકર જીભ ખેંચી કાઢીશ."

"પણ એણે આપણું શું બગાડયું છે ? એ એને ઘેરે, આપણે આપણે ઘેરે."

"બેસ બેસ ઘેલસાગરી ! છોકરીને ફસાવવા હજુ ય એણે ઇસ્પિતાલની નરસુંને સાધી છે ઈ હું નથી સમજ તો ? હું શું ગધેડો છું ? ત્રણ ટકાનો શોફર પણ તારા જેવો આંધળો નથી.'

"પણ સુશીલાને જે વાત ગમતી નથી એ આપણે કાં કરવી ? ને જે એને ગમતું હોય તેમાં આપણે વાંધો શો ?' પત્નીએ પહેલી જ વાર સ્પષ્ટ ભાષા વાપરી.

"ચુપ રહે છે કે નહિ ?' બોલતે બોલતે મોટા શેઠે પોતાના પગમાં લટકતું એક ચંપલ પકડવા હાથ લંબાવ્યો.

'નકામો ઉત્પાત...'

માંડ માંડ હસતા એ મોંનું બોલવું : અને શેઠના હાથમાંથી ચંપલનું ફેંકાવું : બન્ને ક્રિયાઓ એક પણ મિનિટના ગાળા વગર બની.

ચંપલ શેઠ–પત્નીની છાતીએ અફળાઈને બીજી બાજુ વરંડામાં જે બારણું પડતું હતું તેની બહાર જતું પછડાયું.

ત્યાં બહાર ઘંટડી વાગી, બહાર કોઈ આવેલુ હતું, બારણું ખોલવા સુશીલાજ ગઈ. ખોલતાં જ એણે સુખલાલને જોયો. સુખલાલ ખસીને એક બાજુ ઊભો. સુશીલા ખસે એટલે પોતે અંદર જાય. સુશીલા ખસી નહિ. ઉલટાની બહાર ગઈ. બહારથી બારણું ખેંચીને બંધ કર્યું.

"અત્યારે ! અત્યારે કેમ ? પાછા જાવ." સુશીલા ગાભરી ગાભરી બોલી ઊઠી.

એના મોં પર વિદાય દેવાની રેખા નહોતી. તુચ્છકાર નહોતો. 'ચાલ્યા જાવ' કેમ કહે છે ? સુખલાલ ગુંગળાયો.

આજે બીજી જ વાર, ઉજાણી પછી છેક આટલા દિવસે, રાત્રિના સુંદર સમયે, પોતાના ઉંબરમાં ઉભેલાને, પોતે જેને શોધવા અહીં તહીં ભટકતી ભટકતી પુછપુછ કરતી હતી તેને, આ સામ્ય તરૂણમૂર્તિને, આ અતિથિને, આ યાત્રિકને પોતે કહેતી હતી "ચાલ્યા જાવ."

ઝળાંઝળાં થતી 'લીફ્ટ' ઉપર અને નીચે સરતી હતી. ઉતરનારા ને ચડનારાઓ આ બે જણાંને ખૂણામાં ઉભેલાં જોતા હતા. તાજ્જુબી-ભરી એ શીકલો પસાર થઇ જતી હતી. લીફ્ટ ચલાવનારો વારંવાર આ મજલે વિમાનને થોભાવતો હતો. જાણે આ બેઉ અથવા બેમાંથી એક ઉપર અથવા નીચે આવનાર હતાં ! નિરર્થક રાહ જોયા પછી પાછો એ લીફ્ટને બંધ કરી સરકાવતો હતો. સરકતી જતી એ પવન–પાવડીમાંથી કોઇક બોલ્યું. "બાપડાંની વાતો ખૂટે ત્યારેને !"

"જલદી જાવ." પોતાની સામે ભક્તિભર મૌનમાં તાકી રહેલા સુખલાલને એણે ફરી વાર કહ્યું.

"હું છેલ્લીવાર મળી લેવા-પુછી જોવા આવ્યો છું."

"અત્યારે નહિ."

"શું છે ? તમારા બાપુજી છે કે નહિ ? મારે એમને મળવું છે."

"નથી મળવું એમને."

"શા માટે ?"

એનો જવાબ દેનારો છેલ્લો અવાજ મોટા શેઠના ઓરડામાંથી છેક બહાર લીફ્ટ પાસે સંભળાયો:

"જાવ ટળો દેશમાં. આંહી કામ નથી."

બહાર આટલો સ્પષ્ટ સંભળાએલ રણકાર અંદર કેટલો ત્રાડભર્યો હશે! સુશીલાના કાન ત્યાં હતા. અંદર જવાની એને ઉતાવળ હતી. ભાભુને ચંપલનો માર પડયો છે. શું થયું હશે ભાભુનું? એણે સુખલાલને ફરીવાર કહ્યું:

"સવારે વહેલા આવો. અત્યારે જાવ. અત્યારે નહિ મળવા દઉં મારા બાપુજીને."

'ફેરો' કહીને એણે લીફ્ટ થંભાવી.

પ્રકરણ એકવીસમું

આ સવારી ક્યાંથી?

પણ સુશીલાને યાદ નહોતું રહ્યું કે 'ઠેરો' શબ્દ લીફ્ટને ઉભી રાખી શકતો નથી. એક વાર તો લીફ્ટને છેક નીચે સુધી ઉતરી જવું પડયું. બેઉને એટલા ઉભા થઇ રહેવું પડયું. સુશીલા ભયની ફાળ ખાતી ખાતી પોતાના ઘરના બારણા તરફ જોતી જોતી એટલું જ પુછી શકી. "શા માટે આવવું પડયું?"

'તમે બંધેય ફરિયાદ કરતા ફરો છો એટલે." સુખલાલે નીચું જોઈ જવાબ દીધો.

"મારો ગુનો કહેવો હોય તો કહીને પછી ચાલ્યા જાવ. જલદી કહો, જુઓ લીફ્ટ આવે છે." એણે ઉપર નીચે થતાં લીફ્ટનાં કાળાં વાસુકી સમાં દોરડાં જોયાં ને ઉંડે લીફ્ટનો કુવો જોયો.

'મારા બાપુની પાસે લખાવી તો તમે લીધું ને હવે મને ગરીબને ટોણો મારો છો?'

"પોતાને ગરીબ ગરીબ કહી ગુમાન શું કરો છો? સ્ત્રીને આગમાંથી બચાવવાની શક્તિ તો નથી, બાપુની પાસે જેણે લખાવ્યું હોય તેને તો જઇને પૂછતા નથી."

"પૂછવા જ આવ્યો છું."

"અત્યારે તો ધુંવાપુંવા છે. મારા ભાભુ પર રામકાણી રાખી છે. તમે ચાલ્યા જ જાવ. તમારા પર કાળ ભમે છે. જુવો લીફ્ટ આવી ગઈ."

લીફ્ટ આવીને આ માળે થંભી. લીફ્ટ–મેને પોતાના તે દિવસના રમડપાટનો બધો જ કંટાળો સુશીલાને ઉંબરે ઠાલવતાં બારણાંને દાઝભેર ખોલ્યાં.

"સબૂર સબૂર !" એવા શબ્દો સુશીલા અને સુખલાલની પછવાડે સીડીના પગથીયાં પરથી આવ્યા. એમાં ત્રીજું માનવી ઊમેરાયું. ધોતી–આનો એક છેડો હાથમાં, લાંબી લાંબી ડાંફો, અડીખમ પગલાં, ગઠ્ઠાદાર દેહ કાઠી, અને સ્હેજ ફાંગી આંખ : હાથમાં એક લાકડી સહિત ખુશાલ સીડીનાં પગથિયાં છલાંગતો આવી પહોંચ્યો ને લીફ્ટવાળા પ્રત્યે બોલ્યો 'લે જાવ ભૈયા !'

"ક્યા યે તમાશા કર રહે હો જી !" બોલતો એ મજૂર ભડોભડ બારણાં બીડતો આ પ્રેમ–તગાશાથી ત્રાસીને કેમ જાણે ધરતીના પેટાળમાં ઊતરી જતો હોય તેવી ઝડપે લીફ્ટને નીચે સરકાવી ગયો.

"ગભરાશો નહિ." ચમકેલી સુશીલાને ખુશાલે ધીરજ દીધી. "હું તમારો જેઠ ગણો તો જેઠ થાઉં છું."

એમ એણે કહેતાની વાર સુશીલા એ અજાણ્યા આક્રમણકાર પ્રત્યેનો ખિજવાટ સમાવી લઈ ને લજ્જાભરી અદબથી બાજુએ ફરી ગઈ. તૂર્ત ખુશાલે બીજું વાક્ય સંધાડયું :–

"ને જૂના નાતા હિસાબે હું તારો મામો પણ થાઉં બેન સંતોક !"

કાઠિયાવાડનાં વણિકોમાં અવળસવળ સગપણોના વિચિત્ર વેલાઓ જુક્તિભેર અટવાયેલા હોય છે. અટવાતાં અટવાતાં એમાં એક જાતનું સોહામણું ગૂંથણ થઇ ગયું હોય છે. ગૂંથાતાં ગૂંથાતાં એનાં રજકણો નવીન જાતની મેળવણી મચાવી બેસે છે. એવી મેળવણીમાંથી ઉદ્ભવ પામતી લાગણીઓ ઘણીવાર એકબીજા વચ્ચેનું અક્કડ છેટાપણું નાબુદ કરી નાખે છે. સસરો ને વહુ ઘણી વાર મામા ભાણેજનો સંબંધ-દાવો દિલમાં સજીવન રાખે છે. દેરાણી જેઠાણી અનેક વાર ફુઇ ભત્રીજી કે માશી ભાણેજ હોય છે. આજે મોટે ભાગે ગંધાઇ ગયેલાં એ સંબંધ-ખાબોચીયાં કોઇ કોઇ ઠેકાણે સજીવન ઝરણાં રૂપે પણ વહેતાં હોય છે.

"બેન સંતોક" એટલા જ બોલ-શ્રવણે સુશીલાના અંતરમાં કોઇક નિકટતાનો ભાવ મૂકી દીધો, ખુશાલની જડતાનું કૂણું કલેજું બતાવ્યું.

ખુશાલભાઇ આંહી કયાંથી ફાટી નીકળ્યા, એ વિસ્મયમાંથી સુખલાલ છૂટે તે પહેલાં તો સુશીલાએ ઘરનાં બારણાં તરફ હાથ લંબાવ્યો, ભૂલી ગઇ હતી કે પોતે કમાડ અધબીડયાં રાખવાને બદલે પૂરાં બંધ કરી દીધાં હતાં. એ તો હવે અંદરથીજ કોઇક ખોલે ત્યારે ખુલી શકે. એનો હાથ ટકોરીની વિજળી-ચાંપ પર ગયો. ખુશાલે ને સુખલાલે બેઉએ એ જમણા હાથની કોણી સુધીની કળાઇને ખુલ્લા સ્વરૂપે દીઠી. બેઉએ પોતપોતાની દ્દષ્ટિએ દીઠી. સુખલાલની નજર ત્યાં નખલી બની જઇ એ ભીનલવરણા હાથ પર દેખાતી લીલૂડી નસોના વીણા-તારો બજાવવા લાગી.

ખુશાલ મનમાં ને મનમાં બબડયો "છે તો હાડેતી : હાથે કામ કરતી લાગે છે. મુંબઇનું પીળું પચકેલ કે નાજુક ને તકલાદી રાચ નથી લાગતું."

ખુશાલભાઈ બેશક હજુ સ્ત્રીની તુલના કે પરીક્ષા ઘરસંસારના 'રાચ' લેખે જ કરતો અને સ્ત્રીને 'દેવી' તેમજ 'જીવન-સખી' કહેનારા કેટલાક ભણેલા ગણેલા કાઠિયાવાડી જુવાનોને પૂછતો કે 'કાં આ દેવી કેટલામી ? ત્રીજી વારનાં છે ને ! તમારે બબે ને ત્રણ ત્રણ વરસે ક્ષયથી મરી જાય એવી દેવીઓ જોઇએ છે, ને મારે તો ભાઈ, પંદર વરસનું જુનું-એયને મઝાનું રીઢું થઈ ગયેલ 'રાચ' જોવે છે. જુવો આ મારા દાદાના વખતની રોસ્કોપ ઘડીઆળ : હજી એકે દિ ખોટકી નથી : તેમ નથી આ મારૂં રાજ્રેસ ચપુ વીસ વરસથી ખોવાણું : બાયડી પણ અમારે તો સંભાળીને સાચવવા જેવું ટકાઉ રાચ છે ભાઈ ! સંભાળીને રાખીએ. રેઢું ન મૂકીએ, કાટ ન ચડવા દઈએ, દેખાડો કર્યા વગર ખપ જોગું જ વાપરીયે, તો 'રાચ' કહ્યે કાંઈ અપકીર્તિ નથી, ને 'દેવી' કહ્યે કાંઈ વિશેષતા નથી.''

આવી ટકાઉપણાની દૃષ્ટિએ ખુશાલે સુશીલાને જોયા કરી. હવે એ માથું જોતો હતોઃ માથું જરાય ચપટું નથી, આ ઉપસેલ માથા પર ઈંઢોણી ને હેલ્ય સરખી રે'શે નાહ. પણ ફિકર નહિ, ટેવ પડશે એટલે ચપટું થઇ જશે. ટીપાય એટલે તો લોઢુંય બાપડું ચપટું થાય, તો જીવતા માણસનું માથું શા સારૂ ન થાય ?

વધુ વિચારનો વખત નહોતો. બારણાં ઉઘડયાં. ઉઘાડવા આવનાર ભાભુ જ હતાં. એણે કૌતુક દીઠું : આ સવારી......આ સુશીલા, બહારથી કયાંથી આવી ? આ કોણ ? ઉજાણીને દિન ફિક્કો સુક્કો ને માંદલો, હડધૂત થતો હોવાથી તેજહીન દીઠેલો સુખલાલ આંહી સ્વાધીન, આત્મશ્રદ્ધાભર્યો, ઉલ્લસિત અને લગ્ન-પ્રણયની ઝાલક છાંટતા દિદારે એકાએક તો ઓળખાયો પણ નહિ. પહેલી વાર તો સામાન્ય વિવેક કરી કહ્યું "આવો ભાઇ." ને પછી અણસાર પરખાઇ આવી તેમજ સુશીલાએ ધારણ કરેલી અદબ પરથી પણ અનુમાન થયું ત્યારે, ભાભુ

ઉમળકા ભર્યો બોલ બોલી ઊઠ્યાં : "અહો ! તમે ક્યાંથી ! આવો, આવો, નરવા છો ને ?"

તેની પછી ત્રીજો દીઠો ખુશાલભાઈને, ત્યારે વળી ગુંચવાડો વધ્યો. રખે પોતાને જુદો ગણી ક્યાંઈક 'કોણ છો ભાઈ ? શું કામ છે ?' એવો તોછડો પ્રશ્ન પૂછી બેસશે એમ વિચારીને ખુશાલે જ વેળાસર અંદર પેસતે સંબોધન કર્યું : 'કેમ છો ઘેલીબેન ? ઓળખતાં તો ક્યાંથી હો ! તમારૂં ય મોસાળ ઉપલેટે ને મારૂં ય મોસાળ ઉપલેટે. મારી બેન હેમીની દીક્ષામાં તમે આવેલાં...'

એ ઓળખાણની યાદદાસ્ત ભાભુના અંતરમાં સહેલાઈથી સળવળી ઊઠી. 'હેમીબાઈ સ્વામીના ભાઈ તમે ઘોઘાભાઈ ને ?'

'હા ઘેલીબેન ! નામ તો તમને બરાબર યાદ રહ્યું છે ને શું ?'

એમ બેઉના પરસ્પર હુલામણાં નામો જ એ જુની, લગભગ નષ્ટ થયેલી પિછાનને નવપલ્લવિત કરનારા સજળ ક્યારા બની ગયા.

'બેસો બેસો ભાઈ !' પતિના ચંપલનો સરપાવ અને સંતાપ કશી જ ચાલાકી વગર સાવ સાદી રીતે અંતરની આગોણમાં ભારી દઈને આ ગૃહિણીએ આવેતુઓને આસન આપ્યું. પછી એ પાણી લેવા ચાલી. જતાં જતાં એણે પતિના શયન–ખંડ તરફનું બારણું મહેમાનોનું ધ્યાન ન ખેંચાય તેવી સ્વાભાવિકતાથી બંધ કરી લીધું.

પાણી લઈને 'ભાભુ' પાછાં આવતાં હતાં ત્યારે ખુશાલ એનું સાધ્વી–મુખ જોતો હતો. એ વધુ માર્દવભેર બોલી ઊઠ્યો: "હેમી બેનની સાથે તમારાય જુવોને, દીક્ષા લેવાના ભાવ હતા. એવાં તો બેયનાં બેનપણાં હતાં. પણ તમે હતાં નાનાં, એટલે વળી મનવી લીધાં. મારી હેમાબેને જેવો સંયમ ઊજાળ્યો તેવો તમે ય ઘેલીબેન, સંસાર

ઊજાળ્યો. હું તો ઘણા વખતથી સાંભળતો હતો. પણ આવતાં પગ ઉપડતા નો'તા. આજ ઓચીંતો ભટકાઇ ગયો. જોઇને આંખ્યું ઠરે છે. જાણે મારી હેમી બેનને મળતો હોઉં એવું...હા–હા–હા–હા–એવું..."

ખુશાલ એ વાક્ય પુરૂં ન કરી શક્યો. મોં પરનો પરસેવો લૂછવાને બ્હાને એણે આંખોના ખુણા લૂછી લીધા ને પોતે આંસુ નથી લૂછ્યાં એવું બેવડે દોરે નક્કી કરવા માટે વિજળી-બતી તરફ જોઇને કહ્યું, "વિજળી-દીવાના હેવા મને માઠા !"

ખુશાલભાઈ ઊંચેથી પાણી પીતો હતો ત્યારે એના ગળામાં મોટા ખળખળીયો હલવાતો ચોકખો દેખાતો હતો. એટલે કે સાદો ખુશાલ નિઃસંકોચપણે ઘટક ઘટક પાણી પીતો હતો. ભાભુ સુખલાલની સામે પ્યાલો ધરીને ઊભાં રહ્યાં ત્યારે એટલું જ બોલ્યાં "તમે તો ઓળખાવ એવા જ રહ્યા નથી. સારૂં થયું, બચાડા જીવને મુંબઈનું પાણી માફક આવી ગયું."

"સુખો સ્વતંતર બન્યો ને ઘેલી બેન, એટલે શરીર વળ્યું."

"ધંધો કરે છે એમ ને ?"

"ત્યારે ? રસ્તાસર થઇ ગ્યો. પાંચ પૈસા એના બાપને મોકલતો થઇ ગ્યો, પાંચ પચીસ નોખા પણ મૂકી શકે તેવો થઇ ગ્યો. હવે વાંધો નથી. તમારા પુન્ય પ્રતાપે સુખનો રોટલો રળી લ્યે છે."

ખુશાલનો હેતુ આ બધું કહેવામાં સુખલાલના લગ્નનો 'કેસ' મજબૂત કરવાનો હતો.

પાણી પાઇ રહ્યાં તો પણ સુશીલાનાં 'ભાભુ' નીચે બેઠાં નહિ. ઊભાં ને ઊભાં રહેવામાં એનો હેતુ અતિથિઓને જલદી ઊઠાડી વિદાય દેવાનો હતો. એનું કાળજું ફડક ફડક થતું હતું. પોતનો પતિ સૂઇ

નથી ગયો; ચંપલ ફગાવ્યું તે પછી પણ એણે એની સ્ત્રીને એ જ સ્થિતિમાં ઊભેલ નિહાળ્યા કરી હતી. પછી પત્ની બહાર ચાલી તે પણ લાલ ધુમ આંખે જોઇ રહ્યો હતો. પણ પછી જ્યારે એણે સ્ત્રીને શાંતિથી પરશાળમાં જઇ ચંપલ પાછો લઇ આવી બીજા ચંપલ પાસે મૂકતી દીઠી ત્યારે આત્મતિરસ્કાર અને તેજોવધથી ટુકડે ટુકડા થઇ ગએલો એ પતિ બીજું કોઇ શરણુ ન સૂઝવાથી પડખું ફેરવી સૂઇ ગયો હતો. લડીને લોહીલોહાણુ થએલો સાપ કરંડિયામાં ગૂંચળું વળી જાણે પડયો છે. જેનું નામસ્મરણ પણ એના ઝનૂનમાં ભડકા પ્રજ્વલાવનારૂં બનેલું, તે પોતે જ—તે સુખલાલ જ આંહી હાજર છે. નજરે જોશે તો કાળો ગજબ ગુજારશે. મહેમાનો રજા માગશે ને કદાચ પોતાના સ્વભાવ મુજબ 'બેસોને બાપુ!' એમ કહેવાઇ જશે તો શું થશે, એવી બ્હીકે પોતે ઊભી ઊભી અંતરમાં ગોખતી હતી કે 'આવજો ત્યારે' 'આવજો ત્યારે' 'આવજો ત્યારે.'

અતિથિઓને જલદી વિદાય કરવાની એ આતુરતા અફળ બની. ભગવાન પ્રત્યેની એ ભાભુની ગુપ્ત પ્રાર્થના ભગવાને સાંભળી નહિ. સમયની પલેપલ જાણે પગમાં સીસું પૂરીને ચાલતી હતી. સુખલાલની સામે નજર મેળવવા ખુશાલભાઇ પ્રયત્ન કરતો હતો. પણ સુખલાલનું ધ્યાન બીજે હતું. એ તાકી રહ્યો હતો એક ત્રીજા માનવીની ક્રિયા તરફ. આ ત્રીજું માનવી તે સુશીલાની બા હતી. પરશાળમાં બે ત્રણ વાર આવીને 'આવો' એટલું પણ બોલ્યા વગર એ અંદર ચાલી ગઇ. અંદરના ખંડમાં એની ને સુશીલાની વચ્ચે કશીક ગરમાગરમી ચાલતી લાગી. માતાના પુત્રી પ્રત્યેના એ બોલ સંભળાતા હતા: "ત્યાં શીદ તરડમાંથી જોયા કરછ? જાને જઇને સામી બેસને! તારો કોણ થાય છે! તારા એવા કયા ઊમળકા ઢોળાઇ જાય છે! તારો ડોસો જાગતો હશે ને જાણશે તો ચીરાઠીયાં કરી નાખશે ખબર છે? તારી ડોશીની

દશા હજી તો ઘડી પેલાં કેવી કરી તે ભૂલી ગઈ? જાગશે તો સૌને ખબર પાડી દેશે. પોલીસને જ ભળાવી દેવો જોવે પોલીસને! તે વગર કેડો નહિ છોડે."

સ્ત્રીઓમાં કુદરતે જ મૂકેલી એ કળા-કહેવું એકને ને સંભળાવવું કોઈક બીજાને એ કળા-સુખલાલના કાનમાં રામઢોલ બજાવી રહી હતી. એનું અંતર, યુદ્ધના તરઆયા ઢોલ જેવું, વધુ ને વધુ તપતું હતું. એની આંતરડી શેકાતી હતી. એની ચામડી જીવતે ઊતરડાતી હતી. આંહીથી આ શબ્દો સંઘરીને પાછા ચાલ્યા જવાની સબૂરી એના અંતરમાંથી ટીપે ટીપે નીચોવાતી હતી.

દેરાણીના આ શબ્દોને ડુબાવી રાખવા માટે મથતી જેઠાણી તે ક્ષણે ઓછાઓલી મટી જઈને ઉપરાઉપરી પ્રશ્નો પૂછવા લાગી હતી કે "તમારા બાપાનો કાગળ છે કે?" "તમારાં બાને કેમ છે?" "આંહી ખાવા કરવાની શી ગોઠવણ રાખી છે? આંહી તો બાપુ, પાણી લાગતાં વાર નથી લાગતી."

એ પ્રશ્નોના જવાબ આપવાનું ખુશાલને એકલાને જ ભાગે રહ્યું. સુખલાલની તમામ ચેતના એના કાનમાં જ કેન્દ્રિત થઈ ગઈ. એણે સુશીલાની માનો અકેક ઉચ્ચાર, અગ્નિના તિખારાની પેઠે વાણી કાઢ્યો, ને એણે પુત્રીનો શેષ પ્રત્યુત્તર એક જ બોલમાં સાંભળ્યો:

"મને કહેવું હોય તે કહી લે બા, બીજાને કોઈને માટે કાંઈ જ બોલ કાઢવાનો નથી. છેલ્લી વારનું કહી દઉં છું."

ખુશાલ આ દરમિયાન એક કામ કરી રહ્યો હતો. એણે પૂછી જોયેલું. "કેમ બેય શેઠીઆ હજુ નથી આવ્યા?"

જવાબ મળેલો, "મોટા શેઠ આવ્યા છે પણ સૂઈ ગયા છે."

એ સૂઇ ગયેલાના કાનનાં તમરાં બોલે તેવી રીતે ખુશાલનો ઓલાસ વધુ ને વધુ જોરદાર બનતો ગયો. અભરાઇ પરથી કોઇ બિલાડી એક સામટાં ભાણાં પછાડતી હોય એટલા જોશીલા ખડખડાટ સાથે એ દાંત કાઢવા લાગ્યો. આવી હિમ્મત આ ઘરની અંદર દાખવનારા માણસો ભાગ્યે જ કદિ આવ્યા હશે. પલંગમાં પડેલો શેઠીઓ, પેટમાં ઉપડેલી બરલને દબાવતા દબાવતા કોઇ દરદીની વેદના અનુભવી રહ્યો હતો. એનાથી વધુમાં વધુ તો સહેવાતું નહોતું આ કોઇ કંગાલ આગન્તુકની સાથે પત્નીનું મુક્તકંઠે બોલવું. ચંપલે ચંપલે સોરી નાખવાનું શૌર્ય જાણે એનાં આંગળાંને ટેરવેથી ટપકીને વિફળ વહી જતું હતું.

"હવે તો સુખલાલને પૂરેપૂરો તમારો પુત્ર બનાવી લ્યો ઘેલીબેન ! એટલે અમારી સૌની જવાબદારી હેઠી ઊતરે."

એ ખુશાલના બોલનો જવાબ 'ભાભુ' તો ન દઇ શકયાં, પણ કાન પર બાલોશીયાં દબાવીને પલંગમાં પડેલા મોટા શેઠની ખોપરીમાં ઊઠેલા ચસ્કાઓએ દીધો. વધુવાર એ આ અગ્નિશીય્યામાં સુઇ ન શકયો. એ ઊઠયો, પગ નીચે મૂકયા, બેઉ ચંપલો જાણે કે પગને ઝીલતાં હોય તેટલાં અચૂક ગોઠવાઇને પડયાં હતાં એટલે આપોઆપ પગ ઉપર આવી ગયાં. આ ચંપલના સ્પર્શે પત્નીની ધીરતાનું શરમીંદુ સ્મરણ કરાવ્યું. એક ક્ષણ જાણે કે એ સ્પર્શમાંથી શબ્દ ઊઠયો કે 'આકળા શીદને થાવ છો ? અરે પણ બચાડા જીવ ! તમે ઉતાવળા શીદને થાવ છો ?'

એ સ્પર્શરૂપી શબ્દોને જાણે કે શેઠીઓ બીજી વાર પગ હેઠળ ચગદીને ચાલ્યો. ને પત્નીએ મૃદુ હાથે બીડી રાખેલું બારણું એણે ભડોભડ ઊઘાડી નાખ્યું.

એના ડોળા રવેશમાં જામેલા દાયરાને તોપે ઉરાડવા જેવી ઉગ્ર દૃષ્ટિથી તાકી રહ્યા. એણે સુખલાલને પિછાન્યો, ખુશાલની ઓળખાણ બરાબર ન પડી.

"જે જે ! જે જે ચંપકભાઇ ! ઓહો, તમને પણ અમારા ગોકી-રાએ સુતા ઊઠાડયા. ચાલો સારૂં થયું."

કોઇપણ પ્રસંગે ખસીયાણા તો કદાપિ ન પડી જવું, એવી વિદ્યા ખુશાલે પોતાની ગામડાંની નિશાળેથી નાનપણમાં જ મેળવેલી. માસ્તરે જ એને શીખવેલું કે પલાખા પુછાય ત્યારે સાચો કે ખોટો જવાબ તડાકાબંધ જે છોકરો પરીક્ષકને આપે તે જ પાસ થવાનો. જરાક અચકાણા તો મુવા પડયા, વહેવારમાં ય જીતશે એ કે જે સાચા ખોટાની પરવા કર્યા વગર તડાકાબંધ પહેલો જવાબ આપશે.

એ સિદ્ધાંતના પાલક ખુશાલે આ ગર્વિષ્ટ શેઠીઓ કાંઇ ન કહેવાનું કહી નાખવાનો સમય મેળવે તે પહેલાં જ વિરોધી મોરચો અરધો પરધો તો ભેદી નાખ્યો.

'આવો.' એટલું તો નીચોવાઇ જઇને પણ શેઠથી બોલી જવાયું.

"શું કરીએ ભાઇ સા'બ !" ખુશાલે શરૂ જ રાખ્યું, 'તમારા પૂર્વજોનાં પૂણ્ય બળવાન, તમારી પોતાની આવડત બળવાન, તે તમને ઇશ્વરે લાયકી મુજબ આપ્યું. અમારાં કરમ મોળાં, એટલે આખો દિ' ઢરડા કર્યા કરવાના રહ્યા. ઘણું ય વખત પુછાવીને આવવા મન થાય પણ તાકડો જ બાઝે નહિ. પછી આજ તો મન કર્યું કે થાવી હોય તે થાવ, ચંપકભાઇને મુંબઇમાં આવીને કોઇ દિ' મળ્યો નથી. એક વાર નાતના જમણમાં આપણે બેય પડખોપડખ બેઠેલા; ને અમારૂં વાંસનું અથાણું તમને તે દિ' બહુ ભાવેલું—તે સિવાય મળવાનો જ મોકો ન રહ્યો. આજ તો હિંમત કરીને આ ભાઇ સુખલાલને ભેળા લીધા......"

"કહો, ફરમાવો, મારું માથું દુઃખે છે." મોટા શેઠ, કે જેમનું મૂળ ચાંપશીમાંથી ચંપકલાલ બની ગએલું, તેમનાથી આટલા કરતાં વધુ સભ્ય ન બની શકાયું.

"કામ તો બીજું શું! હું હમણાં જ આ મારી ઘેલીબેનને કહેતો'તો કે હવે તો સુખલાલ લાઇનસર થઇ ગયો, હવે તો તમારૂં ઘર પુત્રવંતું બનાવો એટલે સૌનો ભાર હળવો થાય. હજાર માણસું હજાર જાતની વાતું બોલ્યા કરે, તમને કોઇ કહેવા ન આવે, પણ અમારે તો જખ મારીને બજારમાં સાંભળવું પડેજને ચંપકભાઇ!"

"એ વાત મારે સાંભળવી નથી, એ વાત તો પતી ગઇ છે."

"પતી ગઇ છે?" ખુશાલે ચમક બતાવી.

"હા, આના બાપા સાથે."

"હું એ જ જાણવા આવ્યો છું." સુખલાલના શબ્દો આવ્યા, "કે મારા બાપ સાથે આપે શી સમજાવટ કરી છે."

મોટા શેઠના કાન પર જાણે વિજળીનો કડાકો થયો. માંદલો સુખલાલ, આ અધમુવો કંગાલ સુખલાલ જ શું આ શબ્દોનો બોલનાર છે? હોઇ શકે?

બૈરાં બધાં અંદર લપાઇ ગયાં હતાં. ભાભુ અને સુશીલા પોતાના ખંડમાં બેજ જણાં હતાં. બન્ને આ બહાર મચી રહેલા વાવાઝોડાની વચ્ચે ઉચાટભરી, ભયભરી છતાં સંયમી મુખમુદ્રા ધરી બેઠાં હતાં; પણ સુશીલા વારે વારે ચમકતી હતી.

બહાર લીફ્ટનો સળવળાટ થયો. બારણાં ઊઘડયાં ને બીડાયાં. શેઠ–ઘરના બ્લોકની ઘંટડી બજી. ભાભુએ જઇ બારણાં ખોલ્યાં. બારણાંની સામે એક પોલીસ ઓફીસર અને બે પોલીસ ખડા થયા. તેમને ભાળતાં જ 'ભાભુ' હેબતાયાં.

"શેઠ છે અંદર !" ઓફીસરે ગૌરવભેર પૂછયું.

"શું કામ છે ?"

"મળવું છે." એમ કહીને ઓફીસર અંદર દાખલ થયો.

ભાભુ અંદર ચાલ્યાં ગયાં. પતિને જાણ કરી "પોલીસ આવેલ છે."

વેપારીના મનથી એક ઇન્કમટેક્સના ને બીજા પોલીસના માણસનું આગમન જીવનના શ્વાસ ઊરાડી દેનારી બે અજોડ આફતો હોય છે. મોટા શેઠે ઊઠીને બહાર આવી પોલીસ ઓફીસર પાસે રાંક દિદાર ધારણ કર્યો.

પોલીસ ઓફીસરે પૂછયું : "વિજયચંદ્ર દલપત નામના જુવાન આપને ઘેર આવે જાય છે ?"

"એં—એં—એં—કેમ ?" વાણીએ મગનું નામ ન પાડયું.

"એ આપનો ભાવિ જમાઇ છે તે સાચી વાત ?"

ફરીથી ગેં—ગેં—ફેં—ફેં થયું. પોલીસ ઓફીસરે આગળ ચલાવ્યું : "છેલ્લા એ આંહી કયારે આવેલા ?"

"મને—મને કાંઇ યાદ—યાદ"

"તમારાં પુત્રી ઘરમાં છે ?"

"છે."

"એમને થોડા પ્રશ્નો પુછવા છે."

"સુશીલા—"

એવો મોટા શેઠનો ફાટી ગયેલો અવાજ નીકળ્યો કે તૂર્ત જ સુખલાલ આવીને પોલીસ ઓફીસર પાસે ઊભો. "એને આપ શું પુછવા માગો છો ? શા આધારે પુછવા માગો છો ?"

"આપ તો સાહેબ." ખુશાલે પણ આસ્તે રહીને કહ્યું. "ધાસ્તી પમાડવા જેવું કરો છો. અમને જ જે પુછવું હોય તે પૂછો ને, શી વાત છે વિજયચંદ્રની ?"

પોલીસ ઑફિસર આ બે જુવાનોની હિંમત ભાળી સ્હેજ અચકાયો. પણ એણે રૂવાબ રાખીને કહ્યું.

"તમે કોણ છો ?"

"એ જાણવું હોય તો ચાલો હું આપની ભેળો કમીશ્નર સાહેબની કચેરી પર આવું. ત્યાં જ મારી સાચી ઓળખાણ પડશે."

પોલીસ ઑફીસરે આ માણસને સાવ હીંગખાઉ ન માન્યો. એની માન્યતાને વધુ ઘાટી કરવા માટે ખુશાલે ઉમેર્યું. "કાયદેસર જે કરતા હો તે કરો ને !"

નરમ પડીને પોલીસ ઑફિસરે કહ્યું:

"ચાલો હું અંદર આવું ? ત્યાં હું શાંતિથી સમજ પાડું."

"બેલાશક !" એવો એકજ રૂવાબી શબ્દ કાઢતે કાઢતે ખુશાલે આ ઘરને ઘડીભર પોતાનું જ બનાવી લીધું, પોલીસ અમલદારને અંદર દિવાનખાનામાં લીધા. મોટા શેઠને કોઈક વખતસરનો ઈશ્વરી મદદગાર આવેલો લાગ્યો. સુખલાલ પણ ખુશાલભાઈની હિંમતના પ્રકાશમાંથી પોતાની આંતરિક નૈતિક નિડરતાનો દીપક પેટાવીને અંદર ગયો. બધા ખુરસી પર બેઠા. ખુશાલે તો સુંવાળા સોફાને જ પોતાના ભરાવદાર દેહ વડે શણગારી દીધો.

"હવે સબૂરી રાખીને પૂરી વાત કરો રાવસાહેબ." ખુશાલના એ બોલમાં આ ઘરના માલિકની સત્તાનો રણકાર હતો, મોટા શેઠને એ પળે જો ખુશાલનો ઘાટી બનીને ભાગ ભજવવાનું આવી પડત તો વિના અચકાયે પોતે એ પાઠ પસંદ કરત એવી એની મનોવસ્થા હતી.

પ્રકરણ બાવીસમું

સાણસામાં સપંડાયા

પોલીસ ઓફિસરે વાત આદરી : “વિજયચંદ્ર નામનો એક યુની-વર્સીટી ગ્રેજ્યુએટ પોતાના વિવાહની લાલચમાં સારાં સારાં કુટુંબોની દીકરીઓને ફસાવે છે. તે કન્યાઓનાં માતપિતાઓ પાસેથી પરદેશ અભ્યાસ કરવા જવા માટેની મદદ મેળવે છે. કન્યાઓને પણ પોતે જુદે જુદે સમયે પોતાની એક સંબંધી સ્ત્રીને ઘેર શિક્ષણના બહાને તેડાવે છે. એ બાઇ એક ભણેલી વિધવા છે. પોતે કન્યાઓને ટ્યુશન આપતી હોવાનો દેખાવ કરે છે.”

“ત્યારે તો—” ચંપક શેઠ એટલું બોલે છે ત્યાં તો એને ચૂપ કરી દેવાને માટે ખુશાલે વચ્ચે ઘોડો કૂદાવ્યો. “કરે એ તો. મુંબઇનું પેટ મોટું છે. સૌને મુંબઇ સંઘરે છે રાવસાહેબ.”

બોલતો બોલતો ખુશાલ સોફા પર ટોપી પછાડતો હતો. કોઇ પણ ઇલાજે એને ચંપકશેઠની જીભ દબાવી રાખવી હતી.

ચંપકશેઠના મોં પર લોહીનો છાંટો પણ રહ્યો નહોતો. પોલીસ અફસરે આગળ ચલાવ્યું.

"એક માલદાર દક્ષિણી છોકરીની સાથે સીવીલ મેરેજ કરવાની જાળ આ વિજયચંદ્રે પાથરી હતી. છોકરીનું વેવિશાળ બીજે ઠેકાણે થએલું હતું. છોકરીની વિધવા માતાને જાણ થવા દીધા વગર એ છોકરીને ઘરમાંથી દાગીના સાથે ઉઠાવીને વિજયચંદ્ર અને એની વિધવા 'બહેન' કાલે રાતે કયાંઇક ચાલ્યાં ગયાં હતાં. આજે સાંજે એ પકડાયાં છે. હું તમને હેરાન કરવા નથી આવ્યો, પણ મને બાતમી મળી છે કે તમારી પુત્રી સાથે એનું વેવિશાળ થયું છે, ને એણે આ બીજી કન્યાનાં ઘરેણાં તમારી કન્યાને ચડાવવા માટે ગાયેબ કર્યાં છે એવો શક પડવાથી હું આંહી આવેલ છું. એ છોકરીનો મહુંમ પિતા મારો મિત્ર હતો."

"હં–હં–સાહેબ !" ખુશાલે હસતે હસતે માથા પર હાથ ફેરવીને જવાબ વળ્યો: "મુંબઇની પોલીસ કેટલી રેઢીયાર બની ગઇ છે તેનો આ ફક્કડ નમૂનો છે."

બોલતો બોલતો પોતાની સામે પણ ન જોનાર ખુશાલ આ પોલીસ અધિકારીને પોતાના ખાતાનો ઊંડો જાણભેદુ લાગ્યો. ખુશાલ તો ખરી રીતે આ અમલદારની આંખોમાંથી છટકવા ખાતર જ આવી લાપરવાહી ધારણ કરી રહ્યો હતો, પણ અમલદારના મન પર તો ખુશાલની છાપ કોઇ 'મોટા પુરુષ'ની પડી.

"આમ કેમ એમ બોલી નાખો છો ?" મુંબઇના પોલીસ ખાતાનો સડો સમજનારા અમલદારે અપરાધીભાવે પૂછ્યું.

"આપે જે પગ માથા વગરની બાતમી મેળવીને આંહી સુધી આવવાની તસ્દી લીધી તે પરથી હું બોલું છું. કોઇ જાણીતા કાઠિયાવાડીને તમારા ખાતામાં આંહી મૂકતા નથી તેને જ પરિણામે આવા ફજેતા થાય છે ને !"

"હું કાંઇ સમજતો નથી."

"એ તમને મારા આ મોટાભાઇ સમજાવશે. કહો ચંપકભાઇ," ખુશાલ બાઘા બનેલા મોટા શેઠ તરફ ફર્યો; "બેન સુશીલાનું વેવિશાળ કર્યે કેટલાં પાંચ વરસ તો થયાં હશે ને?"

મુશ્કેલીના સાણસામાં પકડાએલા સાપ જેવા ચંપકલાલે જવાબ આપ્યો; "પાંચ પૂરાં થઇને છઠ્ઠું જાય છે."

"કહો, આ સામે બેઠા એ સુખલાલ જ તમારા જમાઇ કે બીજા કોઇ?"

"એજ," જખ મારીને ચંપક શેઠે હા કહી. એકાદ કલાક પૂર્વે-જેના નામ પર પોતે ચંપલ પછાડ્યો હતો, જેને પોતાના ઘરની દિશામાં પણ ન આવવા દેવાની પોતે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, જેને પોતાના માર્ગ-માંથી કાંટાની માફક ચૂંટાવી કઢાવવા પોતે પોલીસખાતાને મળવા જવાના હતા, જેના દિદાર સરખાય સહન કરી લેવાની પોતાની તૈયારી નહોતી, તે જ સુખલાલને પોતાના ૭ વર્ષના જૂના જમાઇ તરીકે ખૂદ પોલીસની સામે જ સ્વીકારવો પડ્યો.

"સા...રી વાત." ખુશાલભાઇ પૂર ભભકામાં દુન્યવી અનુભવની 'બારીસ્ટરી' ચલાવી રહ્યા હતા. "કહો ચંપકભાઇ, આ સાહેબને ચોખવટ કરીને સમજાવો કે આ જમાઇને આંહી તમે જ દેશમાંથી તેડાવ્યા છે કે નહિ? તેડાવીને ધંધે લગાડ્યા છે કે નહિ? એનાં લગન સમજીને તેના બાપા હજુ હમણાં જ દેશમાં ગયા કે નહિ? ને અત્યારે આ જમાઇને છેવટની બધી વિગતો જ નક્કી કરવા તેડાવેલ છે કે નહિ?"

એ વખતે બાજુના ખંડમાં ટેલીફોનની ઘંટડી વાગી. ભાભુ પાસે બેઠેલી સુશીલા જેને કાને ખુશાલભાઇના હાકોટા ભર્યા બોલ રજેરજ

અથડાતા હતા. તે ટેલીફોન પર ગઇ. એના રણકતા છતાં રૂવાબી શબ્દો સંભળાતા હતા.

"કોણ છો તમે?—અત્યારે કામમાં છે : જે કહેવું હોય તે કહો—હું કોણ છું તેનું તમારે શું કામ છે?—હા જે કહો તે હું શેઠને કહી દઉં—બંધ કરો બંધ કરો—આવા ફોન આંહી ન કરશો—બેશરમ! નફ્ફટ!"

એવા છેલ્લા શબ્દો સાથે સુશીલાએ ટેલીફોન પર રીસીવર મૂકી દીધું.

ફરી ઘંટડી બજી : ફરી ફરી બજવા લાગી, એક બે વખત સુશીલાએ જઇને કાન માંડયા, તો એનો એ અવાજ નીકળ્યો. એ જવાબ વાળ્યા વગર જ પાછી આવીને બેસી ગઇ.

ટેલીફોન પર સુશીલાએ આવો જવાબ કોને આપ્યો? ચકિત બનેલાં ભાભુએ પૂછ્યું "કોણ હતું?"

"હતો હરામી."

"કોણ?" પોતાની શબ્દસંયમી ભત્રીજીના મોંમાં "હરામી" શબ્દની કચરડાટી ભાભુને અકળાવી રહી.

"વિજયચંદ્ર."

"શું કહે છે?"

"મારા મોટા બાપુજીનું તાકીદે કામ છે. મુસ્કેલીમાં છું એમ કહેતો હતો. આંહી ટેલીફોનમાં ય હુકમ ચલાવવા આવ્યો'તો હરામી."

ફરીવાર ઘંટડી ચીસો પર ચીસો પાડવા લાગી.

ચંપકલાલ શેઠના તો કાન લગભગ બહેરાજ બની ગયા હતા. પોલીસ તપાસ વધુ ને વધુ બારીક બનતી હતી. એના ભેજામાં તો

પોલીસ કચેરીમાં થનારા સવાલ જવાબની જ સ્વરચંડિકાઓ રાડો નાખતી હતી. પોતાના ઘરના ટેલીફોન પ્રત્યે એ બેધ્યાન બનીને બેઠાં હતો. એનું ધ્યાન જાય તે પૂર્વે ખુશાલે જ સુખલાલને કહ્યું.

"જો તો ભાઇ, ટેલીફોન કોનો છે?"

પેટમાં વીંટ આવતી હોય તેને દબાવીને માણસ જેમ રાજદરબારમાં બેસી રહે તેવી અદાથી ચંપક શેઠ આ પોતાના સંસારની માલિકી લઇ રહેલા બે જણાને સહેતો બેઠો રહ્યો. એને ઊઠવા જતો રોકીને ખુશાલે કહ્યું "તમે બેસો, આ સાહેબને પાછું એમ ન થવું જોઇએ કે આપણે કાંઇ ઢાંકોઢુંબો કરી લઇએ છીએ."

સુખલાલ દિવાનખાનાની બહાર ટેલીફોન પર ગયો ત્યારે સુશીલા એ ગાજતા રીસીવરને ફોનથી અલગ નીચે મૂકતી હતી. ભાભુ અંદર બેઠાં હતાં. ફોન વરેન્ડામાં હતો.

સુશીલા સમજી કે સુખલાલ પોતાનો ટેલીફોન કરવા આવ્યો છે. નજીક આવવા દઇને પછી એ બોલી ઊઠી: "હમણાં ન લેતા."

"કેમ?"

"ગરમ છે." સુશીલાએ વિનોદ કર્યો. એ વિનોદમાં ન સમજેલો સુખલાલ સ્હેજ ખસિયાણો પડી જઇ પૂછતો હતો.

"કોનો હતો ફોન, શેઠ પુછાવે છે."

"કોઇનો નહિ, મારી બેનપણીનો હતો."

એ બોલ બોલતાં બોલતાં સુશીલાના ગાલો પર પડેલા ગલ વરતાયા.

"ફોન ઉપાડશો નહિ, બેનપણી બહુ લપી છે."

કહેતીકને સુશીલા ભાભુ પાસે જવા લાગી.

"તમને પોલીસ અમલદાર પાસે હમણે જ બોલાવવાના છે." સુખલાલે એક દમ છાંટયો.

"પુરુષો જવાબ નહિ આપી શકતા હોય ..." એટલું સંભળાવતી સુશીલા ગઇ. ને ભાભુ પાસે બેઠી બેઠી દિવાનખાનામાં ચાલતી વાતો સાંભળવા લાગી.

થોડીવાર પછી અમલદારની વિદાય થઇ ગઇ. ખુશાલ જઇને એને લીફ્ટ સુધી પહોંચાડી આવ્યો. પાછા આવીને એણે રજા માગી: "લ્યો ચંપકભાઇ, અમે જે કામે આવેલા તે તો હજુ બાકી રહે છે."

"પણ મારે બાકી રાખીને જવું નથી." એમ કહેતો સુખલાલ આગળ આવ્યો: "હું બે વાતો માગવા આવ્યો છું: એક તો મારા બાપે કરી આપેલ ફારગતી પાછી લાવો. તેને બદલે હું પોતે ફારગતી કરી દેવા તૈયાર છું. ને બીજું મને બતાવો દાકતરી સર્ટિફિકેટ, જે તમે મારા શરીર માટે લખાવી લીધું છે."

ખુશાલને આ બેઉ વાતોનાં નવું અજાણ્યું રહસ્ય લાગ્યું. . .

"બેસો ચંપકભાઇ, બેસ ભાઇ સુખલાલ, ઉશ્કેરા નહિ સુખા?" એમ કહીને બેઉને બેસાડી ખુશાલે પૂછ્યું :—

"શેની ફારગતી! શેનું સર્ટિફિકેટ?"

"સર્ટિફિકેટ શેનું! પૂછોને એને! મારી તો કહેતાં જીભ તૂટી પડે છે. એણે ઊભું કરેલ છે મારી નામર્દાઇનું દાક્તરી સર્ટિફિકેટ. એના હું ચીરાડીયાં કરવા ને કાં એ દાક્તરનું નામ લેવા આવેલ છું."

"નામર્દાઇ! નામર્દાઇનું સર્ટિફિકેટ? દાક્તરી સર્ટિફિકેટ?" ખુશાલે ચંપકશેઠ તરફ જોયું: "ને ફારગતી શેની?"

"મારા વેવિશાળની! મારા બાપને રાતે પાણીએ રોવરાવી એ સર્ટિફિકેટની ડરામણી દઈને લખાવી લીધેલી!"

સુખલાલના હોઠ બોલતાં બોલતાં ધ્રૂજતા હતા.

"તું ધીરો થા ભાઈ!"

"હું ધીરો નથી રહી શકતો. હવે હું આ બધું જાણ્યા પછી ધીરજ હારી ગયો છું. આ માટે—આ માટે જ ફારગતી કરાવી? આ નવો જમાઈ ધારવા માટે મારા બાપને આંસુ પડાવ્યાં? મને પીલી પીલી દવાખાને કૂતરાને ઢરડે એમ ઢરડી નખાવ્યો હતો તેથી શું ધરવ નહોતો થયો?"

સુખલાલને આ નવી જીભ ફુટી હતી. ચંપક શેઠનું અપમાનિત અને લજ્જિત મોં નીચું ઢળ્યું હતું. સુખલાલનો ઉશ્કેરાટ સાંભળતાં સાંભળતાં 'ભાભુ' છેક બારણામાં આવી ઊભાં હતાં.

સૌએ એકાએક સુખલાલને ધ્રૂસકા ભરતો ભરતો રુદન કરતો જોયો—સાંભળ્યો. સાચો રોપ યૌવનમાં રૂદન કરાવે છે ને પ્રૌઢાવસ્થામાં આંસુ સુકવી નાખે છે.

"ક્યાં છે એ કાગળીયાં હેં ચંપકભાઈ? હવે કાંઈ આ વાતના ભવાડા શોભશે બાપા?"

એમ કહીને ખુશાલે સુખલાલનો હાથ ઝાલ્યો. કહ્યું "તું શાંત રહે ભાઈ સુખલાલ! શેઠ એ બેઉ કાગળો આંહી રજુ કરે. તું તારે હાથે એનાં ચીરાડીયાં કર. પછી શેઠની મરજી ફારગ જ થવાની હોય તો તું તારે હાથે જ ફારગતી લખી દે."

"કોઈની ઇચ્છા હો કે ન હો, મારે તો ફારગતી જ આપવી છે ને ફારગતી જ મેળવવી છે." સુખલાલના ગળામાં દર્દનો ચંબુ છલકતો હતો.

"તો વળી પેલા નંબરની વાત. સૌ પોતપોતાના દરજ્જાને ને સંસ્કારને અંધ બેસતો સંસાર માંડે એમાં જ સુખ છે. તું તો શાણો જુવાન છો ભાઇ સુખા ! લ્યો ચંપકભાઇ, હવે અત્યારે ટાણું સાચવી લ્યો. ત્રણ ઉપરાંત ચોથું ચકલું ય જાણશે નહિ. એ દસ્તાવેજોના નાશના આપણે ત્રણ જ સાક્ષી રહેશું. જાવ લઇ આવો જ્યાં મૂકયા હોય ત્યાંથી."

ખુશાલે એ કાળમુખા દસ્તાવેજો લાવવાનું કહ્યું ત્યારે ચંપક શેઠ છોભીલે મોંયે ફક્ત સામે જ જોઇ રહ્યા પણ ઊઠયા નહિ.

"કાંઇ નહિ, અત્યારે ને અત્યારે કાંઇ ઉતાવળ નથી." એમ કહીને ખુશાલે ટોપી પહેરી : વાળ સરખા કર્યા. પછી છેક અરધા કપાળને ઢાંકેલી ટોપી એણે ઊંચકીને ગુંડાશાહી અદાથી માથાની એક બાજુએ ટેડી કરતે કરતે કહ્યું : "કાલે પાછા રાતે અમે આંહી આવશું. ત્યાં સુધી તમે નિરાંતે વિચાર કરી શકશો. ઉતાવળ નથી. હાલો સુખાભાઇ, સારા માણસના મકાનમાં મારા જેવા નાગા ગણાતા આદમીને આ બાપડા જીવ કયાં સુધી સંઘરીને બેસશે ?"

બન્ને ઊઠીને ચાલ્યા ત્યારે ભાભુ બારણાંમાં જ ઊભાં હતાં. એણે કહ્યું "અરે રે ભાઇ, એવું શીદ બોલો છો ? આંહી જ બેય જણા રાત રહી જાઓ ને !"

"ના ઘેલી બેન, હું જુઠું નથી બોલતો" એણે કહેતે કહેતે ટોપી ટેડી હતી તેને પાછી સંપૂર્ણ સભ્યપણે શિર પર ઢાંકી : "તમે ન જાણો ઘેલી બેન, તમે કલ્પીએ કયાંથી શકો, કે તમારી બેનપણી હેમીબાઇ સાધવીનો ભાઇ ખુશાલ મુંબઇમાં એક 'નાગો' આદમી ગણાતો હશે ? પણ વાત ખરી છે. કોઈ આબરૂદારના ઘરમાં મારો રાતવાસો ન જ હોય. એમાં કોઇ નવાઇ પામવા જેવું ય નથી ઘેલી બેન !

સાપનો ગુણ જ એની કોથળીનું ઝેર છે, એનું દૈવત પણ એ ઝેર છે. તેમ અમૂક માણસનું દૈવત પણ એની નાગાઇ જ છે. નીકર પોલીસ અમલદાર ગામડિયા કાઠિયાવાડીથી થોડો બીવાનો હતો? આવજો બેન! કાલે પાછો મારે આંટો રહ્યો. કાલે બધું પતવ્યે જ છૂટકો છે ને બેન!"

ખુશાલને ભાભુ સાથે થએલી એટલી રોકણ દરમ્યાન સુખલાલ બહાર સીડી સુધી પહોંચી ગયો હતો. ખુશાલ સીડી પાસે પહોંચ્યો ત્યારે સુખલાલને વળાવીને પાછી ફરતી સુશીલાના મોંમાં આ બોલ હતા. "કાગળો ફડાવજો પણ કોક બીજીનું કાળજું ફાડશો મા!"

ખુશાલને જોતાં એ અદબ ધારણ કરે તે પૂર્વે તો એકાક્ષ ખુશાલની પાતાળ-વેધક આંખે સુશીલાના મોં પરનો ઊકળાટ વાંચી લીધો. ઘૂમટાનો પરદો સુશીલાના મોંની એક બાજુએ પડી ચુકયો ને એ બારણામાં પ્રવેશ કરી ચૂકી.

સર્પાકારે વહેતી સીડી બેઉને પૃથ્વી પર લઇ જતી હતી. બબે પગથીયાંની ઠેક દેતે દેતે ખુશાલ બોલતો ગયો:

"નથી છોડવી હો સુખા! હું વરતી શકું છું: કન્યામાં કહેવાપણું નહિ રૂહે. મુંબઇની વિફરેલ હોય તો નોખી જ ભાત્ય પડે એના વરતાવની. જોયું નહિ, મારી એણે અદબ કરી ઘૂમટો ખેંચ્યો: મારો ભિખારી–રાંમનો ઘૂમટો...મુંબઇગરી હોત તો ચીપી ચીપીને કૈક ચીબાબલી પોપટ–બોલી કરત! આ તો બે કલાક ઘરમાં રીયા પણ ગળું કેવું છે તેનો જ પતો ન મળ્યો. તારા બરની લાગે છે: એને ય બાપડીને સૂડી વચ્ચે સોપારી જેવું થયું લાગે છે."

પાવલીમાં હનુમાન ગલી પહોંચાડવા જતી વિકટોરીઆનો ઘોડો

મુંબઇના ડામરિયા ભીના માર્ગો પર ડાબા પટકતો હતો, તેની સાથે જાણે કે અજાણે ખુશાલની વાતો તાલ મેળવી રહી હતી.

*　　　*　　　*

મૂંગાં મૂંગાં ભાભુ ભત્રીજી પથારીમાં પડયા ત્યારે ૭ મહિનાનો મંદવાડ ભોગવીને ઉઠયો હોય તેવો ચંપક શેઠનો દેહ તીજોરીની સામે ઊભો હતો. ચાવી ફેરવતાં રોજ કરતાં વધુ શ્રમ પામેલા એના હાથમાં તીજોરીની અંદરથી કાઢેલા એ બેઉ દસ્તાવેજો, એક સુખલાલના પિતાનું લખત ને બીજું ડૉકટર પાસેથી મેળવેલું બનાવટી સર્ટિફિકેટ, બન્ને ખુલ્લા ફરફરતાં હતાં. થોડી વાર આની સામે તો ઘડીક પેલાની સામે શેઠ તાકતા હતા. ફરી ફરીથી વાંચતા હતા. કાગળોની ઊઘડતી ને પાછી સંકેલાતી ઘડીઓનો જે ખરખરાટ થતો હતો તેનો પણ સ્પર્શ લેતા સુશીલાના કાન સુશીલાની આંખો સાથે સંગ્રામ મચાવી રહ્યા હતા. આ દસ્તાવેજો શાના છે, મોટા બાપુજી શાના એ કાગળો વારંવાર તેજુરીમાંથી કાઢમૂક કરતા હતા, તે દિવસ મારા સાસરાના કંઠમાંથી દિવાનખાનામાં ઊઠેલા આક્રંદ-સ્વરો શાને કારણ હતા, અને મારી સગાઇની નવી તજવીજો કરવા પાછળ કયું એવું પ્રચંડ બળ મોટા બાપુજીની પાસે હતું તે સુશીલાએ અત્યારે સુખલાલની આવેગભરી વેદના–વાણી પરથી પકડયું હતું. ને એને થતું હતું કે હિરણ્યકશ્યપનાં પાપે લોઢાનો તપ્ત થંભ જો ફાટયો હોય, તો આટલું પાપ સંઘરતી પિતૃવ્યની તેજુરી કેમ હજુ સલામત છે?

કાલ રાતે એ આવશે ત્યારે શું થશે? મોટા બાપુજીને સ્પષ્ટ કહેતાં મારી જીભ ઉપડતી જ નથી. તોફાન કજીયો થશે તે હું કેમ કરીને રોકી શકીશ?

"ભાભુ," એણે અવાજ કર્યો. ભદ્રા પ્રકૃતિની એ સ્ત્રી ફક્ત પોતાના ધર્મના પાંચ સાદા નવકારના સ્તોત્ર વડે જ આ સામટી ક્ષુબ્ધતાને ઓલવી નાખી શકી હતી. ઊંઘમાં પડી હતી. મનના ક્લેશના ગંજો ને ગંજોય જરા જેટલા જળથી ધોઇ શકાય છે. ધર્મસ્તોત્રનાં એ પાંચ વાકયો, એકાદ રામધૂન, એકાદ માળા, સૂવા ટાણાની એકાદ તસબી ડહોળાએલા ચિત્તંત્રને સ્વપ્નહીન નિદ્રાને શાંત-ખોળે પોઢાડી દેવા જો સમર્થ હોય તો તેની એ પાર્થિવ ઉપ-યોગીતા જ શું પરમ ધાર્મિકતા નથી?

ઊંઘતાં ભાભુને ઊઠાડવા માટે ફક્ત શરીર પર હાથ અડાડવો જ બસ થયો. જાણે સૂતાં જ ન હોય તેવી સ્વસ્થતાથી એણે હોંકાર દીધો "કેમ ગગી? મને બોલાવી તેં?"

"હા. થોડું કહેવું છે."

"કહે."

"મને વચન આપો, કે મારી મરજી વિરૂદ્ધ તમારી પાસેથી મને કોઇ આંચકી નહિ જાય. સૌ છોડે તોય મને તમે નહિ છોડો."

"વચન આપવું બાકી છે ગગી? સૌને છોડીને તને સાચવતી શું નથી બેઠી હું?"

"ને ભાભુ," સુશીલાને જૂની વાત યાદ આવી: "ઓલ્યાં હેમી બેનની જેમ તમે દીક્ષા લેશો ને, તો હું યે તમારી સાથે દીક્ષા લઇશ. પછી છે કાંઇ!"

"ઘેલી થઇ? દીક્ષા! જયાં સંયમ ત્યાં દીક્ષા જ છે ને! ઘર જેવું કોઇ દેવસ્થાનું છે ગગી? બ્હીક રાખ્યા વગર સૂઇ જા."

નવાઇ તો લાગે જ ને, કે બે જ પળમાં આ બેઉ શહેરી માનવીઓ, તાજાં જન્મેલાં બાળકોના જેવી નિર્મળ નિંદરમાં પડયાં.

જે નિદ્રા આ બે સરલહૃદયા સ્ત્રીઓને મળી હતી તેણે તદ્દન નજીકના શેઠના શયનાગારમાં એક મટકું પણ નહોતું મોકલ્યું. વિચારોનાં સરપ–ગૂંચળાં ચંપક શેઠના મસ્તકમાં સળવળતાં જ રહ્યાં. આખરે એને મોટામાં મોટા એક ભયની છાયા પડી. ટેલિફોનની ઘંટડી વાગી. 'હું વિજયચંદ્ર બોલું છું: આવું હોય કે શેઠ ! ટેલિફોન કરી કરી થાકી ગયો, આખરે માંડ કોઇકને જામીન કરી છૂટયો છું ; આપે મને મદદ કરવી જ જોશે: મેં આપની ખાતર ઘણા લાભો જતા કર્યા છેઃ કાલે સવારે દસ વાગે મળવા આવું છું.' વગેરે.

અવાજમાં આદેશના જ સ્વરો હતા.

શેઠને ભય પેસી ગયો. આ વિજયચંદ્ર પોતાના બચાવ માટે મને તેમ જ સુશીલાને પોતાનાં સાહેદ રૂપે અદાલતમાં ખેંચાવશે તો ? સુશીલા અદાલતમાં ? મુંબઈની ફોજદારી કોર્ટોમાં મારી સુશીલા ? હજાર આંખોનાં ભોકાતાં ભાલાં વચ્ચે મારી દીકરી ? મારી લાડીલી સુશીલા ?

એના દર્પનો તો ચૂરો થઈ ચૂકયો હતો. આ ભગ્નગૌરવના ઊકરડા ઉપર બેઠેલું એનું હૃદય પોતાને ખાલી ખાલી અને સુનું સુનું ન લાગે તેટલા ખાતર હજુ પોતાની પત્ની પ્રત્યે થોડો દર્પ ધારણ કરી રાખવા મથતું હતું. પણ અદાલતમાં વિજયચંદ્રને હાથે સુશીલાના ઘસડાવાનો વિચાર સંસારની આ એકની એક સ્ત્રી પરના તેના સ્વામીત્વના દર્પને દળી નાખી તેના મગજમાં એવી રીતે ઘૂમી રહ્યો, જે રીતે આપણે સૂતા હોઇએ ને ઘરના ખપેડામાં કાળો નાગ આંટા મારતો હોય.

રાત્રિ ઝમ ઝમ ચાલી જતી હતી. શ્વાસોચ્છ્વાસના અવાજ પણ સીસકારા મારતા સરપો સમા થતા હતા. પોતે વાદળી ગ્લોબવાળી બત્તી પેટાવીને પત્નીના ઓરડા તરફ ગયો. હૈયા પર લળીને ધીમેથી પૂછયું "જાગો છો ?"

પત્નીએ આંખો ક્યારે ઉઘાડી એની તો ખબર પણ પડી નહી. "આવી હો !" એટલા જ શબ્દો, જરાકે નીંદભર્યાં નહિ પણ રાત-રાણીનાં ફૂલો જેવા સંભળાયા. સુશીલા ન જાગી જાય તેની સલુકાઇથી એ પતિના પલંગ પાસે જઇને ઊભી રહી.

પતિએ નજીક ખેંચી ? કે પોતે એના સ્પર્શ માત્રથી આપોઆપ ખેંચાઈ ગઇ ? એ તો વીજળીનો વાદળરંગી દીવો જાણે. આપણને શી ખબર !

"બચાડા જીવ !" ભાભુ-હૃદયનો એ શબ્દ જગતનાં સૌ કોઇને માટે નીકળતો હતો. એ ઉદ્‌ગાર અત્યારે નીકળ્યા વગર જ આત્માના ઘુમ્મટમાં ઘુમરાટ કરતો રહ્યો, ને એણે પતિના શરીરે હાથ પસાર્યો ...કેટલાં વર્ષો પછી ?

પતિએ કહ્યું : "સવારની ગાડીમાં તમે ને સુશીલા દેશમાં જશો ?"

એજ વાક્ય રાતે કહ્યું હતું, ત્યારે તૂર્તજ પગનો ચંપલ છુટયો હતો. એજ વાક્ય અત્યારે બોલાયું, પણ ત્યારે તો પત્નીના કંઠ ફરતી પતિના કરની માળા રચાઇ.

પ્રકરણ ત્રેવીસમું

પહેલી ચકાસણી

'બિચાડા જીવ' એવો અંતરોદ્‌ગાર અનુભવતી પત્નીએ ભાંગતી રાત્રિના એ ત્રણેક વાગે પતિના કૈંક વર્ષો પછીના ખેંચાણમાં પોતાનું માથું નમતું મૂક્યું. કપાળ કપાળને અડક્યું, ત્યાં તો પોતે દાઝી ઊઠી. સ્વામીનું લલાટ અનેક પ્રકારના ઉશ્કેરાટોના ચૂલા પર ખદખદતી તેલ-કડા સમું બન્યું હતું. એ આલીંગનમાં સાત્વિક શાંતિની શીતળતા ક્યાં હતી? પ્રસન્ન પ્રેમની મધુરી હુંફ પણ નહોતી.

"સુશીલા ક્યાંક જાગશે..." એમ બોલી એણે માથું હળવેક રહીને સેરવી લીધું.

"ઉપડી શકશો સવારની ગાડીમાં?"

"શા સારુ નહિ? તમે કહેતા હો તો–"

"હું અત્યારે કહું છું તેનું કારણ બદલી ગયું છે. મને હવે આંહી સુશીલાને રાખવામાં આપણી આબરૂની રક્ષા નથી લાગતી. તમે બેય જણાં થોડા દિવસ થોરવાડ જઇ આવો. હું તેજપુર આપણી

દુકાન પર તાર કરી દઉં છું. મહેતો આજ ને આજ થોરવાડનાં મકાન સાફસુફ કરાવી આવશે."

"ભલે."

"તો અત્યારથી જ તૈયારી કરો."

"બધું જ તૈયાર છે. લૂગડાં લતાં સિવાય તો કાંઇ લઇ જવાનું નથી."

થોરવાડમાં ત્રણ જ વર્ષ પર ચણાવેલાં નવાં મકાનમાં તવેથાથી માંડી થર્મોમીટર સુધીની તમામ ચીજો ચંપક શેઠે વસાવી મૂકી હતી એટલે મુંબઇથી બીજું કશું લઇ જવાની ખરેખર જરૂર નહોતી.

"ભાઇને ને વહુને વાત કરી છે?"

"એ તો સવારે કહી દેશું. ભાઇ તો સમી સાંજનો ઘોંટી ગયો છે. એને બાપડાને ક્યાં ખબર છે કે આ દિવસ છે કે રાત?"

"તમારૂં શરીર સાચવશો ને?"

"એ તો સચવાશે."

"એક વાત કહેવા દ્યો તો કહું."

"ના, એ વાત તારે કહેવાની નથી ને મારે સાંભળવાની નથી. મારા મનમાં નીંગઠ ગાંઠ પડી ગઇ છે. એ રાંચાના ખંડેર જેવા ઘરમાં મારે દીકરી દેવી નથી એ તું વજ્રલેપ જાણજે. આજ રાતે એ છોકરો જે બોલી ગયો છે તે મારા કાનમાં કડકડતું તેલ થઇને રેડાણું છે. તને કહી રાખું છું, કે દેશમાં રાજકોટ, જુનાગઢ વગેરેમાં ઠેકાણાં ઘણાં છે, તપાસ રાખજે—હું યે આંહી બેઠો બેઠો તજવીજ કરીશ."

પત્નીના હાથ તે વખતે પતિના પગનાં તળીઆં ઉપર ફરી

રહ્યા હતા. એણે માથું નમાવીને ધીરે ધીરે એ પતિ-ચરણો પર અડકાડી દીધું. પણ જેનું કપાળ બેહદ સંતપ્ત હતું તેના પગનાં તળીઆં શીતળ હોઈ ન શકે. એ પગની રજ લલાટે લીધી ન લીધી થઇ. પતિના હૃદયમાં એકેય કુંપળ ફુટી નહિ. ગર્વની ઘાયલ થએલી ફૂણા ફરી પાછી ટટ્ટાર થઇ ગઇ હતી. વાદળીયા દીવાના સૌમ્ય શીતળ પ્રકાશને પણ ઉકાળી ખદખદાવી નાખે તેવી પતિની અભિમાનવેદનાને ઓલવવા માટે મનમાં ને મનમાં ધર્મનો શાંતિપાઠ રટતી પત્ની આખરે નિરાશા લઇને પોતાની પથારીએ ચાલી ગઇ ત્યારે એનું મન કહેતું હતું કે 'આ મેળાપ શું છેલ્લી વારનો છે! ફરીવાર શું આ ઘરમાં આવવાનું નથી?'

સવારે જાગેલી સુશીલાએ કાઠિયાવાડ જવાનું ભાભુ સાથેનું પરિયાણ સાંભળ્યું ત્યારે તેનું અંતર પોતાની સાતેક વર્ષની બાલ્યાવસ્થાના નદી-તીરે જાણે પાછું વળ્યું. પોતાનાં કપડાં એણે અરધા કલાકમાં ભરી લીધાં, પોતે જાણે કોઇ અજગર-મુખમાંથી બહાર નીકળવાની હતી. પોતે શા માટે જતી હતી, કયાં જતી હતી, કેટલા દિવસને માટે, એનું જ્ઞાન પામવાની જરૂર નહોતી. એક કેદખાનેથી બીજા કારાગારમાં જતો કેદી પણ જે મીઠી રાહત અનુભવે છે તે શું ઓછી હોય છે?

સાડા સાત વાગે મોટરે ઘર છોડયું. મોટા બાપુજી પણ સ્ટેશન સુધી વળાવવા સાથે ચાલ્યા. પુત્રીનો સગો પિતા મોટાભાઇની કરડી હાજરીમાં દીકરીને "આવજે બહેન, સાચવીને રે'જે.' એટલું લાડ-વચન પણ ન કહી શકયો. જતાં જતાં પુત્રીનાં નયન પિતાની દશા દેખી સજળ બન્યાં. પિતાના જેવો કોઇ એકલવાયો દુઃખી આ ઘરમાં નથી તેનું ભાન સુશીલાને પહેલી જ વાર થયું. બાપ દીકરી એકેય દિવસ ભેળાં બેસીને વાતો નહોતાં કરી શકયાં. ઝાડ ઉપરથી ઝાડની

છાલ જુદી પડે છે ત્યારે છાલને ઊતરડાવું પડે છે. સુશીલા એ જ રીતે પિતાના જીવન પરથી ઊતરડાઇને ચાલી.

સ્ટેશન પર ગાડી ઉપડવાને ત્રણ જ મિનિટની વાર હતી ત્યારે સુશીલાએ સેકન્ડ ક્લાસના દરવાજામાં પ્લેટફોર્મ–પાસ દેખાડીને દાખલ થતો જુવાન દીઠો.

એ આવનાર વિજયચંદ્ર હોઇ શકે જ કેમ? એ મક્કમ ચાલ નહોતી. એ કોટ પર કરચલીઓ પડી હતી. એ ટોપીમાંથી વાળની લટો બહાર ડોકાઇને મસ્તકની અસ્થિરતાની ચાડી ખાતી હતી. મોં પરનો પસીનો ચૂસતો એ રેશમી રૂમાલ કોઇ કબાટની ધૂળ લૂછતા મસોતાનો કુટુંબી ભાસતો હતો.

છતાં એને સુશીલાની આંખોએ પારખ્યો. દેખતાં જ એણે હેબત ખાધી. મોં ફેરવી લીધું. માથે સાડી સરખી કરી.

આવનાર વિજયચંદ્ર હતો, દસ વાગે આવવાનો હતો પણ અધીરો બની સવારે જ શેઠને ઘેર પહોંચેલો. રાતમાં બનેલી બીનાથી અજાણ રહેલા સુશીલાના પિતાએ એને સમાચાર આપ્યા કે તુર્ત એ ટેકસી દોડાવીને આવી પહોંચ્યો.

"વાહ રે વાહ!" એણે શ્વાસભેર કહ્યું "મને ખબર પણ ન આપ્યા?"

"તમને કોણે કહ્યું?" ભોંઠા પડેલા ચંપક શેઠે પૂછી જોયું.

"નાના શેઠે."

પોતાના બેવકૂફ નાના ભાઇ પર ચંપક શેઠને તે વખતે એટલી ચાટી ગઇ કે ઘેર પહોંચી તમાચો ચોડવાનું મન થયું.

"કેમ એકાએક?" વિજયચંદ્રે પૂછયું.

"શરીરે ઠીક નથી રહેતું એટલે હવાફેર કરવા."

"પણ આંહી કયાં ડૉકટરોનો દુકાળ છે ? નાહક દેશની પાંચશેર ધુળ ખાશે. મને પુછવું તો હતું ! આ તો ઠીક નથી થતું. હજુય કહું છું કે દાદર સ્ટેશને ઉતારી લઇએ."

એકશ્વાસે એણે ધોધમાર ઉદ્દ્ગારો કાઢયા, પ્રત્યેક ઉદ્દ્ગાર સુશીલાને વીંછીના ડંખ સમ વાગ્યો. રાતે ટેલિફોન પર પાંચ વાર ઉચ્ચરેલા 'નફ્ફટ' શબ્દને છઠ્ઠી વાર ઉચ્ચરીને પરખાવવા મન થયું કે 'હજુય તારી માલિકી થઈ ચુકી માને છે નફ્ફટ !'

"અને અમારા દેવનાં દશેરાનાં નિવેદ પણ કરવાં છે." ચંપક શેઠે બચાવ વધાર્યો.

એ એક મિનિટમાં તો ડબાની બારી પાસે વિજયચંદ્ર બે ત્રણ રીતે ડોકાયો પણ સુશીલાના મુખની એક રેખા પણ જોયા વગર રહી ગયો.

પોતાને હિંમતવાન માનનાર ચંપક શેઠના મોંમાંથી આ જુવાનની ધૃષ્ટતાને ડારતો એક બોલ સરખોય બહાર ન નીકળી શકયો.

ગાડીની સીટી વાગી અને એન્જીનનો આંચકો લાગ્યો કે તૂર્ત વિજયચંદ્રે "લ્યો ત્યારે મારેય દાદર કામ છે તે..." એમ બોલી ડબાનું બારણું ખોલી પ્રવેશ કર્યો. ચંપક શેઠ વીલે મોંયે થોડી વાર પ્લેટફોર્મ પર ઉભા રહી પાછા વળ્યા.

વિજયચંદ્રે પોતાની ગુમ થયેલી સ્વસ્થતાને પાછી ધારણ કરવા તાત્કાલિક પ્રયત્નો માંડી દીધા. એણે-ભાભુ-સુશીલા વાળા જ ખાનામાં બેસવા બેઠક ગોતી. બન્ને સામસામાં ખાનાં પર બેઉ સ્ત્રીઓનાં બિછાના લાંબાં થયાં હતાં. ન સુશીલાએ એની સામે જોયું, ન

ભાભુએ નજર કરી. છતાં જયારે એણે બિછાનાને એક છેડે બેઠક લેવા શરીર નમાવ્યું ત્યારે ભાભુએ એને કહ્યું—

"ભાઇ, તમે બાજુના ખાનામાં બેસો તો સારું."

ભાભુએ ધારણ કરેલી આ કઠોરતામાં સુશીલાને જાણે કે સંગ્રામમાં ઉતરવાની પરવાનગી આપતો ને ચાનક ચડાવતો ભેરીનાદ હતો.

બાજુના ખાનામાં જઇને પણ વિજયચંદ્રે ભાભુની ને પોતાની વચ્ચે ફક્ત ઓઠીંગણનું પાટીયું જ રહેવા દીધું. ભાભુએ શરીર સંકોડીને અંતર વધાર્યું અને સમોવડ બેનપણીની માફક સુશીલાને વાતોએ ચડાવી. આડી અવળી, નકામી નમાલી, જે કાંઇ બાબત હાથ ચડી તેના ઉપર મોટે અવાજે અને મોકળા મને વાર્તાલાપ માંડનાર ભાભુનો દુત્તો ઇરાદો સુશીલા પણ વરતી ગઈ. એ આશય વિજયચંદ્રને એ વાતોની સંજવારીમાં એક તણખલાની જેમ વાળીઝાડી નાખી દાદર સ્ટેશન સુધી અળગો ને અળગો રાખવાનો હતો. ભાભુમાં આટલી કાબેલીયત ભરી છે તે જ્ઞાન સુશીલાને પણ પહેલ વહેલું જ થયું. ને એ છોકરી ગઝબ તાનમાં આવી ગઇ. ભોળાપણું, ભદ્રિકતા, ગાંભીર્ય, ગરવાઇ વગેરે ભાભુના ગુણો નિરોગી તેમજ સ્વયંસ્ફુરિત હતા એટલે જ એની પાંદડીઓના સંપુટમાં આ વિનોદનો પરિમલ સચવાયો હતો.

દાદર સ્ટેશને ભાભુ–સુશીલા વાળા ખાનાને દરવાજેથી ઊતરવાની હામ હારી બેઠેલો વિજયચંદ્ર બીજે બારણેથી ઊતરી ગયો ત્યારે બન્નેએ ફરી શાંતિ ધારણ કરી.

આખી મુસાફરીમાં સુશીલા એક કૌતુક અનુભવી હતી. ભાભુની દષ્ટિ જાણે કે સુશીલાની એકેએક ક્રિયાને, પ્રત્યેક ચેષ્ટાને બારીકીથી માપી રહી હતી. દિવસની ગાડી હોઇ સ્ટેશને સ્ટેશને ભાત ભાતનાં

ઉતારૂ ચડતાં ઊતરતાં, બેસવા દરમ્યાન સુખ દુઃખની વાતો ચલાવતાં, ગંદકી કરતાં, બાળકોને રમાડતાં રોવરાવતાં, ગાંડીઆ દેતાં ને ઢીંકા મારતાં. સુશીલા તેમનાથી બિસ્તર કે સાડી સંકોડતી નહોતી, તેમના છોકરાંની કોઇ રીતે સારવાર કરતી. કોઇને ઉપલાં પાટીયાં પર ઘોડીયાનું ખોયું બંધાવવા મદદ કરતી ને પાસે બેઠેલી માતાઓના ખોળામાં બાળકો દેખી પુછાપુછ કર્યા કરતી, કેટલા વર્ષનું થયું? શું ખવરાવો છો? એના બાપ કયાં છે? તમે કેમ એના બાપથી નોખાં રહો છો? ગામડે શાની મજૂરી કરો? દવા દારૂનું શું થાય? વગેરે.

મુંબઇની છોકરીઓ જે વાતોમાં દેશી લોકો જોડે કદિ જ રસ ન લઇ શકે તે બધી વાતોમાં દિલને પરોવતી ભત્રીજી ભાભુને તદ્દન "દેશી" લાગી. ઘેર માસ્તર રાખીને પાંચ ચોપડી અંગ્રેજી ભણી છે એવું કશું ય આત્મભાન આ છોકરીને નહોતું. રસ્તામાં વાંચવા સુશીલા એકેય ચોપડી–વાર્તાની કે કવિતાની–સાથે નથી લાવી તે પણ ભાભુને મન એક મર્મભરી વાત હતી.

"ત્યારે રસ્તો કેમ કરીને ખુટાડીશ બાઇ?" એ પ્રશ્નના જવાબમાં સુશીલા કહેતી હતી કે "આટલાં બધાં માણસો જગતમાં ભર્યાં છે એની જાણે કે મને ખબર જ કેમ નહોતી, એવું એવું થાય છે ભાભુ! એવું કેમ થતું હશે હેં ભાભુ?"

"ડાહી બહુ! મુંબઇમાં તો માણસગંધીલી થઇને ઘરમાં ભરાઇ રહેતી!"

"કોણ જાણે કેમ ભાભુ, પણ આંહી ગાડીમાં મને માણસોની ગંધ ગમે છે. આ ધાવણભર્યાં મોં વાળાં છોકરાંની સોડમ મીઠી લાગે છે."

સ્ટેશને સ્ટેશને ઊતરતી સ્ત્રીઓને સુશીલા કહેતી હોય કે 'તમે પહેલાં

ઊતરી જાવ બેન ! પછી હું તમારો છોકરો તમારા હાથમાં આપું.' 'ઊતરો ડોશી મા, પછી તમારૂં પોટકું હું તમને ઉતરાવવા લાગું.'

આખે માર્ગે આ એનો શોખ હતો. એમાં દયા નહિ પણ પ્રસન્નતા હતી. કોઈ ઊતારૂને વિષે 'અરેરે બિચારાં' જેવો ઉદ્દગાર એણે કાઢયો નહિ. આટલાં બધાં લોકોને જોવાનો–મળવાનો કેમ જાણે એ રાંકપણ ન કરી રહી હોય !

રાતના નવેક વાગે ગાડી સાબરમતી પાર કરીને કાઠિઆવાડમાં પ્રવેશતી હતી ત્યારે સૂતેલી સુશીલા એકાએક આંખ ઉઘાડી બેઠી થઈ ચારે બાજુ જોવા લાગી; 'ભાભુ !' એટલું બોલ્યા પછી વધુ ઉચ્ચાર ન કાઢી શકી.

'શું કહેતી'તી ગગી ?'

'કાંઇ નહિ.'

'પણ હજી યે તું મારાથી આટલી કાં ચોરી રાખ ? કહી નાખને બાઇ. પેટમાં સંઘરીને સૂતી રહીશ તો નીંદર કયાંથી આવશે ? આટલા નાનપણમાં જ મનને લોચ લોચ કરતાં ન શીખવીએ બેન !'

'ભાભુ, મને મારા મોટા બાપુજી યાદ આવ્યા. અત્યારે ઘેરે શું થતું હશે ?'

'કેમ શું થતું હશે ?'

"એ બે જણા આવેલા હશે ખરાને ?" આ વાકય એણે એટલે ધીરેથી કહ્યું કે જાણે શબ્દો ઘૂંઘટમાંથી સર્યા.

ચમકવાનો કે ગભરાટ બતાવવાનો તો ભાભુનો સ્વભાવ નહોતો. પણ ઓચીંતી કોઇ ફાળ ઉઠતી ત્યારે એના ચહેરામાં સ્હેજ શ્યામરંગી એક તત્ત્વ જાણે કે ઘૂંટાઇ રહેતું.

બેઉ જણી સામસામી મીટ માંડી બેસી રહી, બેઉના મનોભાવ તદાકાર બન્યા; ટ્રેન પાછી વળે તો કેવું સારું!

ભાભુના મોં પર ઘૂંટાતું વાદળું તે પછી તુર્ત પસાર થઇ ગયું. એના મુખ પર લાલ લાલ રૂધિરાક્ષરે પ્રાણ જાણે કે અક્ષરો પાડતો હતો: તે દિન પરોઢના ત્રણ વાગ્યા ટાણાના અક્ષરો: સ્વામી–ચરણની ધૂળ લલાટે સ્પર્શી રહી હતી તે ઘડીએ અંતરે પુકારેલ અક્ષરો :—

"આ ઘરમાં ફરી આવવાનું નથી! આ મેળાપ છેલ્લી વારકો છે!"

"સૂઇ જા તું તારે. બીવા જેવું શું છે?" એટલું કહ્યા પછી મોંને જરાક હસતું કરીને ભાભુ બોલ્યાં : "ઓળખછ તારા મોટા બાપુજીને? એ બેય જણા આવીને જો કાંઇ તીન પાંચ કરશે ને, તો એને રાંઢવે બાંધીને પકડી જનારા પોલીસ તારા બાપુજીએ ઘરમાં ગોઠવી જ રાખ્યા હશે, જાણછ તું?"

સુશીલાએ થોડીવાર આંખો બીડી દીધી. ભાભુએ આપેલી કલ્પના એને ગુંગળાવવા લાગી. એને ભાભુની આંખો જાણે પુછતી હતી કે "છોકરી, તું ભારી પક્કી છો. તારે નામ લેવું છે બાપુજીની ચિંતાનું, ને તને અંદરથી દાઝે તો છે પેલા બે દુશ્મનોનું."

ફરી એણે આંખો ખોલી ત્યારે ભાભુએ મક્કમ અવાજે કહ્યું : "ને તારી બા જોયાં છે! તારા મોટા બાપુજી ઉપર એ બે જણા જો હાથ ઉપાડે ને, તો તારી બા તેજાબનો સીસો લઇને જ દોડયાં આવે, તેજાબની છાલક છાંટે તો શું થાય ખબર છે? એ સુખલાલના મોં ઉપર તો કાયમનું ચિતરામણ જ કરી ઘે. બળબળતા ફોલ્લા જ ઉપડી આવે. ને આંખમાં પડે તો તો........"

સુશીલાએ ઊઠીને ભાભુના મોં ઉપર હથેળી દાબી કહ્યું : "આમ શું બોલ્યે જાવ છો ભાભુ?"

"કાં?"

"કેવું બીક લગાડે તેવું બોલો છો?"

"બીક લગાડે તેવું કેમ? હું તો તારા મોટા બાપુજીનું ક્ષેમકલ્યાણ વાંચ્છું છું. તારા મોટા બાપુજીનું એક રૂંવાડું તો હલાવી જુવે કોઇ, ખબર છે? આખો મોલ્લો ગજાવી મૂકીને એ બેય જણાને માથે ખુન કરવા આવ્યાનું જ આળ મૂકે. ભલે ને પચાસ હજાર ખરચવા પડે! એક વાર ઈ સુખલાલને તો બે ચાર વરસની જેલ ટીપાવી દે, ખબર છે? બ્હીશ મા."

મોંમાં સોપારીનો ઝીણો ચૂરો ચાવતાં ચાવતાં, એ ચાવણનો ટીપું ટીપું રસ ઊતારતાં ઊતારતાં, ઘણાં વર્ષો પરના રંગાવેલા દાંતની રાતી ઝાંય દીવાને અજવાળે ઝલકાવતાં ઝલકાવતાં ભાભુ સુખલાલના શરીર પરનાં તેજાબ-છાંટણાંની ને સુખલાલના બે પાંચ વર્ષના કેદી-જીવનની કલ્પના-મૂર્તિ એવી તો લીજ્જતથી દોરતાં હતાં કે સુશીલાને સદાય ગમતાં ભાભુ પર ઘડીક અણગમો આવ્યો. એને મોઢે લોહી ચડી આવ્યું. એ ભાભુની સામેથી બાજુએ નજર ખેંચી લઇને બીજાએલ મોંયે બેઠી. ભાભુએ પૂછ્યું—

"હજી યે તારા મોટા બાપુજીની ફિકર કરી રહી છો ને?"

સુશીલાએ સામે ન જોયું. એટલે ભાભુએ એને વધુ ચીડવનાર ચેષ્ટા ચાલુ રાખી કહ્યું, "મને તો લાગે છે કે તારા મોટા બાપુજી અગમચેતી રાખીને વેલાસર જ પોલીસખાતામાં જઇ કહી આવ્યા હશે, કે આજ રાતે અમૂક ટાઇમે અમારે ઘેર બે ચોર મવાલી આવનાર છે. માટે છૂપી પોલીસ મારે ઘેર બેસાડો. અને અત્યારે તો એ રઢીયાળો સુખલો જેલના સળીઆ ઝાલીને 'માફ કરો માફ કરો' કહેતો ઊભો જ નહિ હોય!"

મોં ફેરવી ગએલી સુશીલાના કાન ઊલટા ભાભુની નજીક થયા. ભાભુએ અવાજ પણ વધાર્યો. ભાભુ પોતાના ચિત્રમાં વધુ રંગો પૂરતાં ગયાં—

"ને તું જોજે ને, તારા મોટા બાપુજીના પગમાં માથું મૂકીને એ આંસુડે પગ ધોતો ધોતો માફ માગશે. તારા મોટા બાપુજી જેવી ફારગતી લખાવશે એવી એ લખી દેશે. એમ તો તારા બાપુજીના હાથ લાંબા છે, એમ કાંઇ તારા મોટા બાપુજી કોઇથી ગાંજ્યા જાય તેવા નથી. એ સુખલાલની તો બધી ઉફાંદ બેસારી દઇને મુંબઇનો કેડો જ છોડાવી દેશે."

બોલતાં બોલતાં ભાભુના મોંમાંથી સોપારી ખૂટી ગઇ હતી. જામનગરી સૂડી લઇને ભાભુ નવો ચૂરો કરી કરી મોંમાં ઓરતાં હતાં. પાસે બેઠેલ માણસના સોપારી ખાતી વેળાના બચકારા ઘણી વાર બરછી જેવા લાગે છે. સુશીલાના કાનમાં એ બચકારાની તેમ જ બોલાતા શબ્દોની બેવડી બરછી ચાલતી હતી. ભાભુ સામે કદી ન બોલાયેલું એવું કંઇક અત્યારે બોલાઇ જશે એ બ્હીકે સુશીલા, બહાર ભાદરવા માસનો બફારો તેમ જ અંદર ખીજાયેલા હૃદયનો ઊકળાટ છતાં ઓઢીને સૂઇ ગઇ. ભાભુને આ આથી પોતાની વક્ર–વાણીને વહેતી રાખવાની વધુ અનુકૂલતા મળી; વધુ પાનો પણ ચડયો. એણે પોતાનું મોં છેક સુશીલાના મોં સુધી નીચું લઇ જઇને ચાલુ કર્યું: "એ તો સારૂં થયું કે એ સુખલાલે બહાર લીફ્ટ આગળ તારી કાંઇ છેડતી ન કરી–એ આવેલ તો ઘણો ય તને ભરમાવીને નીચે લઇ જવા, ને પછી ફોસલાવી પટાવી મોટરમાં ઊપાડી જઇ લગન કરી લેવા–બાપુ, એ તો મુંબઇમાં જેવા મવાલી વિજયચંદર તેવા જ રઢીયાળા સુખલાલ: બધા એક જ વિદ્યા ભણેલા! પારકી છોકરીને

લાગ ગોતીને ફસાવી દેવી :—પણ આ તો તારા મોટા બાપુજી રહ્યા પોંચતા માણસ, એટલે......"

ઓઢેલી ચાદર ફગાવી દઇને સુશીલા બેઠી થઇ ગઇ. એટલું જ બોલી, "મને સંતાપવાથી તમારા હાથમાં શું આવે છે?" ત્યાં તો એની ડોળા ઘૂમાવતી આંખોમાંથી ડળક ડળક આંસુનાં જાણે દડબાં પડયાં :

"તને સંતાપું છું હું!" ભાભુએ અચંબાનો દેખાવ ચાલુ રાખ્યો; "અરે બેન, હું તો ઊલટાની તારી ચિંતાનું ટાળણ કરૂં છું. તને હિંમત આપું છું."

"આવ્યાં મોટાં...!" સુશીલા જળભરેલા ડોળા ઘૂમાવતી એટલું જ બોલી શકી

"પણ હું શું મોટી આવી? તારા મોટા બાપુજી..."

"મારે નથી સાંભળવી..."

"તો કાંઇ નહિ, ચિંતા તો તું જ કરતી'તી."

"કરતી'તી! મોટાં! સમજે નહિ ને!......"

"તો હું તારા પેટની વાત શું સમજું બાઇ, કે તું નામ લેતી હઇશ તારા મોટા બાપુજીની ચિંતાનું, ને ચિંતા કરતી હઇશ કોઇક બીજાની?" હજુ ય આ બોલતાં ભાભુના મોંમાંથી સોપારીના ચૂરાના બચકારા નહોતા ખૂટયા. હજુ ય એની આંખો ને એના હોઠ ઉપર એક અર્ધસ્ફુટ, અગમ મલકાટ તોળાઇ રહ્યો હતો. એ બધું ય જોઇ સાંભળીને સુશીલા ગૂંચવાઇ ગઇ. એનો કંઠ પ્રથમ રૂંધાયો ને પછી ભેદાયો. એણે પોતાનો અવાજ દબાવી દેવા માટે ભાભુના ખોળામાં માથું દાટી દીધું. ભાભુએ એની પીઠ પંપાળતાં પંપાળતાં કહ્યું:

"કાઠિયાવાડની હવા અડી ન અડી ત્યાં તો છોકરાંય કેવાં દુત્તાં બની જાય છે? હેં બોલ તો ખરી? તારા મોટા બાપુને હેમખેમ વાંચ્છીશ કે બીજા કોઇને? હેં? સાચું કહી દે."

"તમે–તમે તો ભારી ધરમી છો! કોક બીજાને તેજાબ છાંટવાની ને પોલીસમાં સોંપવાની વાતો બહુ શોભે છે મોઢામાં!" એટલું કહીને સુશીલાએ ફરી મોં ભાભુના ખોળામાં દાટી દીધું.

"તો પછી તને સુખલાલની દયા આવી હતી એમ તારે ચોકખું કહેવું'તું ને બાઇ! મને તારા પેટની શી ગતાગમ પડે બેન!"

"હવે મને ક્યાં સુધી બાળશો?"

"તું પેટ છુટી વાત નહિ કર ત્યાં સુધી."

થોડી વાર કશો જવાબ સુશીલાના મોંમાંથી નીકળ્યો નહિ. ભાભુએ પૂછ્યું—

"તને હું કેમ લઇ જાઉં છું કાઠિયાવાડમાં, જાણુછ?"

"કેમ?"

"તારા વેવિશાળનું કોઇ સારૂં ઠેકાણું નક્કી કરવા."

"કરો તો ખરાં, જોઇ લઇશ."

"શું કરીશ?"

"તે વખતે જે સૂઝશે તે."

"તારા મોટા બાપુજી તને કોણ જાણે કેવા ય સુખમાં પાડવા માગે છે."

"માગે છે–પોતાની આબરૂને વધારવા."

"આબરૂદાર તો આબરૂદારને ગોતે જ ને?"

"ભાભુ, હું કહી રાખું છું. મારે માટે ક્યાંયે જોશો નહિ, કોઈને જોવા બોલાવશો યે નહિ."

"ને બોલાવશું તો?"

"તો હું બોબડી, બેરી ને લુલી હોવાનો ઢોંગ કરીશ. હું બુમ-બરાડા પાડીશ. આવનારા ભાગી જ જવાના."

"તો પછી તેં શું ધાર્યું?"

"કેમ જાણે પોતાને ખબર ન હોય!"

"સુખલાલ—?"

સુશીલા બોલી નહિ. એ મૌનભર્યા કલેજાને સંઘરતો બરોબર છાતીનો જ દેહભાગ ભાભુના હાથ નીચે હતો. પોતાના શરીરને સ્પર્શ-મુક્ત રાખતાં આવેલાં ભાભુ સુશીલાનો કાળજ-થડકાર બરાબર પારખી શક્યાં. સુશીલા સાડીનો છેડો ચાવતી બોલી—

"બીજાનાં પેટનું પાપ તાગો છો, પણ પોતાના પેટમાં શું પડ્યું છે તે કેમ કોઈ દિવસ કહેતાં નથી?"

"મારું કહ્યું શા કામનું? તેં નક્કી કર્યું હશે તેમાં મારે કહ્યે શું ફરવાનું?"

"એમ હોત તો હું આજ સુધી શા સારુ ખમતી હોત!"

"ત્યારે શું તું મારા બોલવાની વાટ જોવે છે?"

"મારે વાટ ક્યાં જોવાની જ છે? હું તો તમારી સાથે જ જડાયેલી છું."

"એટલે ?"

"એટલે તમે ના પાડશો તો કાયમને માટે તમારા ચરણોમાં જ બેસી રહીશ."

"ઠીક ત્યારે ચાર દિવસની વાટ જોજે. જેવું હશે તેવું તને આજથી બરોબર ચોથે દિવસે કહીશ."

"મને એક જ બીક છે."

"હોય તો કહી દે."

"તમે મારા મોટા બાપુજીની એટલી બધી ભક્તિ કરો છો ને, કે..."

"કે હું તને એના હાથમાં સોંપી દઇશ એમ ને ?"
જવાબમાં છોકરીનું આખું શરીર ભાભુની હથેળીને મુંગી ધડક ધડક કમ્પારીનો સ્પર્શ કરાવી રહ્યું.

"તો તો આટલા દિવસ હું શા માટે જવા દેત ! તો તો એમના પગનું......"

ચંપલના મારની તાજી કથા હોઠે આવીને દોટાદોટ પાછી વળી હૈયામાં ઊતરી ગઇ–

"ને તું શાંતિથી સૂઇ જા. મુંબઇ આપણે ઘેર કાંઇ નહિ થયું હોય. તારા મોટા બાપુજી બપોરની ગાડીમાં જ નાસિક ચાલ્યા જવાના હતા. કોઇ વાણીયાનો દીકરો વદ્દવેડ કરવા બેસી ન રહે બેન !"

પ્રકરણ ચોવીસમું

સસરાનું ઘર

વળતા દિવસના સવારે આઠેક વાગે તેજપુર સ્ટેશન આવ્યું. પેઢીની શાખા પરનો ગુમાસ્તો સામે લેવા આવ્યો હતો, તેને ઘેર જઇને જમવાનું આટોપ્યા પછી થોરવાડ જવા માટે જલદી ગાડું જોડાવ્યું. "ટાઢો પહોર થયે નીકળજો, ઘેરે બધું તૈયાર ટપ્પે છે, નોકર ચાકર પણ હાજર ઉભા હશે, રસોઇ માટે હું ગોરને પણ ગોઠવતો આવેલ છું.' આવું ઘણું ય મહેતાએ સમજાવ્યા છતાં 'વેળાસર પોંચી જઇએ' એમ કહી ભાભુએ વિદાય લીધી.

રસ્તામાં ભાભુએ સાથેના વોળાવીઆને પુછપરછ કરવા માંડી :-

"રૂપાવટી ગામ આપણા રસ્તામાં આવે ને ?"

રૂપાવટી શબ્દે સુશીલાને ચમકાવી.

"અરધોક ગાઉ ફેરમાં રહી જાય છે, બા." વોળાવીઆએ કહ્યું.

"ત્યાં દીપચંદ શેઠને ઓળખો ?"

"કેમ ન ઓળખીએં બા ? આજ ભલે ભાંગી ગયા, પણ ખોરડું તો અસલ ખોરડું ને !"

"એના ઘરમાં મંદવાડ હતો તો તેનું કેમ છે?"

"હાલ્યા કરે છે. બે દિ' સાજાં તો બે દિ' માંદાં, એમ રહે છે. દીપચંદ શેઠની પંડયની ચાકરી જબરી ને બેન! બાયડીની ચાકરી કરતલ તો દીપો શેઠ એકજ ભાળ્યા."

"આપણે એ મારગે જ ગાડું લેવરાવજો ભાઇ, દીપા શેઠને ઘેર થાતા જાવું છે."

"બહુ સારૂં બા! એ આ ઉગમણો કેડો રૂપાવટીનો."

ગાડું નવે માર્ગે ચડયું. ભાભુ સુશીલાની સામે જોતાં નહોતાં. છતાં આપોઆપ સુશીલાએ પોતાનાં કપડાં સંકોર્યાં. એ પોતાના સસરાને ઘેર જઇ રહી હતી તેનું મુંગું ભાન થયું. ભાભુએ આ ત્રાંસી નજરે નિહાળ્યું.

રૂપાવટી ગામને રસ્તે ગાડું ચડયું ત્યાર પછી દેખીતા કશાજ કારણ વિના સુશીલા એ કેડાના બેઉ કાંઠાની સીમોને એકી ટશે જોતી જતી હતી. એ શું જોતી જતી હતી તેનું ભાભુની ત્રાંસી આંખો ધ્યાન રાખવા લાગી. કોઇક અદૃશ્ય નોંધપોથીમાં ભાભુ સુશીલાના મોંનો પ્રત્યેક ભાવ ટપકાવતાં ગયાં.

નજીક ચાલી આવતી દીવાળીના બાજરાને બપોરનો તાપ પકવતો હતો તે સુશીલાને મન માંડ માંડ જોવા મળેલી વસ્તુ હતી. આટલા કુમળા છોડવા પર આવાં પ્રખર અગ્નિવર્ષણ!

"હેં ભાભુ," એણે પૂછ્યું: "છોડવા બળી નહિ જતા હોય?"

"ના બેન," ભાભુએ જવાબ દીધો: "આટલા આટલા તાપ વગર દાણો પાકો જ ન થાય."

પાંખાં પાંખાં ઠુંડાં: ઘડા વગરની મોલાતનું વાવેતર: ક્યાંઇક ભૂખડી બાજરો, તો ક્યાંઇક પ્રમાણ બહારનો કપાસ: તો ક્યાંક વળી કંગાલ ઉદ્યમવંતોની વસ્તી વચ્ચે આળસુ બાવાઓ જેવાં પડતર ખેતરો: એને સાચવનારાં માનવીનું ક્યાંઇક ક્યાંઇક જ વિરલ દર્શન.

સીમ જોતી સુશીલાએ જરૂર જોતા બેચાર પ્રશ્નો પૂછવા ઉપરાંત કશો જ કંટાળો, 'ઓ મા રે!' એવો કશો જ મુંબઇગરો ભયોચ્ચાર બહાર પાડયો નહિ. ભાભુની ગુપ્ત નોંધપોથીમાં પટ પટ આ અક્ષરો પડતા ગયા.

"દીપો શેઠ: જબ્બર ચાકરી કરનાર આદમી: ઇ જેવી ચાકરી કોઇથી ન થાય:" વોળાવીઆનાં આ વચનોને સુશીલા મનમાં ને મનમાં વાગોળતી હતી, ત્યાં ગાડું રૂપાવટી ગામના પાદરની નદી ઉતર્યું. વેકરો પૈડાંને ગળું ગળું કરતો હતો. "હયો બેન પહોંચી ગયાં આપણે રૂપાવટીને પાદર." એવું વાક્ય વોળાવીઆના મુખમાંથી નીકળતાંની વારે જ સુશીલાએ બહાર જોવાનું પણ બંધ કરી સાડીને વધુ સંકોડી લઇ અંગો ઢાંકયાં. લાજનો ઘુમટો કાઢયો નહિ. છતાં સાડીની મથરાવટીની કોર અરધા કપાળને મઢી રહી.

"તું આંહી ગાડામાં રહીશ બેન?" ભાભુએ પૂછ્યું: "તો હું એકલી ઊભે પગે જઇ આવું, તારાં સા..." એટલું કહ્યા પછી પોતે સાવધાન બની એ વાકય અધુરૂં મૂકયું, ને સુધારેલું વાકય ઉચ્ચાર્યું, 'સુખલાલનાં બાની તબીઅત જોઇ આવું.'

"હું આવું તો!" સુશીલા સ્હેજ ખચકાઇને બોલી.

"તને કેમ કરી લઇ જવી?"

"હું ત્યાં કાંઇ નહિ કરું."

'કાંઇ નહિ કરું' એવા શબ્દોનો દેખીતો અર્થ કાંઇ જ નહોતો, છતાં એ વાક્ય એક એવો ભાવ પ્રકટ કરવાને વપરાયું હતું કે "હું ત્યાં આવીને બહુ જ વિનયપૂર્વક વર્તીશ."

"મંદવાડવાળા ઘરમાં તું કયાં આવીશ? અકળાઇ જઇશ."

આ ઉદ્‌ગારનો—કે કટાક્ષનો જવાબ સુશીલાએ બહુ વિચિત્ર રીતનું હાસ્ય કરીને આટલો જ આપ્યો: "લે!"

એ "લે!" ની અંદર ભત્રીજીએ ભાભુની પટકી પાડી નાખી. અને એ "લે!" કરતાં વિશેષ કશો જ ઠબકો સાંભળવાની રાહ જોયા વગર ભાભુએ ગાડું ગામમાં લેવરાવ્યું.

ગામના દરવાજામાં દાખલ થતાં જ એક ઝનુની ખૂંટીયાએ ગાડાના ગુલામ બળદને પોતાની આઝાદીનો ચમત્કાર બતાવતું ગળું ઘુમરાવ્યું, ને ત્રાડ મારી માથું ઊછાળ્યું.

ગામની બજાર સુનકાર હતી. ઠેકાણે ઠેકાણે થયેલાં કાદવનાં કચકાણને ચગદતું ગાડું ચોરો વટાવતું હતું ત્યારે ચોરા પરથી પણ સુશીલાએ નિરૂદ્યમી બે પગી-પસાયતાઓના ને ગામના બે પાંચ જમીનદાર કાઠી જુવાનોના ઠઠ્ઠા-શબ્દો સાંભળ્યા.

ભાભુએ જોયું કે સુશીલા નહોતી સુગાતી, કે નહોતી ધડક ખાતી. મુંબઇના મકાન પાસેની સડક પર મોડી રાતે છાકટા બની નીકળતા દારૂડિયાઓનો કે અપશબ્દો કાઢતા ગુંડાઓનો વારંવાર જેને પરિચય હતો તે સુશીલાને આ ગામડાના નવરા લોકોની વાણી સાંભળીને 'ઓ મા રે!' એવો કોઇ જ ઉદ્‌ગાર કાઢવાનું કારણ ન લાગ્યું.

વોળાવીયાએ આગળ પહોંચી જઇને વાકેફ કરેલા દીપચંદ શેઠ-સુખલાલના બાપા ગાડાની સામે ચાલ્યા આવતા હતા તેનું એક ક્ષણ દર્શન

કરીને સુશીલા વિનયભેર મોં ફેરવી ગઈ. ખુલ્લે શરીરે હતા, છતાં માથે પાઘડી હતી. બેઉ હાથને ચોળતા ચોળતા ચાલ્યા આવતા હતા. ચોળી ચોળીને એ સફેદ સફેદ શું ખંખેરી નાખતા હતા? વોળાવીઆએ આગળ આવીને 'ભાભુ' પાસે વધાઇ ખાધી: "બાપડા રાંધતા રાંધતા ઊઠયા છે."

"અરે બચાડા જીવ!" ભાભુએ હવે સમજ પડતાં ઉદ્‌ગાર કાઢયા: "આ તો લોટવાળા હાથે જ ઊઠયા લાગે છે. ઠેઠ અટાણે રાંધવાનું?"

"હા," વોળાવીઆએ કહ્યું: "વહુ માંદાં છે, ને વધારામાં મોટી દીકરી સુરજને ય તાવ આવે છે. એટલે દવાદારૂ લાવતાં કરતાં મોડું થયું લાગે છે."

સુરજ! એ નામ સુશીલાને કાને પડતાં જુની સ્મૃતિ સળવળી. સુરજ નામ તો પોતાને એક વાર કાગળ લખનાર નણંદનું જ હતું. એ સુરજને પોતે જવાબ કે પહોંચ પણ લખેલ નહિ. એ સુરજે થોડીક જૂની ફાટેલી ચોપડીઓ મગાવી હતી તે પણ પોતે મોકલી નહોતી. એ સુરજ ...

આટલો વિચાર થયો ત્યાં તો દીપચંદ શેઠે ગાડાની નજીક આવીને ભાભુ સામે હાથ જોડયા: એના મોંની ત્રાંબાવરણી ચામડી સ્હેજ ઝાંખા પડેલા હાંડાનો રંગ ઝલકાવતી હતી.

"બેન! બાપા! તું કયાંથી?"

એ શબ્દો વડે એણે ભાભુને આદર દીધો.

"જુવો, આવી તો ખરી ને કાકા!" ભાભુએ સામો ટોકો કર્યો, "ને પાછી એકલીએ નથી આવી. તમારી દીકરીને પણ લેતી આવી છું."

"આંખ્યું ઠરે છે મારી, બેટા ! સો વર્ષનાં થાવ." સુશીલા પ્રત્યે આ શબ્દો કહેનાર પુરુષ સમજતો હતો કે વિજયચંદ્ર જેવા કોઇ બીજાને કયારનીયે વરી ચુકેલી આ એક વખતની મારી પુત્રવધુ ઉપર મારો કશોય અધિકાર નથી રહ્યો એ અર્થમાં જ "તમારી દીકરી" શબ્દો યોજાયા છે.

સુશીલાની મથરાવટીની કિનાર પાદરમાં હતી તે કરતાં હજુયે વિશેષ નીચે ઉતરી હતી ને એક બાજુએ નજર પરોવીને એ આ પુરુષના લોટ વાળા હાથજ જોઇ રહી હતી. મુંબઈમાં એણે કોઇ દિવસ કોઇ પુરુષને રાંધતો જોયો નહોતો. એણે જોયા હતા માંદી અથવા રજસ્વલા પત્નીઓને પાડોશીની દયા પર છોડીને રેસ્ટોરાંમાં જઇ પેટ ભરી લેનાર પુરુષો. એને પોતાના ઘરમાં તો કોઇ પ્રસંગે પુરુષે રાંધ્યું હોય તેવી સ્મૃતિ નહોતી. આંહી તો પાછો આ પુરુષ લોટ-વાળા એઠા હાથે બહાર મહેમાનોનું સ્વાગત કરવા આવતાં પણ શર-માયો નહોતો.

ગાડાને ખડકી નજીક લઇ જઇ બળદનાં જોતર છોડાવ્યાં તે પછી બન્ને સ્ત્રીઓ ઉતરીને અંદર ગઇ. દીપચંદ શેઠ ગાડાવાળાને "હાલો ભાઇ, નીરણની ગાંસડી લઇ જાવ." એમ કહી અંદર આવ્યા ને ઓશરીમાં ઝટઝટ ઢોલીયો ઢાળી, ઉપર ધડકી પાથરી મહેમાનોને કહ્યું, "બેસો બાપા !"

"કયાં છે મારાં કાકી ?" ભાભુએ પૂછ્યું.

"બેસોને બેન, પછી એ છે ત્યાં લઇ જાઉં. ઉતાવળ શી છે ?"

"ના, ના, કાકા, ત્યાં એમની પાસે જઇને બેસશું."

"ત્યાં બેસવા કરતાં બેન, આંહી ઠીક છે."

"પણ શું કારણ છે ?"

"મંદવાડ વધ્યો છે ખરો ને, એટલે કાંઇક ગંદકી પણ વધેને ! ઓરડામાં હવા બગડેલી હોય......

"હ્યો હવે રાખો રાખો કાકા !"

એમ બોલતાં ભાભુ ઘરની અંદર ચાલ્યાં. તેની પછવાડે સુશીલા ચાલી.

"મારા સોગંદ બેન." એમ બોલતાં દીપચંદ શેઠે ભાભુને કહ્યું, "એક ઘડીસાત ખમો. પછી હું તમને લઇ જાઉં. અબઘડી."

એમ બોલી દૂરના એક ઓરડામાં દોડતા જઇ, ઉતાવળે ઉતાવળે એક નળીઆમાં ચૂલાનો દેવતા મૂકી તે પર લોબાન ભભરાવ્યો અને ત્યાં ખાટલે સૂતેલ પત્નીને ખબર આપ્યા : "ચંપક શેઠનાં વહુ આવેલ છે. ભેળાં સુશીલા છે. તને આજ સુધી કહ્યું નથી તે કહી દઉં છું : સુખલાલનાં સગપણની હું મુંબઇમાં ફારગતી આપીને જ આવેલ હતો. એ ધ્યાનમાં રાખીને જ વાત કરજે."

એવી ભલામણ કરી, બહાર આવી, "ચાલો બેન ! હવે પધારો." એ શબ્દે એણે બેઉ મહેમાનોને પત્ની પાસે લીધાં. ધડકી પાથરી દીધી. ને પછી જલદી જલદી પોતે સામેની ઓશરીએ એક ઓરડા પર પહોંચ્યો. ત્યાં પથારીએ સૂતી સૂતી તાવમાં લોચતી પુત્રીને પણ એણે સૂચના દીધી :

"સુરજ ! બેટા ! મેમાન આવેલ છે. હમણાં તને આંહી મળવા આવશે. પણ એને 'ભાભી ભાભી' કરીને બોલાવીશ મા હો કે ? એને એવાં વેણ સારાં ન લાગે."

"હો ! કોણ ? હેં બાપા કોણ ? ભાભી ? સુશીલા ભાભી ?" સુરજ તાવભર્યાં સળગતાં લોચન જોરથી ખોલીને પૂછવા લાગી.

"એ હેય ! છુછીલા ભાભી !" સુરજની પથારી પાસે બેસીને એના કપાળે પોતાં મૂકતો એક છ વરસનો છોકરો જોરથી બોલી ઊઠયો. એણે પોતાની પાસે બેઠેલી એક ચાર વર્ષની છોકરીને કહ્યું, "એ હેઇ......પોટી ! છુછીલા......"

"અરે ભાઇ ! સૌ એકસામટાં ગાંડીયાં કાં થયાં !" એમ કરીને બાપ ત્રણે બાળકોને સમજાવવા બેઠો : "કોઇને ભાભી ભાભી ન કરાય. આપણુને કોક ગાંડાં કહે. ખબર છે ? જો તમે 'ભાભી ભાભી' નહિ કહો તો હું તમને રોટલી માથે ગોળ દઈશ."

છોકરાં બાપનો ઠપકો સમજ્યા વગર જ ચૂપ થઈ બેઠાં. ને પિતા પાછો સામી પરશાળે ચાલ્યો. એણે એકઢાળીયામાંથી ઘાસના પૂળા બહાર કાઢી જથ્થો ખડકયો. ને પછી એ અંદર રસોડાને ઓરડે પ્રવેશ કરવા જાય છે ત્યાં તો એણે સળગતા ચૂલા પર તાવડી મૂકીને અધુરા રહેલા લોટને પાણીમાં મસળતું કોઈક દીઠું.

"અરે બાપ ! બાપ !"

એટલું બોલીને એ પાછા ફરી બહાર નીકળ્યા. પત્નીની પથારીવાળા ઓરડામાં જઈ બેબાકળા પૂછ્યું, "ચૂલે કોને સુશીલાને બેસાડેલ છે ?"

"ના,...ના,....એ....સા...રા...ય...કાં...ઇ...હું...એ...વી.... અ...ણુ...સ...મ...જુ...છું ?......"

"અરે આ બેઠાં બેઠાં લોટ મસળે."

એટલું જ બોલીને દીપા શેઠ ઘરની બહાર નીકળી ગયા, એક-ઢાળીઆમાં (કોઢમાં) એક વાછડી બાંધી હતી તેની પાસે જઇ એના ગળા પર હાથ ફેરવતા ઊભા રહ્યા. મા વગરની એ મોટી કરેલી વાછડી દીપા શેઠના મોં સામે પોતાનું ખજવાળાતું માથું ઉંચું કરતી હતી

ત્યારે એની પશુ–દૃષ્ટિ આ માનવીની આંખોનાં પાણી જોઇ શકતી હતી કે કેમ, તે ચોક્કસ ન કહી શકાય તેવી વાત છે, કેમકે અમે પશુ સંસારના પૂરા અનુભવી નથી.

છેલ્લા ઘણા મહિનાઓથી ચૂલે બેસવાના અનેક દિવસો દીપચંદ શેઠને ભાગે આવી રહ્યા હતા. મુંબઇ ગયા પૂર્વે બેશક ચૂલે બેઠાં બેઠાં એણે પોતાનો છૂટકારો કરવા આવનારી પુત્રવધુની વારંવાર કલ્પનાઓ કરી હતી. માંદી પત્નીને પોતે રાંધતા રાંધતા કહેતા પણ ખરા, કે આ ગામઠી છાણાંનો ધુંધવાટ બાપડી વહુથી કેમ સહ્યો જાશે ! આપણે તેજપુરથી એક ગુણ કોલસાની ને એક શગડી મગાવી રાખવી છે. આ વરસાદનો ભેજ લાગેલ છાણાંને ફૂંકવાની માથાકુટ સુશીલાથી થાય નહિ.”

પત્ની કહેતી, “સાંઠીયુંના ભારા મગાવી રાખો, ને તલસરાં હશે એટલે દીવા જેવા બળશે.”

“અરે મુરખી !” ધણી જવાબ દેતો; “તલસરાંનો તાપ તો ઘડીક ઘડીક જ રહે. એ બાપડી શું આંહી બેઠી બેઠી રસોઇ કરશે, કે તલસરાં જ ચૂલામાં ઓર્યા કરશે ? ને જુવો, આ રાંધણીયાને હવે તો એક બારી મુકાવી દઇએ. મુંબઈનાં છોરૂને હવા જોવે. અંજવાળું જોવે. બારી વગર તો બફાઇ જ જાયને બાપડાં ફૂલ જેવાં!”

“તમે શીદ ચિંતા કરો છો ?” પત્ની કહેતી : “વહુ આવશે તયેં તો ભગવાન મારી જ કાયામાં કાંટો નૈ મૂકે ! હું ઉઠી શકીશ તો તો પછી શું આવ્યા ભેળી જ વહુને હું રાંધણીયામાં પગ મૂકવા આપીશ ? રામરામ કરો. રાંધણું કરાવવાની એવી નવાબી મારે નથી માણવી. આપણાં સગાં રીયાં જાડાં, ને આ રીયો ધોરી મારગ. હાલતાં ને ચાલતાં પાંચ મેમાન આપણે આંગણે ઘોડાં બાંધે, એ બધાના રોટલા ટીપાવીને મારે આવતલ વહુને નાનપણથી જ ભડકાવી નથી મારવી.

ઇ મરને બેઠાં બેઠાં સીવે ગૂંથે...આ તો હું સાવ અટકી પડી છું એટલે જ ઉચાટ થાય છે કે આવ્યા ભેળી જ એને નાની બાળને ચૂલો ભળાવવો પડશે."

"તું ઉચાટ કર તો તારા જેવી મુરખી કોણ ?" પતિને પોરસ ચડતો : "ખાટલે તો તું પડી છો, હું ક્યાં હરામના હાડકાં લઇને બેઠો છું ! વહુને હું ચૂલે ઝાઝું બેસવાય શેનો દઇશ ? બેસે તો ધમકાવી જ કાઢું, ખબર છે ? એ તો આપણી સુરજ ટેલ ટપોરો કર્યા કરશે ને હું તો 'વઉ રાંધે છે' 'વઉ રાંધે છે' એવો ડોળ રાખ્યે રાખ્યે તારું પાંચ દસ કે પચીસનું રાંધણું ય પોર દિ' ચડયે ઉડાડી મૂકીશ. તું નાહકની વહુની ફિકર કરતી કરતી શરીરને વધુ વધુ સુકવ મા. એમ કાંઇ હું પડી પેપડીનો ખાનારો નથી. વહુની કિંમત તારે છે ને મારે શું નથી ? આ વહુ વગરના તો ડુંગરશીના સાત સાત દીકરા નિર્વંશ ચાલ્યા ગયા ! ને આ આપણી નજર સામે જ સાઠ ને પચાસ વરસના બે ઘેલાણી ભાઇઓ અટાણે પૂરું ભાળતા નથી તો ય છાશ માગી આવે છે, ને એકાદ રોટો ટીપાવવા સારૂ શુકલને ઘરે રગરગે છે એ શું મારી ધ્યાન બહાર છે !"

"ને રૂપિયાની કોથળીયું એમ ને એમ ઠઠ્ઠી રહી." માંદી પત્ની ટાપશી પુરાવતી હતી; "હું ય ક્યાં નથી જાણતી !"

"રૂપિયાને આવેલી વહુ તો રૂપિયા જ લઇને જાયને ગાંડી ! એટલા સારૂ તો આ બે ભાઇયું બચાડા રૂપિયા દઇને પરણ્યા નો'તા."

"ને દુલો ભાભો, જુવોને, રઘવાયો થઇને રૂપિયાની ફાંટ બાંધી બાંધી ફરતો'તો ને ! કે ભાઇ, ગાંડી મળે તો ગાંડીને ય પરણું ! લૂલી લંગડી, બાડી બોબડી, આથેય જે મળે તેને પરણું–આ એમ ને એમ સૌ એના બાપડાના રૂપિયા ચાવી ગ્યું, ને એક ગાંડી આવી તેય ડાહી થઇને રૂપિયા લઇ રપૂચક થઇ ગઇ."

"દીકરાની વહુ તો દુર્લભ છે: મારો દીકરો તો લીલા નાળીએરે વર્યો છે. કાલ સવારે વહુ આવશે ત્યારે મારા ઘરમાં જાણે સામશે જ કેમ! એ જ મને તો અટાણથી વિમાસણ થાય છે."

રાંધણીયાની સામેના જ ઓરડામાં બિછાને પડેલી માંદી વહુ સાથે આવા તડાકા ચાલુ રહેતા, રોટલા ટીપાઇ જતા, કાચરીઓ શેકાઇ જતી, ને તે પછી છેક ત્રીજે પહોરે દીપાશેઠ દાતણનો ડોયો લઇ પત્નીના ઓરડાની ઓશરીએ બેઠા બેઠા દાંતે બજર દેતા. વાછડીની મા ત્યારે જીવતી હતી. ચરવા ગએલી ગાયને ખીલે ઠેકડા મારતી વાછરડીના બેંબેંકારા કાન ફોડી નાખતા, ત્યારે દાતણ કરતો ગૃહપતિ એને સંબોધીને કહેતો કે "વહુને આવવા દે. પછી તારી વાત છે."

એ બધાં તો અત્યારે ભૂતકાળનાં સ્મરણાં જ બની ગયાં હતાં. મુંબઇથી આવ્યા પછી રસોડું કરતે કરતે એણે કદી જ પત્ની પાસે પુત્ર–વધુની વાતોના આવા તડાકા માર્યા નહોતા. ક્વચિત વાત નીકળતી ત્યારે ટુંકામાં પતાવી દેતો કે 'છોકરાનો રોટલો મુંબઇમાં ઠર્યો. વળી ખોટની દીકરીને સાધનવાળાં માવતરો આંખોની સામે જ રાખવા તણાય, આપણે આડા શીદ આવવું? આંહી ઘરે તો આખરે આવવાનુ જ છે ને! ભલે પાંચ વર્ષ મોડાં આવતાં. આપણી વઉવારૂ, પણ કોઇકની તો દીકરી જ ને! જેવી આપણને સુરજ તેવી જ એનાં માવતરને સુશીલા."

આથી વધુ પેટ એણે પત્નીને આપેલું નહિ. સુરજને એણે કહેલું કે "બેન, તારાં ભાભીએ ચોપડીઓનું પોટકું બંધાવી દીધેલું, પણ હું જ ભૂલકણો તે પડયું રહ્યું." ને પોતાના પ્રાણને એણે પડકારે રાખેલો કે "વાણિયા, જોજે હો, ઉતાવળો થઇને મરણકાંઠે બેઠેલ બાયડીનું કમોત કરાવનારી આ વાત કહેતો નહિ. હવે એ બાપડી થોડાક દિ'ની મેમાન છે."

પ્રકરણ પચીસમું

ભરતા મુખમાં પ્રતિજ્ઞાનું પાણી

હૈયાને હાકલી રાખીને બેઠેલા એ વણિકની આંખો તે દિવસે ક્રોધની નહિ ને વાછડીની પાસે ઉના પાણીના ખાળીઆ કરી ઊભી રહી. એને સૂઝ ન પડી, કે આ બધું શું થઇ રહ્યું છે. આ પારકી બનેલી દીકરા-વહુને લઇને કયું વેર વાળવા મુંબઇના ધનવાનની વહુ આવી છે! મારાં ચકલ્યાંના પીંખાએલ માળાનો લાજમલાજો આ કોના હાથે લૂંટાઇ રહેલ છે! એવો મારો કયો અપરાધ થયો છે, એવાં તે મેં કયા ગરીબની લાજનાં લૂગડાં ખેંચ્યાં હશે, કે આજ મારી આ આંતરિક અવદશા! પૈસાદારની વહુ ને દીકરી જોવા આવેલ છે! આજ તો કયારની આ મારી જ દીકરા-વહુ હોત. આજ એ આવી રીતે બેઠી બેઠી ચૂલો કરતી હોત, મને ઉનો રોટલો પીરસીને રાજી થતી હોત, એને બદલે આજ એ બેઠી છે ચૂલે બીજા જ કોઇ રંગઢંગમાં. આ ચૂલા પરનું દૃશ્ય સાચું છે, છતાંય કેવી ઇંદ્રજાળ છે! વાસ્તવિક છે, છતાંય કેવી વિકરાળ માયા છે! કેવું ભયંકર તર્કટ છે! ગાલ પર વિધાતાનો કેવો આકરો તમાચો છે! આ દિવસ દેખાડવાજ શું

મારી સ્રીને જીવતી રાખી ભગવાને ? આવી ખબર હોત તો હું ઉતાવળ કરીને એનો ભરમ ભાંગી શીદ નાખત ! ફારગતીની વાત ન પુંકી દીધી હોત તો અત્યારે આ સ્રીના અંતકાળનો બેડો પાર થઇ જાત. પણ હવે તો એનું મોત બગડી ચૂક્યું."

વાછડી એનું આંગળું માના આંચળના જેવું ગણી ચૂસી રહી છે તેની દીપચંદ શેઠને સરતજ પછી તો નહોતી રહી. પંથભુલ્યા વટેમાર્ગું જેવો એ વિચારોમાં અટવાયો હતો. ત્યાં તો ભાભુનો સાદ પડયો—

"કાં કાકા, ચાલો લ્યો, રોટલો ખાવા બેસો. થાળી કરી છે તમારી."

વણિક સામે જોઇ રહ્યો. હસતી ઘેલીબાઈનું હાસ્ય એને હૈયે ખૂચ્યું તો પણ વાણિયો ખંજર સંઘરીને સામે હસ્યો, જવાબ દીધો, "હાલો બેન ! આવીને ઊભાં રીયાં ત્યાં તમને ય ઠીક લાણ મળી."

"તમારી દીકરીના કોડ પુરા થયાને કાકા !"

"ધન્ય ઘડી, ધન્ય ભાગ્ય. એના હાથનો રોટલો પામું, એ કાંઈ નાની વાત છે ?"

એવું બોલતા બોલતા દીપાશેઠ પગ નીચે ઢીચણીયું દબાવીને ખુલ્લે શરીરે, લલાટે હાથ ફેરવતા, કરચલીઓના વિધિ-લેખ વાંચતા, અંદરના ખદખદાટને પીવા મથતા, રસોડાની બહારની પરશાળમાં બેઠા. એને કાંસાની થાળીમાં બાજરાના નાના નાના બે રોટલા પિરસાયા. ઘેલી બેને (ભાભુએ) કહ્યું, "જોયું ને કાકા, આજ કાલનાં છોકરાંએ હવે તો આમ પાટલા ઉપર થાબડી થાબડીને બાજરાના રોટલાની શોભા જ મારી નાખી ! બે હથેળીયું વચ્ચે લોટ ટીપાતો ટીપાતો કૈક નકસીઓ કાઢતો, તે ટાણાં તો હવે ગયાં હો કાકા !"

"બોલો મા બાપા, આમાં શું વાંક ઘોંક છે ? આ યે કોઇ ભાત્યનો રોટલો છે."

"તમે તો વખાણ જ કરો ને ? એમ કાંઇ તમારી દીકરી રોજ રોટલો ઘડી દેવા નહિ રોકાય."

'એક વારનું રોટલાનું બટકું તો કુતરું ય નથી ભુલતું બેન ! તો હું જીવતો માનવી કેમ ભુલું ?'

પુરૂં પીરસીને ભાભુ જરા છેટે બેઠાં બેઠાં દીપાશેઠનું ભાણું સાચવવા લાગ્યાં, અને સુશીલા બીજે બારણેથી ફરીને ફળીમાં નીકળી. એના હાથમાં એક થાળી ને તાંસળી હતાં. લાજ એણે નહોતી કાઢી, પણ સાડીની કિનારને ફક્ત વિનયસુચક અંતરપટ રૂપે ગાલ આડે ઝુલાવી હતી.

"જો બેન સામેના ઓરડામાં." ભાભુએ બેઠાં બેઠાં એને ઓરડો ચીંધ્યો.

"કોને માટે, શું ?" દીપા શેઠે પૂછ્યું.

"એ તો લઇ જાય છે દીકરી માટે સાબુચોખાની કાંજી."

ડોસાને ફાળ પાડી. અણસમજણાં છોકરાં કયાંઇક દાટ વાળશે !

ધાણીફુટ તાવમાં ભૂંજાતી સુરજ તો એના બાપા સમાચાર આપી ગયા ત્યારથી જ તાવના ઘેનમાં ઢળતાં પોપચાંને જોરાવરીથી ઉઘાડી જોવા મથતી હતી. એના મનમાં 'સુશીલા' 'ભાભી' 'આવેલ છે' ના અસ્પષ્ટ ભણકારા ગાજતા હતા. એને કપાળે મીઠાનાં પાણીનાં પોતાં મૂકનાર ૭ વર્ષનો ગભરૂ ભાઇ, 'સુશીલા ભાભી' ના નામથી પરિચિત હતો, તેની ધીરજ રહી ન શક્વાથી એ બેનને પોતાં મૂકવાનું પાણી લાવવાને બહાને પણ સામે રસોડામાં જઇ આવ્યો હતો. ડોકીયું કરીને એ બાપની આજ્ઞાને આધીન રહેવા પાછો આવી ગયો હતો. પરંતુ તેની સાથે તેની નાની નાની બે આંખોમાં, તેના નાના હૃદયમાં, તેના શ્રીફળના ગોટા સરીખા માથામાં, એક મધુરા મોંનું ચિત્ર પણ આવ્યું હતું.

'સુશીલા ભાભી' આજ સુધી શબ્દરૂપિણી હતાં તે દેહધારિણી બની દેખાઇ ગયાં. છોકરાએ આવીને સુરજને ઢંઢોળી : "બેન ઉઠ તો ઝટ ! હમણાં આંઇ સુશીલા ભાભી આવછે. બેન, મને રછોડામાં સુગંધ આવી'તી. બેન એણે માલી છામે જોયું ! એણે દાંત કાઢયા ! મને એકલાને......! પોટી તુંને નૈ...તુંને નૈ બોલાવે..."

ભાઇના એ લ્હેકાદાર શબ્દો સાંભળતી ચાર વર્ષની બ્હેનનું મોઢું પહોળું થયું ને એણે ધીરે રૂદનસ્વર કાઢયો, એટલે છોકરાએ કહ્યું :

"લે તને બોલાવછે, બોલાવછે હો ! હું એને કૈછ હો કે !"

પા કલાકમાં બેનના લલાટે મીઠાના પાણીના ઝપાટાભેર પોતાં મૂકીને એ નાનકડા છોકરાએ સુરજનું તાવ–ઘેન ઊતાર્યું. પોપચાં ઉપડતાંની વારે જ સુરજે ચોપાસ જોયું. એણે ત્યાં બાજુમાં જ પડેલી પોતાની પેટી ઉપર પિતાના હાટમાં આવતા કાપડના તાકા પરથી ઉખેડીને પોતે ચોડેલી સુંદર સ્ત્રીઓની ને દેવીઓની તસ્વીરો નિહાળી. એણે મહેનત કરીને પોતાનું ઓઢણું ઓઢી લીધું, ને એ પગ ઢાંકીને મહેમાનની રાહ જોતી બેઠી. એ તાવમાં ભુંજાતી છતાં મહેમાનની હાજરીમાં હસતાં જ રહેવાય તે માટે મોંને મલકાટભરી સ્થિતિમાં લાવવા મથતી હતી. એને કોયડો બન્યો હતો એક જ વાતનો : બાપા શા માટે 'ભાભી' કહીને ન બોલાવવાની શીખામણ આપી ગયા ? શું મુંબઇના માણસોમાં ભાઇની વણપરણેલી વહુને ભાભી કહેવી એ અવિવેક ગણાતો હશે ? ને મેં તો આજ સુધી સુશીલા ભાભી સુશીલા ભાભી જ ગોખ્યા કરેલ છે એટલે મારી જીભને ટેરવે એ જ બોલ ચડી જશે તો ? ભાભી ઉઠીને ચાલ્યાં જશે તો ? ભાભીને આંહી મારા તાવનો પરસેવો ગંધાશે તો ? ભાભીના શરીરને હું અડીશ કેમ કરીને ? હું એને શું કહીને બોલાવીશ તો રાજી થશે ?

આ વિચારો કરતી એ મહાકષ્ટે તૈયાર થઇ બેઠી હતી ત્યાં તો કાંજી લઇને સુશીલા આવી. એને દેખતાં જ સુરજ ભાન ગુમાવી બેઠી. પગે લાગવા માટે તૈયાર રાખેલા હાથ ઉપડયા નહિ. 'આવો ! કયાંથી આવ્યાં ?' એવો કશો જ હરફ મોંમાંથી ફાટયો નહિ. માત્ર જોઇ જ રહી. હસતી હસતી જોઇ રહી, ને પછી હસતી આંખે જ પાણી ઊભરાયાં.

"તમારો કાગળ મને મળ્યો હતો." સુશીલાએ નીચે બેસીને કાંજી ઠારતાં ઠારતાં કહ્યું. "એવો સરસ કાગળ મને લખતાં ન આવડયો એટલે હું શરમથી ન લખી શકી."

સુરજ સુશીલાને જે ઉત્કટતાથી જોતી હતી તે કરતાં તો કેટલીય વધુ ઉત્કટતા સુરજના મોં પર ભમતાં સુશીલાનાં નેત્રોમાં ભરી હતી. બરાબર એજ આંખો ને એ જ સબુરીભર્યું મોં : એક જ બીબામાં ઢાળેલ આ ઘાટ : એ ઘાટીલો આદમી અત્યારે મુંબઇના કયા ફુટપાટ પર ભમતો હશે? મારા મોટા બાપુએ જેલમાં તો નહિ નંખાવ્યા હોય

"તમે ચોપડીઓ મોકલેલી..." સુરજ માંડ માંડ એક વાકય બોલી શકી. બોલતા પહેલાં તો એણે કોણ જાણે કેટલીય ગળણીઓમાં એ વાકયને ગાળ્યું હતું.

"હું મોકલવાનું ભૂલી ગયેલી." સુશીલાએ સુરજના વાકયમાં કટાક્ષ માન્યો.

"ના, બાપાએ કહ્યું કે એ તો એ જ તમારૂં બંધાવેલું પોટકું ભૂલી આવ્યા."

સુશીલાએ સસરાની ખાનદાનીનો નવો પ્રસંગ નિહાળ્યો. એણે કહ્યું—

" બીજી મગાવી દઇશ. હું તો રોકાવાની છું હજુ."

"આંહી ?"

આંહીથી સાવ પાસે. રૂપાવટી ગામ."

"મેં દીઠું છે."

"ક્યાંથી ?"

જવાબ દેતાં સુરજને ભારી શરમ સતાવી રહી. પણ આખરે એણે કહી દીધું : "છાણાં વીણવા એક વાર નીકળેલ તે ત્યાં પહોંચી ગયેલાં."

"ક્યારે ?"

"બેક મહિના થયા હશે. પાછા આવતાં રાત પડી ગયેલી."

"તમને મોકલે છે ?"

આ પ્રશ્ન પુછતી પુછતી સુશીલા સુરજની બારેક વર્ષની વયનો વિચાર કરતી હતી.

"શું કરે ?" સુરજે છાણાં વીણવાની આર્થિક ફરજ સુચિત કરી.

"બીવો નહિ ?"

"એકલાં જરા બીયેં. પણ ભેગું નાનું છોકરું યે હોય તો પછી કોઇની બીક નહિ. કોઇ નામ ન લઇ શકે."

"આંહી બેનપણીઓ મળે છે?"

"ના રે ના."

"ભેગું કોણ આવે ?"

"આ નાનો ભાઇ છે ને !"

સુશીલાએ એ છોકરાને નિહાળ્યો. નિહાળતાં નિહાળતાં એના પર સહાનુભૂતિ જન્મી. મનમાં મનમાં એ ગોખતો હતો : 'છુછીલા—

ભા–ભી–' ગોખતો ગોખતો એ એકાએક શરમાઇ ગયો. સુશીલાએ પૂછ્યું: "તમે શું કરો છો ભાઇ?"

"એનને કપાલે પોતાં મૂકું છું."

સહાનુભૂતિનાં નીર, બળબળતા ચૈત્ર માસે પૃથ્વીમાંથી ફૂટતી નવી સરવાણીઓ પેઠે, સુશીલાના અંતરમાં ફૂટતાં ગયાં. આટલાં નાનાં છોકરાં શું શું વેઠી રહેલ છે તેનો વિચાર મનને ભીંજવતો હતો.

સુશીલાનો હાથ આપોઆપ એ હેતભરપુર, હસતા, છતાં ઓશી-આળા મોંવાળા નાના બાળકના માથા પર ગયો.

પશુને જરા ખજવાળ કરીએ એટલે એ પોતાની મેળે જ પાસે આવે છે. પશુની એ વિશ્વાસુ લાગણી બાળકોમાં પણ હોય છે. વિશ્વાસુ બાળક નાના વાછરૂની જેમ સુશીલાની નજીક ખસ્યો, પણ સુશીલાના સ્વચ્છ સુગંધી શરીરને જોઈ વધુ નજીક જઈ ભરાવાની હિંમત ન કરી શક્યો. સુશીલાના પંજા નીચે પોતાનું માથું એણે નમેલું રાખ્યું.

"આ છાપોની વાત જ તમે કાગળમાં લખી'તી ને?" સુશીલાએ બાજુની પેટી પર ચોંટાડેલી કોરા કાપડ પરથી ઉખેડેલી સુંદર છાપો જોતાં જોતાં સુરજને પૂછ્યું.

સુરજ શરમથી નીચું જોઈ ગઈ.

"હવે તમે નિરાશ થયાં ને?"

"કેમ?"

"હું ક્યાં આવડી બધી રૂપાળી છું!"

સુરજે ફરીવાર નીચે જોઇને ફકત આટલું જ કહ્યું: "છો."

ઘૂંટણ પર માથું રાખ્યે રાખ્યે સુરજે એ છાપો સામેથી સુશીલા સામે ને સુશીલા સામેથી છાપો સામે આંખોને દોડાવ્યા કરી. એની પાંપણનો પ્રત્યેક પટપટાટ જો બોલી શકતો હોય તો ઉપરાછાપરી બોલત કે "છો, છો, છો, છો, છો..."

સુરજ બેસી બેસીને બહુ થાકી ગઇ. એનું મોં તાવ ચડવાથી વધુ ને વધુ રાતું બન્યું. એની આંખો ધુમાડા કાઢતી હતી. એણે સુશીલાને પૂછ્યું : "હું સૂઉં?"

"લ્યો તમને સૂવાડું."

"તમારા હાથ બળશે."

"લે !"

એટલું કહીને સુશીલાએ સુરજને પથારીએ પડવામાં મદદ કરી. સુરજે બની શકયા તેટલા ઓછા સમયમાં સુવાની ક્રિયા પતાવી. કેમકે નાનેરા ભાઇની પેઠે એને પણ આ સ્વચ્છ સુગંધિત શરીર ધારિણી "ભાભી"ને પોતાના તાવલેલા, પસીને ભીના, ગંધાતા શરીરની નજીક ન આવવું પડે એવી લાગણી હતી. આવી લાગણી સુરજને માટે સ્વાભાવિક હતી કેમકે સાફ ધોયેલાં વસ્ત્રો પહેરતી વખતે પોતાને પણ એમ થતું હતું કે પોતે કશુંક બગાડી રહી છે.

પછી સુશીલાનું ધ્યાન બે વર્ષની નાની છોકરી જેને છ વર્ષના નાના ભાઇએ 'પોટી' કહી બોલાવેલી તેના તરફ ગયું. 'પોટી'ના નાકે શેડાની લીંટ આવી રહેલી હતી. 'પોટી'ના મોં પર માખીઓનો મધપૂડો રચાતો હતો. છતાં પોટી રડયા વગરની ચુપચાપ બેઠી બેઠી પોતાના મોંને રૂંવે રૂંવે ઢોલતી એ એ માખીઓનો ખેલ જોઇ રહી હતી.

જોયા પછી એકાદ મિનિટ તો સુશીલાને ચીતરી ચડી. એણે નાના છોકરાને પૂછ્યું:

"બેનને કોઇ લુછતું નથી?"

"બાપા લુએ થે!"

"કોઇ નવરાવે છે?"

"બ ટો લોજ નવલાવે થે. આજ નઠી નવલાવી. બ ટો બાને નવલવટા'ટા બાપા."

એમ બોલતો છોકરો એ કપડાનો ટુકડો લાવ્યો, નાની બેનને લુછવા ચાલ્યો, ત્યારે પછી સુશીલાને પોતાના માટે શરમ આવી. એને મુંબઇની ઇસ્પિતાલ યાદ આવીઃ સુખલાલના ગંદા શરીરનું સ્પન્જીંગ કરતી, અરે પેલા પાડોશી દરદી કચ્છી ડોસાનાં કમકમાં આવે તેવાં અવયવો લુછતી નર્સ સ્ત્રીના યાદ આવી. એને સાંભરી આવી નાટકના તખ્તા પર બિમાર–સેવાના પાઠ ભજવતી કોલેજની કન્યાઓ.

એણે એકદમ ઉઠીને 'પોટી'નું મોં લુછ્યું. 'પોટી' પોતાને સારૂં થયું કે ખરાબ તેનો કશો ફેરફાર દેખાડયા વગરનું મોં લઇને એમની એમ બેસી રહી. કદાચ માખીઓના ખેલમાં ભંગ પડવાને કારણે જ એ હસતી બંધ પડી.

"બા પાસે નથી જતી બેન?' સુશીલાએ પૂછયું.

"બાએ ના પાલી થે." નાના છોકરાએ કહ્યું.

સુશીલાએ સુરજ સામે જોયું.

સુરજે જોર કરીને અરધી પરધી આંખો ઉઘાડી. નાનેરા ભાઇના બોલ એણે તંદ્રાના તળીઆમાંથી સાંભળ્યા હતા. પોતાની બા વિષે ભાભીના મન પર રખે કશું ઊંધું ચતું ભરાઇ જાય, એ બ્હીકે એણે ખુલાસો

કર્યો: 'બે વર્ષથી બા માંદાં છે—પોટી છ મહિનાની હતી ત્યારથી બાએ ધાવણ છોડાવી દીધું છે. અમને કોઇને પાસે આવવા દેતાં નથી. કહે છે કે છોકરાંને રોગની જીવાત લાગે."

એટલી વાત કરીને સુરજ પોપચાં ઢાળી ગઇ.

એ વખતે જ સામા ઓરડામાંથી એક આર્તસ્વર સંભળાયો. ચમકેલી સુશીલા ઊઠીને જોવા જાય છે ત્યાં ભાભુ એની પાસે આવી પહોંચ્યાં. એના મોં પર ઉત્પાત હતો.

"શું કરછ બેન ?"

"આ છોકરાંને રમાડતી'તી."

સુશીલાના એ જવાબે ભાભુના કંઠમાં વધુ કહેવાની હિંમત મૂકી. એણે ખબર દીધા :

"તારી સાસુની સ્થિતિ સારી નથી."

"શું થયું એકાએક ?"

"વેવિશાળ તૂટયાની ખબર એને હજી અત્યારે પડી. આઘાત લાગ્યો. નહિ બચે. ઇશ્વર! ઇશ્વર!"

સુશીલાનું મોં લાલ થયું. એણે પૂછ્યું. "કોણે કહી દીધું ?"

"તારા સસરાએ."

"ખોટે ખોટું ! ચાલો, હું આવું ?"

"આવીશ બાપુ ?"

ભાભુની પાછળ એ ઉપડતે પગલે મરતી સાસુના ઓરડામાં પહોંચી.

ત્યાં એણે દીઠો એક અણકલ્પેલો ને અણસુણેલો દેખાવ. ગામડિયો પતિ પત્નીના ખાટલા પાસે ધરતી પર ઘૂંટણ ઢાળીને બેઠો છે. તેના હાથ જોડાએલા છે.

એના શરીર પર ફક્ત ફાળીયું છે. એ સાધુ સમો લાગે છે. એના મોં પર મલકાટ છે. એના હોઠ પર ફોસલામણીના શબ્દો છેઃ "શાંતિથી છુટી જાવ, શાંતિથી."

સામે પડેલી પત્નીએ હાથ જોડયા છે. એના શ્વાસ પુરપાટ જતા ઘોડાની પેઠ ઉપડયા છે. એના મોંમાં શબ્દો ફક્ત આટલા–ને તે પણ ભાંગ્યા તુટયા નીકળે છેઃ–

"શાંતિ...થી...પ...ણ...એક...વા...ર...એક...જ... વાર... મ... મ...મ... ને...સુ...શી...શી...લાનાં...દ...ર... શ...ન... કરા...વો...એક...જ...વ...વા...ર...."

"પણ એટલીયે વળગણ શા માટે ?" પતિ હસીને કહે છેઃ "હે આતમા ! મુક્ત થા ! મુક્ત થઇ જા ! વળગીશ મા, ક્યાંયે ઉભો રહીશ મા હે મુસાફર આતમા !"

"એક...વા...ર...એ...ક...જ...વ...વા...ર....પછી....ચા... લી...ની...ક...ળું..."

"આ લાવી તમારી સુશીલાને." ભાભુએ ભત્રીજીને અંદર લીધી.

"અરે અરે ! બેન !" વણિક બોલી ઊઠયો : "આંહી, આ ટાણે, છ ફુલને ન લવાય."

"ફિકર નહિ કાકા ! સુશીલા, વંદના કર ને વિદાય દે. આ લે આ પાણીનો ચમચો, મોંમાં દે, ને કહી દે તારે જે કહેવું હોય તે."

સુશીલાએ પાણીનો ચમચો ભરીને મરતી સ્ત્રીના મોં તરફ લંબાવ્યો. મરનારે હાથ જોડયા, ટગર ટગર આંખોએ તાકીને જોયું, અને એના મોંમાં ચમચો પહોંચે તે પહેલાં એણે એક પુકાર પાડયો ; "મારી વહુ ! મારી વહુ ! મારાં છોકરાંની મા–મા–મા–"

"બોલાય નહિ." સસરાએ પોતે બાળકને સમજાવતા હોય તેવા પ્રકારે સમજાવ્યું.

"બો...લા...ય...ગી...યું...હ...વે...ન...ને....બો...લું.રજા... દીયો."

સુશીલાની ઉર્મિઓનાં ઉંડાણો ભેદીને એ મરતી સ્ત્રીનો સુર અંદર ઉતરી ગયો. એ હમણાંજ ત્રણ માતૃહીન બાળકોને રમાડીને આવતી હતી, હમણાંજ એણે સસરાના લોટવાળા હાથ જોયા હતા, હમણાંજ એને કાને પડયો 'મારી વહુ' નો પોકાર.

✓ ઘરની ધરતી પોકારતી હતી, પૃથ્વી ગાય બની બની ભાંભરતી હતી. એણે હિંમત કરી ચમચો સાસુના હોઠ વચ્ચે પહોંચાડીને કહ્યું : "બધું ખોટું છે. કોઇની મગદૂર નથી. હું આ ઘરની જ છું. તમે ચિંતા ન રાખજો. હું તમારી જ વહુ છું. હું છોકરાં મોટાં કરીશ. હું મારા સસરાજીની દીકરી બનીશ."

"શાબાશ મારી દીકરી." ભાભુએ એટલું કહી મોં નીચે ઢાળી દીધું. એની આંખોમાં છલછલાટ થઇ રહ્યો.

સાસુ ને સસરો બન્ને સામસમાં આંખો મીંચી ગયાં હતાં. સસરાની આંખો ઉંડા ધ્યાનમાં વિલીન હતી. સાસુની આંખોની બહાર ખાડામાં અકેક અશ્રુકણ હતું.

સુશીલા પણ રડતી હતી.

સસરાના કંઠમાંથી ધીરે ધીરે ઘનગંભીર ઉચ્ચાર ઊઠયો: "નમો અરિહં.. તાણું.. નમો.."

હતો તો ગામડાનો વણિક, પણ કંઠમાં ગાંભીર્ય હતું. સાધુઓ મુનિરાજો ગામડામાં ઝાઝું નહોતા આવતા તેથી આ વણિકની ધર્મ-ભાવના વધુ વિશુદ્ધ અને સ્વયંસ્ફુરિત રહી હતી.

મૃત્યુ સમયની પ્રત્યેક પળને ધર્મની અમૂલખ પળો માનનાર આ માનવી ધર્મસ્તોત્રને ગુંજવામાં પૃથ્વી પરનું સર્વસ્વ ભૂલી ગયો.

ફક્ત એક જ અવાજ એના આત્માના એકલ પરિભ્રમણમાં એની પાછળ પાછળ આવતો હતો.

"હું આ ઘરની છું." "હું આ ઘરની પુત્રી છું."

કાળ—સરિતાના સામા પારથી આવતો હતો શું એ આવાજ !

ધર્મસ્તોત્રોના જાપ પરથી એનો કંઠ પાછો પૃથ્વી પર ઉતર્યો. એણે થોડીક આંખો ઊઘાડીને પત્નીને દીઠી. ખોળીયું હજુય પ્રાણના ધબકારા મારતું હતું. આંખોના દેવતા હજુય અણબુઝાયા હતા. એક બાજુ સુશીલા હાથ જોડીને ઊભી હતી. બીજી બાજુ 'ભાભુ' મોંયે હાથ માંડીને કંઇક મનમાં મનમાં ગુંજતાં હતાં. પતિએ પત્નીને સંબોધીને કહ્યું:

"આપણો પચીશ વર્ષનો સંસાર આજ પુરો થાય છે. તમે મને કદિ ઊંચે સાદે બોલ્યાં નથી. તમે મારી આબરૂ ઢાંકીને બેઠાં હતાં. હું માગું છુ માત્ર એટલું જ, કે આવતે ભવ તમારે જ પેટ અવતાર મળજો..."

સુશીલા સાંભળતી હતી, સાંભળી સાંભળીને વિસ્મય પામતી હતી. આજનો ધણી જે પત્નીને ઉદરે આવતા જન્મનો બાળક બનવા પ્રાર્થે છે, તેના અંતરનાં કેવાં બ્હાલ હશે ! કેટલી લેણદેવી હશે !

પતિએ ત્રુટેલો વાણી–તાર ફરીવાર સાંધ્યો :

"છોકરાંની ફિકર કરશો મા. છોકરાં તો આંહી તમારી થાપણ છે. જ્યાં જાવ ત્યાં બેઠાં બેઠાં મારી આટલી આંટ નભાવજો. છોકરાંને હું નહિ કોચવું.

" તમારી વાંસે ધરમાદો તો શું સંભળાવું ? ત્રેવડ રહી નથી. આટલું જ ભાતું બાંધતાં જાવ : કે આપણા ગામમાં જેની ચાકરી કોઈ નહિ કરતું હોય તેવા માંદાની હું પથારી વેડીશ ને સંસારમાં એકલા થઇ પડેલા જેટલા જીવ આપણા ગામમાં છે તેની હું ચાકરી કરીશ. તમારા જીવને ગત કરો."

તે વખતે બિમારના દેહે છેલ્લાં ત્રણ ડચકાં ખાધાં. વૃદ્ધે કહ્યું : "સુશીલા બેટા, હવે તમે બહાર જાવ."

ધ્રૂશકાં ખાતી સુશીલાને ભાભુએ બહાર લઇ જઇ કહ્યું કે "મોં લૂછી નાખ બેન, ને હિંમતથી સામે ઓરડે જઇ છોકરાંને સાચવ."

પ્રકરણ છવીસમું

અનુકમ્પાની પહેલી સરવાણી

મુંબઈની એક નાની પોસ્ટ ઓફીસમાં, રજીસ્ટર લેવાતાં હતાં તે બારીએ હાથમાં એક પરબીડિયું લઈને ઊભેલા સુખલાલની પીઠ જ ફક્ત અંદર જનારને દેખાતી હતી. એ પીઠ તો હવે જોવા જેવી પણ થઈ હતી ખરીને! એ પીઠ ધીરે ધીરે બાજઠનો ઘાટ ધારણ કરતી હતી. એ પીઠ પરના ડગલામાંથી કરચલીઓ રોજે રોજ રજા લેતી હતી.

એ ઝાઝી વાર ઊભો રહ્યો છતાં ટપાલનો કલાર્ક પોતાના ચોપડામાંથી માથું ઉંચું કરતો નહોતો.

બારીના લાકડા પર પરબીડિઆના ટપાકા કરીને સુખલાલે કલાર્કનું ધ્યાન ખેંચવા પ્રયત્ન કર્યો. જવાબમાં કલાર્કે માથું ઉચકીને ભવાં ચડાવી સુખલાલને પોતાની સભાનતાનો પરિચય આપ્યો;

"ઉતાવળ હોય તો એક આંટો મારીને પછી આવોને મીસ્તર."

"આંટો મારવો પરવડે તેમ નથી માટે તો ઉતાવળ કરૂં છું." સુખલાલે કહ્યું.

"તો કાલે આવજો."

"કાંઇ કારણ પણ?"

"તમારા કામ સિવાય બીજાં કામ પણ હોય છે અમારે."

દિવાળી ટાણુાના વાસણ-વેચાણના તડામાર કામમાંથી મહામહેનતે સમય કાઢીને બાપ પર રૂા. ૫૦નું રજીસ્ટર કરવા આવેલો સુખલાલ આવા અનુભવથી ઝંખવાઇ પડયો. ઘર છોડીને છ મહિનાથી આવેલો છતાં એક રૂપિયો પણ ઘેર નહિ મોકલી શકેલો, તે લજ્જાનું સાટું વાળવાની તેના હૃદયની તાલાવેલીની ટપાલના કારકુનને ખબર નહોતી, ખબર પડવાની સંભાવના પણ કયાં હતી? રૂપાવટીને ઘેર માંદી માને ખાટલે ઝટ રૂપિયા પચાસ પહોંચે તેટલી જ તેના મનની અબળખા હતી. માની આંખો મીંચાય તે પૂર્વે માને એટલી જ ખાત્રી કરાવવી હતી કે મા, હું રળી શકું છું, રળતો થઇ ગયો છું, ને હવે હું બુઢ્ઢા બાપની ને નાનાં ભાંડુઓની રોટલી પૃથ્વીને પાટુ મારીને પણ પેદા કરી લઇશ. જીવનનાં બાવીસ વર્ષો સુધી બાપની જ કમાઇનાં અન્નવસ્ત્ર વાપરી વાપરીને યૌવનમાં પહોંચેલો પુત્ર કમાઇ ન કરી શકે ત્યાં સુધી તેનો જીવ થાળે પડતો નથી. પોતાની કમાઇનું એ સૌ પહેલી વારનું પરબીડિયું આજે જાણે એના જીવતા પુરુષાતનની ભુજા થબડાવતું માંદી માના બિછાના પાસે પહોંચવા તલસતું હતું. ઊભો ઊભો સુખલાલ કલ્પના કરતો હતો કે ચાર જ દિવસ પછીના એક બપોરે રૂપાવટી ગામમાં તેજપૂરનો પોસ્ટમેન જબ્બર એક ચમત્કાર કરશે. ને ગામ વાહવાહ બોલશે.

આવી તીવ્ર ઉત્કંઠાએ ઉંચા કરેલા એ યુવાનના મસ્તક પર પોતે કેવો લાફો લગાવી રહેલ છે તેની ટપાલના કલાર્કને ખબર નહોતી. એનો પદાઘાત પામેલ સુખલાલ બોલ્યા વગર ન રહી શકયો કે "માસ્તર સાહેબ, જરાક માણુસાઇ રાખતા જાઓ માણુસાઇ!"

"ચુપ." કલાર્કે ચોપડો બંધ કરીને ઉભા થઇ ડોળા કાઢયા. એટલે સુખલાલે ખુશાલભાઇ સમા પારસમણિને પ્રતાપે શીખેલો ઇલમ અજમાવ્યો : એણે મોટેથી બરાડા પાડવા માંડયા કે 'આંહી કોઇ મોટા માસ્તર સાહેબ છે કે નહિ? શા સબબસર મારૂં આ રજીસ્ટર નથી લેતા? માણસને કામ ધંધો હોય કે નહિ? મુંબઇમાં કાંઇ જખ મારવા કે મજા કરવા કોઇ થોડાજ આવે છે! ગામડાંના માણસ જાણીને બસ દબાવવા જ હાલી નીકળ્યા છો..."

એ બરાડાઓએ ટોળાને એકઠું કર્યું. મોટા માસ્તર આવી પહોંચ્યા. એણે સુખલાલને શાંત પાડીને કલાર્કને તાકીદ કરી. કલાર્ક બબડાટ કરતો કરતો જરૂરી વિધિ પતાવતો હતો તે વખતે સુખલાલની પાછળ એક ગૃહસ્થ ચુપકીદી પકડીને ઊભા હતા. ઊભા ઊભા એ સુખલાલના હાથનું રજીસ્ટરનું પરબીડિયું જોતા હતા. એની આંખો ખાસ કરીને લાલ અંડરલાઇન કરેલા અક્ષરો પર ચોંટી હતી: 'રૂ. ૫૦નો વીમો ઊતરાવેલ છે.' એ શબ્દો રૂપાવટી ગામડાના એક પરિચિત વણિક–નામના સરનામા સાથે મૂકાયા હોવાથી આ પાછળ ઊભેલા ગૃહસ્થના મન પર મીઠી અસર કરનારા નીવડયા. મોકલનાર ધણીનું નામ પણ સ્વચ્છ અક્ષરે વંચાયું, એટલે એ ગૃહસ્થે ત્યાં ઊભવાની વધુ સબુરી પકડી. સ્ટવને બુઝાવી નાખ્યા પછી પણ થોડો વખત તપેલીનું પાણી ખદખદ બોલતું રહે છે એજ ન્યાય માણસના મગજને–ખાસ કરીને પોસ્ટઓફીસના કારકુનોના મગજને અક્ષરશઃ લાગુ પડે છે. એટલે કલાર્ક ધૂંધવાતો ધૂંધવાતો "લાવો આઠ આના" "લ્યો ભા આ સ્ટેમ્પ" "લગાવો કવર ઉપર" વગેરે બાફેલ રીંગણાં જેવા બોલ કાઢતો હતો ત્યારે એ પ્રત્યેકના જવાબમાં સુખલાલ દાઢી દાઢીને "હા જી" "હા લ્યો આપું" "ખુશીથી સાહેબ" "હું કયાં ના કહું છું બાપા?" "જરા હોલ્ડરની મહેરબાની કરશો?" એવા ઉચ્ચાર

કરતો હતો. સામાન્ય દરજ્જાના કલાર્કને આ માન મીઠું અમૃત જેવું લાગ્યું. તેની પણ વરાળ ધીમી પડી. તેણે એ ફ્વરની વિધિ કરતે કરતે પોતાની કામગીરીનાં રોદણાં રડવા માંડયાં. તેના જવાબમાં સુખલાલ મૃદુ બોલ ગોઠવી ગોઠવીને બોલતો હતો કે "બીજું તો કાંઇ નહિ, મારી મા માંદી છે, બાપા પાસે ખરચી નથી, હું આંહી છ મહિનાથી સડું છું, નાનાં ભાઈબેન છે, ખરચી ઝટ પહોંચે તો માંદી માતા સંતોષ પામીને કોને ખબર છે જીવી યે જાય..."

એથી વધુ સુખલાલથી ન બોલી શકાયું. આ બધું સાંભળ્યા પછી કલાર્કને મનમાં બહુ ભોંઠામણ થયું. એણે વાતને જરા વિનોદમાં લઇ જવા ટકોર કરી: "ને પાછાં મેરેજ પણ થયાં હશે, છોકરાં પણ હશે, ખરૂં?"

"ના, ના, એ આફતમાંથી તો માંડ બચ્યો છું."

"શું કહો છો? હજુ ય માછલું જાળમાં નથી આવ્યું?"

"આવેલો, પણ છટકી શકયો છું."

"વીશ યુ ગુડ લક! તમારૂં સુભાગ્ય ઇચ્છું છું." એમ કહીને કલાર્કે રસીદ એના હાથમાં મૂકી. એટલે એ લઇને સુખલાલે કહ્યું: "દુખના માર્યા થોડી ઉતાવળ થઇ ગઇ તે બદલ માફ કરજો હો ભાઇ!"

"ધેટસ ઑલ રાઇટ." કલાર્કે હાથ ઉંચા કરીને જવાબ દીધો. અને પછી એણે કહ્યું, "મારે ય દેશમાં વિધવા મા છે, મારી બેનનું ને મારૂં સામસામાં લગ્ન થયાં છે. બહેનના દુઃખનો આજે કાગળ હતો, એની ધૂનમાં હું ગરમ થયો હતો."

એક સમદુઃખી ઉપર વગર સમજ્યે માછલાં ધોયાં તેવું સમજીને

ભોંઠા પડેલા સુખલાલે મુંગા મુંગા પીઠ ફેરવી, એટલે સામેજ ઉભેલા ગૃહસ્થે એને જરાક અચકાતે થોથરાતે સ્વરે બોલાવ્યો :

"કેમ છો, શરીર તો સારૂં છે ને?"

"ઠીક છે."

સુખલાલે એને ઓળખ્યા. એ હતા નાના શેઠ : સુશીલાના જન્મદાતા પિતા : એના ચહેરાની મુદ્રામાંથી હમણાં જ જાણે સુશીલા સળવળી ઉઠશે તેટલી બધી એ પિતાની મુખરેખાઓ પુત્રીની મુખરેખાઓને મળતી હતી.

એવું સામ્ય ધરતા ચહેરા પર ગુસ્સો કરવાનું, સુખલાલની ઇચ્છા છતાં ય મુશ્કિલ બની ગયું, ને એનાથી જવાબ અપાઇ ગયો—

"ઠીક છે." છતાં એને ભોંઠપ તો આવી, કે આ ભાઇસાબ મારી પાછળ કયારના ઉભેલા હશે? હમણાં બનેલો તમાશો ને મેં ઉચ્ચરેલાં વાકયો એમણે માણેલ તો નહિ હોય!

"તમને હરકત ન હોય તો ચાલો, જરા ચહા પીયેં." એમ કહેતે નાના શેઠે સુખલાલ સામે કુમાશભરી નજરે જોયું.

એ આંખો સુશીલાના જનકની હતી. અત્યાર સુધી ધારીને કદિ ન જોયેલી એ આંખો પર તે ક્ષણે સુખલાલની નજર થંભી. થંભતાં જ એ આંખોમાંથી કાલાવાલાના હાથ લંબાતા દેખાયા.

'ચાલો.' કહીને સુખલાલે સાથે કદમો માંડયા. રસ્તામાં નાના શેઠે પોતાની ભૂખ ઉપર પ્રવચન માંડયું : 'હમણાં હમણાં સાલી ભૂખ બહુ કકડીને લાગે છે. હમણાં હું મોટરમાં નથી બેસતો, ચાલીને જ આવું છું ને જાઉં છું; ને સવારે બહુ વહેલો જમીને નીકળી પડું છું, એટલે અત્યાર થાય છે ત્યાં તો પેટમાં ગલુડાં બોલતાં હોય છે. પેઢી

પર નાસ્તો મગાવીને ઓરડામાં એકલા બેસી ખાવું મને ગમતું નથી. એટલે પછી છાનોમાનો બહાર જ નીકળી જાઉં છું. તમને કેવીક ભૂખ લાગે છે? આંહી કરતાં દેશમાં વધુ લાગે હો! દેશનું તો પાણી કાંઇ! ઓહો! વા! વા! શું વાત કરૂં! આંહી તો મૂળ શિયાળો જ ન મળે ને! મોંમાંથી ધૂમાડા કોઈ દિ' તમે નીકળતા જોયા છે? નહિ જુવો. મુંબઇ તો હાથીયુંનાંય હાડ બાળી નાખનારી ગરમાગરમ નગરી."

વગેરે વગેરે પ્રવચનમાં પોતાની બાળક સમી ભોળાઇને વહેતી મૂકનારા નાના શેઠે એક ખાંચામાં આવેલી રેસ્ટોરાંનાં પગથિયાં ચડતે ચડતે કોણ જાણે શાથી પણ સુખલાલને ખભે હાથ મૂકીને ટેકો લીધો. ટેકવાઇને એ પગથિયા પર બે ઘડી ઊભા રહી ગયા. એની આંખો મીંચાઇ ગઇ હતી. થોડીકવારે આંખો ખોલીને એણે હસતે હસતે સુખલાલને કહ્યું, "ચાલો હવે, એ તો સ્હેજ હમણે હમણે એવું થઈ જાય છે."

'શું થઇ જાય છે?' સુખલાલના હૃદયમાં પહેલવહેલી અનુકમ્પાની સરવાણી ફુટી.

'ના, ખાસ કાંઇ નથી, એ તો અમસ્થું કોઇ કોઇ વાર અંધારાં આવી જાય છે. હમણાં બે ત્રણ દિવસથી જ થઇ જાય છે. અગાઉ નહોતું થતું. હમણાં હમણાં કયાંય ગમતું નથી. હમણાં હમણાં જ કાંઇક એકલા એકલા જેવું લાગે છે.'

સુખલાલે એ ત્રણ દિવસની ગણતરી બાંધી. સુશીલાને ગયાં બે ત્રણ દિવસ જ થયા હતા.

પ્રકરણ સત્તાવીસમું

બેવકૂફ કોણ?

"ઘરની રસોઈ ગમે તેવી મીઠી થાય પણ ખરી ભુખ તો રેસ્ટોરાંમાં જ છીપે છે, નહિ?" નાના શેઠ ખાતાં ખાતાં ભારી લજ્જતથી પુછવા લાગ્યા.

"મને બહુ અનુભવ નથી."

સુખલાલનો જવાબ ઠંડોગાર હતો. એને આ માણસ વધુ ને વધુ બેવકૂફ લાગતો ગયો; પણ કોણ જાણે કેમ, એ માણસનો ચહેરો એ માણસની બધી બેવકૂફીને માફ કરવા લાયક બનાવી દેતો હતો. નાસ્તો ખાતો ખાતો સુખલાલ એ ચહેરામાં જ મશગુલ હતો. આ ચહેરાની સાથે સુશીલાના ચહેરાને સરખાવીને એ સુશીલાના મોંની એક સો ને એક ખાંપણો એકઠી કરતો હતો, ને મનમાં મનમાં દાઝે બળી દાંત ભીંસતો હતો કે સુશીલાને કોણ રૂપાળી કહી શકે? મારી તો ભુખરાતે ય એને રૂપાળી કહેવા તૈયાર નથી.

"તમે ઇસ્પિતાલે પડયા હતા ત્યારે મારે તબીઅત જોવા આવવું હતું હો. સોગંદપૂર્વક કહું છું." એમ કહેતા કહેતા નાના શેઠ જે

મુખભાવે જોઇ રહ્યા તેમાં લુચ્ચાઇ કરતાં બેવકૂફી જ વિશેષ હતી એવું સુખલાલને લાગ્યું.

સુખલાલે કશુ પુછ્યું નહિ, પુછવાનો વિચાર કરવા પણ એનું મન નવરૂં નહોતું, કેમકે એ તો લાગી પડેલો આ માણસના મોંને ખોતરી ખોતરીને ત્યાં દટાએલા સુશીલાના મોંને બહાર કાઢવા; એણે ન પૂછ્યું તો પણ નાના શેઠે મોંમાં પાંઉ રોટીનો ટુકડો મુકતે મુકતે કહ્યું: 'તમે પુછશો કે તો પછી કેમ ન આવ્યા ? પણ શું કરૂં ભાઇ ! મોટાને ભાઇને લપછપ ઝાઝી ગમે નહિ ને ! અરે મારે ક્યાંઇક નાટક સીનેમામાં જવું હોય તોય મોટાભાઇ રોકે કે નાનુ, તારી આંખો બગડે, તારૂં પેટ બગડે, આ બગડે ને તે બગડે."

પોતાની માંદગી અને નાટક સીનેમા, બેઉને એકજ કક્ષામાં ખપાવનારો આ ભૂતકાલીન સસરો ગઝબ બેવકૂફ ભાઇ ! આની સાથે આજ ક્યાંથી પનારૂં પડયું ! આ તે વીશ વર્ષની છોકરીનો આડત્રીશેક વર્ષનો બાપ છે કે મોટાભાઇની આંગળીએ વળગીને સંસારમાં પા પા પગલી માંડતો કોઇ બચુડો છે ! સુખલાલ કંટાળતો હતો, પણ વળી બીજી જ ક્ષણે એને દયા ખાવાનું દિલ થઇ આવતું.

ચહા–નાસ્તો પતાવી લીધા પછી નાના શેઠે મોં પર બે આંગળીઓ મૂકવાની ઇશારત કરીને સુખલાલને પૂછ્યું "તમને કાંઇ આનો વાંધો નથી ને ?"

"હું નથી પીતો." સુખલાલ સીગારેટની વાત સમજી જઇને બોલ્યો.

" એમ તો હું ય નથી પીતો. પણ આ તો હમણાં હમણાં જરા ચક્કર આવે છે ને એટલે આંહી આવીને એકાદ પીઉં છું–એકાદ ! વધુ કોઈ દા'ડો નહિ હો ! મોટાભાઇને બહુ ચીડ છે, નાનપણમાં મને એકવાર મારેલો, હાડકાં ખોખરાં કરી નાખેલાં, એટલે એ તો

આંહી આ જરા દિલને ગોઠતું ન હોય તો વાત વિસારે પડે એટલા સારુ, અને તમને પણ વાંધો ન હોય તો જ હો !—"

" મને કાંઈ વાંધો નથી. "

" તો બસ—તો પછી બસ. " એવું કહીને બેવકૂફ બાળકની અદાથી હસતે હસતે એણે વેઈટર પાસે એક સીગારેટ મગાવી ને સળગાવી. દરમિયાન સુખલાલ " હું હાથ ધોઇને આવું છું " એમ કહીને એ કેબીનની બહાર ગયો. થોડીવારે પાછો આવીને બેઠો. પછી બન્ને જણ ઉઠી બહાર નીકળ્યા. કાઉન્ટર (થડા) પાસે આવતાં નાના શેઠે પૈસા ચુકવવા ગજવામાં હાથ નાખ્યો એટલે સુખલાલે કહ્યું—

"ચાલો હવે ચાલો."

"થોભો, હું બીલ ચુકવી લઉં."

"એ તો થઇ ગયું."

કાઉન્ટર પર બેઠેલો ઇરાની હસતો હતો.

નાના શેઠ થોડી વાર તો હાથમાં ઊઘાડેલું ખીસાપાકીટ અને તેમાંથી કાઢેલી રૂ. પાંચની નોટ ઝાલી થંભી જ ગયા. કાંઇ બોલી ન શકયા. શરમીંદા બનીને ધીરે ધીરે નીચે ઊતર્યા ને એટલું જ બોલતા રહ્યા : "આ તો બહુ અઘટિત કર્યું, ભારી કર્યું, તમે મને છેતર્યો. મને સુશીલાએ કહેલું તે સાચું પડયું કે, બાપુ તમે તો બહુ ભોળા છો. કોઇક તમને છેતરી જશે."

આ શબ્દો બોલતાં તો બોલાઇ ગયા, પણ સુશીલાના નામનો ઉચ્ચાર પોતે એવે સ્થાને કરી નાખેલ છે કે જો મોટાભાઇને ખબર પડે તો માથે માછલાં ધોવાય એવી એને દહેશત લાગી. એણે પોતાને જુદા પડવાનો ખાંચો આવ્યો ત્યારે 'જે જે' કર્યા, 'કયાં રહો છો'

વગેરે પૂછી લીધું, ને એમ પણ કહી લીધું કે "હું આ સિવાય બીજી કોઇ રેસ્ટોરાંમાં જતો નથી. રોજ આજ વખતે જાઉં છું. મને ફેર-ફાર કર્યા કરવાનું ગમતું જ નથી. કેબીન પણ બનતાં સુધી આજે આપણે બેઠા હતા તેની તે જ. છેવાડાની કેબીન જ મને ફાવે છે."

સુખલાલે જવાબ ન દીધો. તો પણ નાના શેઠે કહી લીધું :–

"જો વાંધો ન હોય તો કોઇ કોઇ વાર આંહી આવો. મને બીજા કોઇની જોડે જવું ગમતું નથી. બીજા કોઇ જો બહુ બોલ બોલ કરે તો મારૂં માથું પાકી જાય છે. તમારા જેવા શાંત માણસ હોય તો આપણે બેઉ શાંત સ્વભાવના ભેગા થઇને કાંઇ પણ વાતુંનો લોહીઉકાળો કર્યા વગર નિરાંતે બેસીએ બે ઘડી, બીજું શું ? કોઇને કહેવાની કાંઇ જરૂર નથી. મોટાભાઇ જરા આકરા છે ખરા ને !"

પોતાને મળતા નિમંત્રણનું ખરૂં રહસ્ય સુખલાલ પારખી ગયો હતો. એટલે 'આપણે બેઉ શાંત માણસો' એવો ઉચ્ચાર સાંભળીને એણે માંડ માંડ હસવું ખાળી રાખ્યું. સાચું રહસ્ય તો એક જ હતું: કે આ બેવકૂફ માણસને પોતાની કશા જ શકરવાર વગરની વાતો સાંભળવા કોઇક સાથી જોઇએ છે. બાકી તો આવા જડ પ્રકૃતિના માણસને કોઇ સુક્ષ્મ પ્રકારની મનોવેદના હોવાનો સંભવ નથી. મને આંહી નોતરવામાં એનો પ્રેમભાવ તો શો હોય ? છતાં એ સોબતનો રહેજ ભૂખ્યો છે. 'જોઇશ' કહીને એ જુદો પડ્યો.

"વાત કહું" એમ કહેતા નાના શેઠ ચારે બાજુ ચકળવકળ જોતા જોતા પાછા સુખલાલની નજીક ગયા, જઇને પૂછ્યું: "ધંધામાં કાંઇ સગવડની જરૂર છે ? હોય તો કહેજો હો !"

"હો." તિરસ્કારની એક લાગણી લઇને સુખલાલ ચાલી નીકળ્યો.

પણ એ તિરસ્કારની છાશ દયાના માખણની ચીકાશ વગરની નહોતી. સુખલાલને હૈયે આટલી જીંદગીમાં કોઇને માટે જે 'બિચારો'

એવો ઉદ્દગાર નહોતો ઉઠયો, (કારણ કે એની પોતાની જ જીંદગીમાં ભરપૂર બિચારાપણું પડેલું.) તે ઉદ્દગાર પહેલ વહેલો આ ભૂતકાળના 'થયા હોત' સસરાને માટે ઉઠયો. પછી બીજો વિચાર એને સારી પેઠે ચીડવનારો ખડો થયો: સુશીલાના બાપની બેવકૂફની મેં અત્યારે જે બરદાસ્ત કરી, તેની ખબર સુશીલાને કયાંથી પડવાની હતી? એણે મારા બાપા આંહી આવ્યા ત્યારે તેમની પ્રત્યે કેવી વર્તણુક બતાવી હશે! એના ઘરથી મારા બાપ તુચ્છકાર લઇને જ ભગ્નહૃદયે પાછા ગયા છે એ વાત તો નક્કી ને? એ તુચ્છકારમાં સુશીલાએ કોણ જાણે કેવો ય ભાગ ભજવ્યો હશે. ન ભજવ્યો હોય તો પણ મારા પિતાનું વેર આ આખા કુટુંબને માથે વાળવાની અત્યારે જ તક હતી. એ તક મેં નાહકની જતી કરી છે. મારે એની પટકી પાડવી જોઇતી હતી, એવું કંઇક કહેવું જોઇતું હતું કે જેથી આ માણસ પેટી પર જઇ પોતાના મોટાભાઇ પાસે રોયા વગર રહી ન શકે. એવી થોડીક ગાળો વીણી વીણીને ચોપડવાની જરૂર હતી. તે દિવસ રાતે અમને વચન આપનાર—કે 'કાલ આવજો, હું કાગળીયાં આપી દઇશ' તે માણસ વળતા દિવસે તો કુટુંબને પણ દેશમાં વળાવી નાખે છે, ને પોતેય પગ વચ્ચે પૂંછડી નાખીને બહારગામ ભાગી જાય છે, ત્યાંથી હજુ પાછો પણ આવેલ પણ નથી; તે માણસ પર વૈર વાળવાની ખરી તક ખોઇને મેં બેવકૂફે ઉલટાનો રેસ્ટોરાંના પૈસા ચુકવ્યા.

બેવકૂફ તે હું? કે આ સુશીલાનો બાપ?

ઠીક છે. હવે કાલ વાત છે. બનશે તો કાલે ખુશાલભાઇને સાથે લઇને આવીશ. એ બાજુમાં હશે તો મને કાંઇક ચાનક ચડશે.

પણ નવાઇ તો મને આ થાય છે કે આવા નાદાન અને બ્હીકણ માણસની દીકરી એટલી બધી નીડર કયાંથી નીવડી! ને એ તો આવી ભોટ પણ નથી લાગી. એ પણ પક્કી તો ખરી જ ને!

રાતે મને કહે છે કે કાલે તમે આવશો ત્યારે વધુ વાતો કરશું. ને રાતની રાતમાં કોણ જાણે શો ગોટો વળી ગયો કે સવાર પડતાં જ ભાભુની સોડમાં ગરીને ભાગી નીકળી ! પક્કી લાગે છે પક્કી ! મારા ઉપર ભાવ ફક્ત દેખાડતી હશે ? કે ખરેખર દિલમાં ભરેલ હશે ? ગમે તેમ હોય, પણ પેલો મોટો શેઠ જ્યાં એને પોતાની ઇસ્કામતના વારસાના ડુંગરા દેખાડતો હશે તે ઘડીયે જ એના અંતરના ભાવ બાવ થીજીને હીમ થઈ જતી હશે. એને ય એક વાર જો આ વિજયચંદ્ર જેવો તાલમબાજ ભેટી જાયને, તો મારા હૃદયના પૂરેપુરી દાઝ સંતોષાય. ભલે પછી ઇસ્કામતના ઢગલા ઉપર બેસીને માણ્યા કરે.

આમ કલ્પનાના જગતમાં સુશીલાને બાપુકી ઇસ્કામતના ઢગલા પર બેસારીને પછી સુખલાલ એની બાજુમાં વિજયચંદ્રને બેસારે છે, પણ પછી શું ? પછી એ બેઉ વચ્ચે શા શા સંસ્કારો ગુજરે તો સુશીલા પર દાઝ વળી રહે, એવું કલ્પતાં એના હાથમાં કશું આવતું નથી. એ નિરાશ થાય છે. કેમકે સુશીલાનો બાપ ભલે બેવકૂફ હોય, એનો મોટો બાપુજી એવો નાદાન કયાં છે કે વિજયચંદ્ર જેવાના હાથમાં વારસો સોંપી કરીને સુઇ જાય ! બહુ બહુ તો વિજયચંદ્ર સાથે મેળ ન મળે. તો સુશીલા પાછી પિયરમાં આવીને જીંદગીભર લ્હેર શું કામ ન કરી શકે ? એમાં મારૂં મોઢું મીઠું કરવા કયો ગળ્યો કોળીયો મને મળી જાય તેમ છે ?

માટે આ સુશીલા ફુશીલા પર વેર વાળવાની વાતો છોડીને હાલ જીવ, કાલથી પાછો વાસણ વેચવા મંડી જા. એકજ મહિના પછી હું રૂા. ૫૦નું બીજું રજીસ્ટર મોકલું તો જ ખરો મરદ. મા મારી હિંમતમાં આવીને ઉગરી જાયને, તો હું આખી દુનિયાને પહોંચી વળીશ. દીકરાની વહુ વહુ કરતી મા જો મરશે તો પછી સુશીલા માથે દાઝ કાઢવી ન કાઢવી બધું સરખું જ થશે.

પ્રકરણ અઠ્ઠાવીસમું

દુ:ખનું સમૂહભોજન

સુશીલા અને ભાભુ દેશ તરફ વિદાય થયાં તે જ દિવસે રફુચક થઇ ગયેલ મોટા શેઠ હજુ પાછા આવ્યા નહોતા અને એમના પાછા આવવાના કોઇ ખરખબર પણ નહોતા. એટલે નાના શેઠ પેઢી પર જઇ ભાઇની ગેરહાજરીમાં ભય વગરના બની બેઠા. એક કલાક પર ખાલી ને સુનકાર લાગતું તેનું અંતઃકરણ તે વખતે રેસ્ટોરાંમાં જઇ આવ્યા પછી ભર્યું ભર્યું હતું ને જાણે કે શરીરની ઉપલી ડાળે બેઠેલું એ હૃદય નીચે બેઠેલી હોજરીને કહેતું હતું કે 'જો, હોજરીબાઇ, તું મને રોજ ખીજવતી, કેમકે તું ઠાંસોઠાંસ બનીને બેસતી ત્યારે હું તો ભૂખ્યું અને તરસ્યું જ પાછું વળતું. તું મને મેંણાં ટોંણાં દેતી. પણ જો ! આજે તો હું ય તરબતર છું, છલોછલ છું, ને ખબર છે તને હોજરી બાઇ, હવે તો હું ઘણું કરીને હમેશાં છલોછલ રહીશ. જો આ સુખલાલ રોજ ત્યાં આવશે ને, તો આ શેઠને હું મારી શુન્યતાના ભાર હેઠળ નહિ દબાવું. ખબર છે તને હોજરી બાઇ, આ મોટા ભાઇની ધાક બ્હીક નીચે ઉછરેલા નાના શેઠ પોતાની સગી પુત્રી સાથે પણ કોઇ દિન અંતર ઊઘાડીને બેસી નથી શકયા. એટલે એને

જીવનમાં પહેલી જ વાર વાતો કરવાનું મન થાય છે, ને પહેલી વાર વાતો કરનારા શિશુની વાણી કેટલી અર્થહીન ને ધડા વગરની હોય છે! આ પણ ચિરશૈશવમાં જ ખૂંચી રહેલો પુરુષ છે ને! એને શું એક પુત્ર ન જોઈએ! પુત્ર ન હોય તો શું ભર્યા જગતમાં એને એક જમાઈ પણ ન મળે કે? પુત્રી એની પોતાની, એ તો પોતાની રહી નથી, તો શું જમાઈ પણ એનો પોતાનો થાય તેવો નહિ મળે? જગત શું આટલું બધું સ્વાર્થી ને કૃપણ છે હોજરી બાઈ! સૌ શું પારકાં સ્નેહ-પાત્રો પડાવી લઈને જ પોતાની જાતને સમૃદ્ધ બનાવતાં રહેશે!

આવા બબડાટ કરતું નાના શેઠનું હૃદય આરામખુરશી પર પડયું હતું, ત્યાં તો ટેલિફોન આવ્યો. 'કોણ નાના શેઠ? એ તો હું ખુશાલચંદ: શોકના સમાચાર છે. સુખલાલની બા ગુજરી ગયાં. અમે એ 'સનાન કાઢીએ છીએ.

"હું-હું-હું ય આવું?"

"તો પધારો."

ટેલિફોન ઉપર નાના શેઠની જીભ થોથરાઈ ગઈ ને એણે કોઈ ગંભીર કસુર કરી નાખી હોય તેવી લાગણીથી રીસીવર નીચે મુકી દીધું.

ત્યાં તો ફરીવાર ઘંટડી વાગી ને ખુશાલભાઈના શબ્દો સંભળાયા: "નાના શેઠ, અમે આંહી સનાન કરવામાં તમારી વાટ જોઈએ છીએ. તમે આવ્યા પછી જ વાત માંડશું."

એટલું જ બોલી એણે ટેલિફોન છોડી દીધો. પછી તો ના પાડવાની બારી ન રહી. પેઢી પર એણે પોતે જે કામે જતા હતા તે કોઈને બતાવ્યું નહિ, છતાં એક માણસને ખુશાલભાઈની ઓરડી બતાવવા

સાથે લેવો પડ્યો. તેને પણ નાનાશેઠે સૂચના આપી "કોઈને કહેવાની જરૂર નથી."

લગ્નમાં કે મિજબાની ઉજાણીમાં નોતરાં વિનાના રહી જનારા જે સંબંધીઓ ને સ્નેહીઓ તેઓ મૃત્યુના કે માંદગીના અવસરે તો હાજર થવાનું ચૂકે જ નહિ, એવું મધ્યમ વર્ગનું અણલખ્યું બંધારણ છે. ઓચીંતી ફૂટી પડેલી શ્રીમંતાઈના ઘન અંધકાર વચ્ચે ઝગહળી ઉઠેલા આ વિજળી જેવા પ્રસંગે સુશીલાના બાપને પોતાના છતાં પોતાથી અદૃશ્ય બનેલા સગાંના સમૂહનું દર્શન કરાવ્યું. ધોળાં ફુલ કપડાં-વાળો પોતે આ સમૂહમાં જુદો તરી નીકળતો હતો છતાં એ સમૂહે એના જુદાપણા પ્રત્યે આંગળી ન ચાંધી. ગળામાં સોનાનો છેડો ને કાંડે ઘડીઆળનો સુવર્ણ–પટો એને શરમાવવા લાગ્યાં. ને એને ભાન થયું કે પોતાને આવા શોકના પ્રસંગે બેસતાં, બોલતાં, મોં પર છાજતો ભાવ ધારણ કરતાં કે ખરખરો કરતાં આવડતું નથી. અફસોસ બતાવવો ઘટે ત્યાં એ હસતો હતો.

ખુશાલભાઈએ એને ધીરે ધીરે ફોડ પાડયો : 'માંદગી તો લાંબા કાળની હતી. આવું તો ઓચીંતું થઈ ગયું. કાંઈ વધુ પડતા હરખની લાગણીનું છાતી માથે દબાણ આવ્યું.''

'હરખની લાગણી?' નાના શેઠે વિચિત્ર વાત સાંભળી.

'થાય જ ને! સુશીલાનું ત્યાં જવું સાવ અણધાર્યું થયું ખરું ને!''

નાના શેઠ તો આભા બન્યા. એને કાંઈ ખબર નહિ હોય એવા કશા જ ખ્યાલ વિના ખુશાલભાઈએ વિશેષ તારીફ આદરી–

"ઘણા લાંબા કાળની ઝંખના : કયારે લગન થાય, કયારે વિવા થાય : એમાં ઓચીંતાનાં જ જઈને ઉભાં રહ્યાં, ને ગયાં તે ભેળાં

જ ઘરમાં એની ડાહ્યપ ને એની માયા મમતા પથરાઇ વળી. ઇ હરખના આવેશમાં મારાં ફૈબાનું કાંકણ જેવું હૈયું તૂટી ગયું."

ખુશાલને મૃત્યુના ખરા કારણની ખબર નહોતી. દીપા શેઠે એનો ઇસારો પણ લખ્યો નહોતો.

નાના શેઠની કલ્પનાશક્તિ ને અનુમાનશક્તિ ધીરે ધીરે પોતાના વતનની ભૂમિ તરફ વળ્યાં ત્યારે એણે સુખલાલના પિતાના ગામને ને પોતાના ગામને નજીક નજીક નિહાળ્યાં. પણ સુશીલા ત્યાં કેવી રીતે પહોંચી હશે? એને તો એ ગામડિયું સાસરૂં ગમતું નથી એમ કહીને તો મોટાભાઈ તો બીજે તજવીજ કરી રહ્યા છે !

"આ જુઓને, મારા ફુવાના કાગળમાં ઘેલીબેનનાં કેટલાં વખાણ લખ્યાં છે!"

એમ કહેતે ખુશાલે સૌ સાંભળે તેમ આખો કાગળ વાંચવા માંડ્યો : વાંચતાં વાંચતાં ઘેલી બેન (ભાભુ)ના વર્ણન પાસે એનું ગળું વારંવાર થંભતું હતું. ને આભડવા આવેલાઓનો આખો સમૂહ અંદર અંદર પુછપરછ કરતો હતો 'ઈ ઘેલી કોણ?' "ચંપકશેઠનાં વહુ." "આપણી ઘેલી, ન ઓળખી? સૂડાવડવાળી." "લાખેણું માણસ." "પૈસાનો મદ ન મળે." "લ્યો ઠેઠ આંહીંથી માંદી વેવાણની ચાકરી માટે દેશમાં પહોંચ્યાં."

"વહુ પણ કેટલી સુલક્ષણી !" "એને કેળવણી ઇ ઘેલીની હો !" "મરનારનું તો મોત સુધરી ગયુંને ભલા માણસ! નીકર આ કળકળતા કાળમાં કોણ કોનાં સગાં ને સાંઇ !" "દીકરાની કુંવારી વહુના હાથની ચાકરી લઇને ગયાં—ભવ જીતી ગયાં."

"બસ બસ ! મારી ફૈબાનું મોત સુધરી ગયું. ને સુખાના હાથપગ હવે જોરમાં આવ્યા."

ખુશાલના એ શબ્દોએ સૌની આંખોને એક બાજુ બેઠેલા સુખલાલ તરફ ફેરવી. પૌરુષની પૂર્ણ ગંભીરતાથી એ ચુપચાપ બેઠો હતો. એની આંખો વરસી ચુકેલા મેઘ પછીનાં નેવાં સમી ધીરે ટીપે ટપકતી હતી. એ ધ્રૂશકાં કે ડુસકાં ભરતો નહોતો, એના કંઠમાંથી અવાજ નીકળતો નહોતો, વેદનાનું એ જાણે અમૃતપાન કરતો હતો.

"હજી એક કલાક પહેલાં તો ટપાલ ઓફીસમાં રજીસ્ટર કરતા'તા." નાના શેઠ શોકભર્યું મોં ન રાખી શકવાથી સ્મિતભર્યા હોઠે બોલતા હતા : "માતાની જીવાદોરી ટકાવવાની કેટલી ઝંખના કરતા'તા ! આ–હા–હા ! સંસાર તો એવો છે..."

"ઉઠો હવે સૌ નહાઇ લ્યો, કોઇએ સાદ કાઢવાનો નથી. બાય-ડીયુંએ પણ રોવાનું નામનું ય કરવાનું નથી એમ મારા ફુવાએ લખાવેલ છે, માટે સૌ ભાઇઓ ને બાઇઓ ચાલીના નળે શાંતિથી સ્નાન કરી લ્યો."

ખુશાલભાઇની એ સૂચના મુજબ સૌ નહાવા લાગ્યા, ને એક મૃત્યુની વાત આડે બીજી અનેક દિલસોજીભરી વાતોના પડદા પાડી પાડીને આ સમૂહે સુખલાલને આ પરિવર્તનને પાર ઊંચકી લીધો, દુઃખનો થાળ જાણે સગાંસ્નેહીઓનો આખો સમૂહ ભેળો બેસીને ભાગે પડતો જમી ગયો.

નાના શેઠ પણ ખુલ્લા નળ તરફ નહાવા જતા હતા, તેને ખુશાલે રોકીને કહ્યું; "તમે આંહી ઓરડીમાં પધારો. બહાર ઉઘાડામાં નાવાની ટેવ ન હોય, એટલે મારી ઓરડીમાં પાણી મુકાવેલ છે."

નાના શેઠે અંદર જઇને જોયું તો ગરમ પાણી મૂકેલ હતું. બીજા બે ચાર વૃદ્ધો અશકતોને પણ ખુશાલભાઇએ એ જ સ્નાનની સગવડ આપી.

પ્રકરણ ઓગણત્રીસમું

પત્નીની જમાદારી

જે બીના આંહી બની ગઇ તેના વાયરા સેંડહર્સ્ટ રોડ બાજુના સુખી લતામાં રહેનાર આ શેઠભાઇઓના ઘરની એકલી પડેલી સ્ત્રીને તત્કાલ તો પહોંચ્યા નહોતા. એટલે નાના શેઠની નીંદર કરતી છાતી પર પત્નીની કશી ધડાપીટ એ રાત્રિયે વરસી નહિ. છતાં ફડક ફડક થાતે હૈયે એણે રાત વીતાવી. બોણી વિનાના ધણીનો એકડો કાઢી નાખનાર એ પત્નીની નજર સીધી ને સટ, સુશીલાને વારસાના શિખર પર બેસાડનાર જવાંમર્દ જેઠજી તરફ જ હતી. જેઠજી ગામતરે ગયા હતા ત્યારથી આ સ્ત્રીનો રસોઇ કરવામાંથી રસ ઊડી ગયો હતો. આ રસોઇ કરૂં કે તે કરૂં ? એવા બે ચાર અટપટા પ્રશ્નો પુછીને પછી પોતે જ "શાક ને રોટલી કરૂં છું," અથવા "ખાલી ઢોકળાં કરૂં છું" એવો માર્ગ કાઢી લેતી, પતિને દસ વાગ્યામાં પતાવી લેતી, એટલે "તમારી મરજી પડે તે કરો—હા તે કરો—ના તે ન કરવું હોય તો ન કરો"—એવા જવાબ વાળીને ખાઇ લેનારા પતિને બપોરે રેસ્ટોરાંનું શરણ લેવું પડતું તેમાં નવાઇ નહોતી.

દસ વાગે હજુ પોતે ઢોકળાં ને તેલ ખાઇને ઊઠયો છે, વરિયાળી ખાતો બેઠેલ છે, ત્યાં જ એણે મુસાફરીથી ઓચીંતા પાછા ફરેલ મોટાભાઇને પ્રવેશ કરતા જોયા. જોતાં જ એના પેટમાં પડેલાં થોડાં ઘણાં ઢોકળાંનાં બટકાં કોણ જાણે ક્યાંયે ઓગળી ગયાં.

મોટાભાઇ પોતાના ખંડમાં ગયા કે તૂર્ત જ સુશીલાની બાએ એક સામટી ત્રણ શગડીઓ પેટાવવા ને દાળ ભાત ભીંજાવવા, તેમજ બે શાક સમારવા માંડયું.

"કેવી કરી, જોઇને !" એણે ધાટીને કહેવા માંડયું. "તારા નાના શેઠને કાંઇ ખાવાબાવાની ભાનસાન નહિ ! એટલે જ હું આજ ઓંચી-તાની ફસાઇ પડી ને !"

થોડી વારે નાના શેઠને મોટાભાઇના ખંડમાં જવાનું તેડું આવ્યું.

"તું શું ઓલ્યા ભિખારીની માનું સનાન કરવા ગયો'તો ?" ચંપક શેઠે પહેલો જ પ્રશ્ન એવો કર્યો કે એની બુદ્ધિ શક્તિનો છાકો જ નાના ભાઇ પર બેસી જાય. સ્ટેશનેથી પોતે પરબારા પેઢી પર જઇ પ્રાણીયા પાસેથી બધી વાત જાણી લીધી હતી.

"હા જઇ આવ્યા ! સું પછે–" વાતને રોળી ટોળી નાખતો ટૂંકો જવાબ દેતા નાના શેઠ વરિયાળી ચાવતા રહ્યા.

"તને કોણે ડા'પણ કરવા કહ્યું'તું."

"કાંઇ નહિ–ચાલ્યા કરે ઇ તો."

"ના, નહિ ચાલી શકે. બોલ, ઘરમાં રે'વું છે કે નથી રે'વું ?"

"પણ એવડું બધું શું થઇ ગયું છે ?" નાના ભાઇનું મોં ગરીબડું બન્યું. ઘરમાંથી દૂર થવાના ખ્યાલ માત્રે પણ એને ચોંકાવી મૂકયો.

"મારૂં મોત કરાવવા કેમ ઉભો થયો છો? તું ભાઇ થઇને દુશ્મનનું કામ કાં કરી રહ્યો છો?" બોલતે બોલતે એના દેહનો ચરૂ ઉકળતો ગયો.

"પણ મેં શું કર્યું છે?"

"તેં શું કર્યું છે તેની તને શી સાન હોય? એ છોકરાના આખા ઘરના નામ ઉપર, એની સાથેના આખા સંબંધના નામ ઉપર સ્નાન કરી નાખ્યા પછી·તું હજીય એ સંબંધ કાયદાની કોરટમાં પુરવાર થાય એવું તો કરી રહ્યો છો."

"કાયદાની કોરટ શું! શું વાત કરો છો તમે મોટાભાઇ!"

"તને તો ખાવા પીવા ને ઘોંટવા સિવાય બીજું ભાન શેનું છે? કાયદાની કોરટે બોલ્યો સુખલાલ ચડવાનો છે."

"ચડે નહિ, એવો નાલાયક એ છોકરો નો'ય."

"ને તને ખબર છે ને, કે આપણે સુશીલાને માટે બીજે તજવીજ કરીએ છીએ. ત્યાં શી અસર થાય?"

"કાંઇ યે ન થાય. પણ બીજે તજવીજ શીદ કરવી પડે છે? આમાં શું ખોટું છે! છોકરો કમાતો થયો છે."

"અરે તારી જાતનો! ભાઇને ય ફસાવ્યો લાગે છે—" મોટા શેઠના દાંતમાં રેતીનો કચકચાટ થયો.

"ને મારાં ભાભી અને સુશીલા તો વેવાઇને ઘેર પણ જઇ આવ્યાં એવા ખબર છે. એમને ગમ્યું તો આપણને શું?"

"ઓહો! એટલી બધી વાત પણ થઇ ચુકી!"

વધુ બોલ્યા વગર મોટા શેઠ નહાવા ગયા. ત્યાંથી પાછા આવીને કહ્યું: "આજની ગાડીમાં તું દેશમાં ઉપડ, તારી ભાભીને ને છોકરીને વળતા જ દિ'એ આંહી તેડીને હાલ્યો આવ. આમાં જો કાંઇ ફેરફાર થયો છે ને, તો...બસ, વધુ કહેવા જરૂર નથી."

મોટાભાઇની સાથે વાતચીતનો ઓછામાં ઓછો પ્રસંગ લઇને દૂર ન્હાસનાર આ નાનાભાઇએ આજે પોતાનો નવા પ્રકારનો તેજોવધ અનુભવ્યો. 'જો નહિ લાવને...તો....જોઇ લઇશ...' 'ઘરમાં રે'વું છે કે નથી રે'વું છે!' વગેરે પહેલી જ વાર સંભળાએલા શબ્દો એને ટાઢા થતા જખ્મની માફક વધુ ખટકતા હતા. એણે પોતાના ઓરડામાં જઇને કોટ બદલાવવા માંડ્યો.

ત્યાં તો દુકાનનો દાદો ગુમાસ્તો પ્રાણીયો ઉર્ફે પ્રાણજીવન, 'લ્યો કાકી આ ઘી.' એમ કહેતો રસોડામાં આવ્યો. 'ઠેઠ પારલા ગયો ત્યારે પત્તો લાગ્યો.' એમ કહીને આવું સારૂં ઘી .મેળવવાનાં કષ્ટોનું વર્ણન લહેકાદાર વાણીમાં કરીને પછી સુશીલાની બાને હળવેથી પુછવા લાગ્યો "કાં કાકી, મોટાભાઇ આવ્યા પછી ઘરમાં કાંઇક ગાજવીજ કે કડાકા ભડાકા નથી થયા ને?"

"શેના કડાકા ભડાકા!"

"હવે અજાણ્યાં શીદ થાવ છો? તમે ચતૂર થઇને મારૂં પારખું કાં કરો?"

"તારા સમ મને ખબર નથી."

"તમારાં વાલાં સગાં ગુજરી ગયાં ત્યાં નાના શેઠ સનાન કરી આવ્યા, ખબર નથી?"

"ના! કોણ સગાં?"

"તમને કહ્યું ય નથી?"

"ના, મને મારા જીવના સમ."

"ખરા ત્યારે તો! ત્યારે તો હવે તમારા માથાના થઇ ગયા નાના શેઠ. હવે ફકર નહિ, તમે ઘણા દિ એને માથે જમાદારી કરી. હવે એના વારો."

"પણ પીટયા સીધો ભસી મરને, શું થયું? કોણ ગુજરી ગયું? ને કોનું સનાન?'

"તમારાં વેવાણ રૂપાવટીવાળાં."

"વેવાણ જેની હોય એની. મારે તો સનાને નહિ ને સુતકે નહિ"

"ત્યારે નાના શેઠ તો સનાનમાં ગ્યા'તા!"

"એમ! ઠીક, એનો તો હું બરાબર હિસાબ લઇશ."

"પણ તમારૂં બીજું કોઇ કેડ રૂપાવટી જઇને અવસર ઉકેલી આવ્યું હોય તો તેનું કેમ?"

"બીજું કોણ વળી?"

"ભાભુ અને સુશીલા બેન."

"હવે ઉડાડ મા ને મને ઠાલો."

"મારી આખ્યુંના સમ."

"તારે ઘેરે તાર આવ્યો હશે કાં ને રોયા!"

"મારે એકલાને ઘેરે નહિ, ને હું કો ટચ તારેય નહિ."

"ત્યારે?"

"વિગતવાર ચાર પાનાં ભરીને કાગળ. તમારી દીકરીએ એની સાસુનું મોત સુધાર્યું ને જીવતર ઉજાળ્યું તેના મોંફાટ વખાણ સો સનાનીઆંઓની વચ્ચે વંચાણાં : ને સુશીલા બેનની તો વાહવાહ બોલી ગઇ. વળી એ બધાં સુશીલપણાંનો જશ કોને ચડયો ખબર છે ? નવ મહિના જેણે પેટમાં વેઠીને આટલાં મોટાં કર્યાં તેને નહિ."

"આ બધું તું તે શું બકબક કરી રીયો છો મુવા ? મને ઠેકડીએ કાં ઉડાડ્ય ?"

"ઠેકડીએ નથી ઉડાડતો. બન્યું ઇ તલેતલ કહું છું. આ બધો જશ ચડયો તમારાં જેઠાણીને. જેઠાણીએ વેવાણની છેલ્લી ઘડીએ ધરમનાં વેણ સંભળાવ્યાં તે ઉપરાંત મા વગરનાં છોકરાંને ત્રણેને લઇને જેઠાણી થોરવાડ ગ્યાં. લ્યો, આમાં એક પણ વિગત ખોટી હોય તો તમારૂં ખાસડું ને મારૂં મોઢું."

પ્રાણીયાની વાતે સુશીલાની બાને તો ચિત્રમાં આલેખ્યાં હોય તેવાં કરી મૂકયાં. રોજ ઘરની જરૂરીઆતની વસ્તુઓ લાવી આપનાર અને વ્યવહારિક કાર્યોમાં દોડાદોડ ટાંગાતોડ કરી પોતાનું એકલાનું જ વ્યક્તિત્વ સૌની આંખોમાં પાથરી દેનાર આ પ્રાણીયાનો પરિચય વાર્તાના પ્રારંભના ભાગમાં આપણને થઇ ચુકેલ છે. આવા પ્રાણીયા-ઓનો પગ પ્રત્યેક શેઠ કુટુંબમાં જડબેસલાખ હોય છે તે વિષે તમને કાઇને શંકા નહિ હોય આવા. પ્રાણજીવનોને શેઠીયાના ઘરોનાં બૈરાંઓ સાથે ભારી મેળ હોય છે. કેમકે શેઠાણીઓ સ્વામીઓ પાસે જે ચીજો નથી મગાવી શકાતી તે પ્રાણીઆઓ દોડીને લાવી આપે છે. શેઠીઆઓ ઘરની જે ભલામણો પેઢી પર પહોંચતાં જ ભુલી જાય છે તે આ પ્રાણીઆઓ જ યાદ કરી આપે છે, ઘેરથી પાંચ દસ વાર આવતો જે ટેલિફોન લેવા શેઠીઆઓને ફુરસદ નથી હોતી, તેનો અમલ પ્રાણીઆઓ જ કરતા હોય છે.

નાટકો અને સીનેમાની ટીકીટો પ્રાણીઆઓ જ લાગવગથી મેળવી આપે છે. ગામમાં સાડીની કે પોલકાંની છેલ્લામાં છેલ્લી ડીઝાઇન કઇ આવી છે તેના ખબર પ્રાણીઆઓ જ પુરા પાડે છે. ઘરમાં માંદગી વેળા પ્રાણીઆઓ જ ઉજાગરા કરતા હોય છે. અને શેઠીઆઓ ઘર છોડયા પછી શું શું વાતો કરે છે, કયાં કયાં આવે જાય છે, અને કેટલું રળે છે ગુમાવે છે તેની બાતમી પ્રાણીઆઓ પાસેથી જ મળે છે. ઉનાળાની કેરીથી લઇ શિયાળાની ગરમ બનાત કાશ્મીરીની પરખ પ્રાણીઆઓને જ હોય છે. આવા પ્રાણીઆઓમાં રસોડા સુધી જવાની, કડકમાં કડક શબ્દે બોલવાની, મશ્કરી કરવાની તેમ જ વિનયવંતા આજ્ઞાંકિત દેખાવાની ચાતુરી હોય છે. પ્રાણીઆઓ શેઠાણીઓ ઉપર રાજ કરી શકે છે કેમકે શેઠાણીઓને ' પીટયા ' 'રોયા,' 'મુવા,' ઇત્યાદિ લાડ–શબ્દોનાં સંબોધનો કરવાનો શોખ આવા પ્રાણીઆઓ પર જ સંતોષાઇ શકે છે.

એટલી વાત કરીને પ્રાણીઓ, ' લાવો કઈ ચુડીને ચીપ નાખવી છે ? ને કઇ બંગડીઓ ભંગાવી નાખવી છે ? ' એ પૂછતો ઉભો રહ્યો.

"સાંજે આવજે." કહીને સુશીલાની બાએ એને જલદી વિદાય દીધી, ને પોતે જેઠજી માળા ફેરવી લ્યે તેટલો સમય હોવાથી પોતાના ઓરડામાં ગઇ. પતિ હજુ કોટનાં બટન પુરાં નાખી નહોતા રહ્યા. 'લાવો બટન નાખી દઉં' એ કામને બહાને પોતે ત્યાં ઊભી, અને બટન નાખતી નાખતી ટાઢીબોળ સત્તાધીશીના સ્વરો કાઢી બોલવા લાગી:

"મારાથી ચોરી રાખી એટલે હું શું તમને ખાઇ જવાની હતી ! ને ચોરી ભગવાનને ઘેર કેટલોક વખત છૂપી રહી શકે છે? મારૂં સનાન તો હજી બાકી છે, ત્યાં કોનું સનાન કરવા પધાર્યા'તા ? ને મારી છોકરીનો ભવાડો કરવાનો ભાભીનો શો હક્ક છે!"

"તું મને કહેવું હોય તે કહી લે, પણ ભલી થઈને ભાભીને માટે ગેરશબ્દ ન કહેતી હો." આટલું બોલતાં બોલતાં પતિની આંખોમાં પાણી તબકી ઊઠ્યાં.

"ભાભીનું દાઝે છે, બાયડીનું દાઝતું નથી! આદમી છો? એક વાર મોટાભાઈના જૂતા ઉપાડવા લાયક થાવ, પછી મારા ઉપર રૂઆબ કરવા આવજો."

"પણ તું શા સારુ મારી પાસે મોટાભાઈના જૂતા ઉપડાવછ, ને ભાભીએ શું કરી નાખ્યું છે એવડું બધું?"

"છોકરીને ટાળી દીધી, બીજું તો શું?"

"છોકરીએ કાળુંધોળું કાંઈ કર્યું છે?"

"મોટાભાઈએ જે સંબંધમાં લાલબાઈ મૂકી દીધી છે, તે સગપણ સાચવવા શીદ લઈ ગયાં મારી છોકરીને?"

'ગામ રસ્તામાં હતું તે ગયાં હશે. છોકરી તારી જ છે, ને ભાભીની નહિ?'

'છોકરી તો મોટાભાઈની—બીજા કોઈની નહિ. બીજા કોઈને કશું કરવાનો અધિકાર નથી. મારી દીકરીના કાનમાં ઝેર ઝેર ને ઝેર રેડવા સિવાય, મારી સામે તો ઠીક પણ પોતાના સગા ધણીની વિરુદ્ધ, દેવ સરખા ધણીની વિરુદ્ધ છોકરીના કાનમાં સીસું ઉકાળી ઉકાળીને સીંચવા સિવાય બીજું કામ શું કર્યું છે ભાભીએ? જેના પગ ધોઈને નત્ય પ્રભાતે પીવા લાયક, એવા મોટાભાઈથી છાનાં છાનાં પેતરાં ભરવાં ને કાવતરાં કરવાં, એ કાંઈ ખાનદાનનું કામ નથી."

કોટ પતિના હાથમાં આપતી આપતી એ બોલ્યે જતી હતી. પતિની ટોપીને બ્રશ મારતી મારતી, પતિને નવો હાથરૂમાલ કાઢી

દેતી, અને આ "ચંપલ ને, ઓલ્યાં બૂટ પેરતા જાવ" એવું કહી, બૂટ કાઢી દઇ પહેરાવતી પહેરાવતી આ પત્ની પતિને જેટલી વધુ વાર રોકી શકાય તેટલું રોકીને પોતાની જેઠાણીની નિંદા ને જેઠની દેવગાથાઓ ગાતી ગઇ. જેઠને સંભળાવવાનો હેતુ સ્પષ્ટ હતો.

"ભગવાન ! ભગવાન !" પતિને ધીરે પગલે ચાલ્યો જતો જોઇ એણે આસ્તેથી ઉદ્‌ગાર કાઢ્યો : "કોને ખબર મને પરણ્યા છે...કે ...એને !"

પોતાની પાછળ બોલાએલા એ શબ્દો નાના શેઠે કાનોકાન સાંભળ્યા. એ થંભ્યો, ફરીવાર એની આંખે અંધારાં આવ્યાં, એણે બારણું ઝાલી લીધું. એ તમ્મર એકાદ મિનિટ ટક્યાં. પછી મનની કળ વળી. એ આપઘાત કરવા કૂવામાં પડતો હોય તેવી રીતે 'લીફ્ટ'માં પહોંચ્યો ને નીચે ઊતર્યો.

મોટર ગાડી નીચે તૈયાર હતી. શોફરે નાના શેઠને લઇ જવા બારણું ઊઘાડ્યું.

"નહિ ભાઇ, પેદલ જાયગા."

એટલું જ બોલીને નાના શેઠ જલદી પોતાના ઘરની ગલી વટાવી ગયા.

પ્રકરણ ત્રીસમું

'સાહેબજી !'

તે પછી મોટા શેઠ, નાના ભાઇની વહુએ લાજ કાઢીને પીરસેલી ગરમાગરમ રોટલીઓ જમી કરીને દાંત ખોતરતા ખોતરતા અને ઓડકાર ખાતા ખાતા જેઠજી બોલતા હતા કે 'તમારે ય વઢવું પડયું ના એ બેવકૂફને !' માળો પલીત છે પલીત ! પડખે એવડો ભાઇ ઊભો હોય તો કેવું જોર રહે કાંડાંમાં; પણ આ પલીતની અક્કલનો કાંઇ વિશ્વાસ રખાય છે ?"

એવું બોલતા બોલતા જેઠજી દિવાનખાનામાં પગ મૂકે ત્યાં તો "સાહેબજી !" એવું સંબોધન કાને પડતાં ચમકી ઊઠયા. બાજુએ જોયું તો વિજયચંદ્રનું નખશીખ ઠાવકું, ફુટડું, સ્વચ્છ, સ્ફુર્તિમય, વાળની એક લટ પણ અસ્તવ્યસ્ત નહિ, એવું રૂપ નિહાળ્યું.

"સાહેબજી !" સામે કહેવું પડયું. "કયારુકના આવ્યા છો ?"

"સારી એવી વાર થઇ. આપ આજ કાંઇક વિશેષ રૂચિથી જમ્યા લાગો છો."

"હા, આજે મને ઠીક વાર લાગી." પોતે જમતો જમતો ને જમી રહ્યો તે પછી નાનાભાઇની પત્નીને સંભળાવવા જે શબ્દો બોલેલો તેનો શ્રોતા કદાચ વિજયચંદ્ર બન્યો હશે એવું કલ્પવું બેશક અનિવાર્ય હતું, ને અતિશય લજ્જાસ્પદ હતું.

"આપ ઠીક થયું વખતસર આવી પહોંચ્યા."

"અરે કાલે પહોંચવું'તું, પણ મોટરનો અકસ્માત થયો. લાચાર બની ગયો. તમારો કેસ તો ચાલી ગયો ને ?"

"ના જી, આજની જ મુદત પડી છે. આપને તેડવા જ આવેલ છું."

"પણ હું આમાં શી રીતે તમને બચાવી શકીશ ?" શેઠની આંખો ઊંચી ચડી ગઇ.

"હું કહું. મારે આપની પાસે એક પણ શબ્દ ખોટો બોલાવવો નથી. તર્કટ કરાવવું નથી. ફક્ત આપ બોલો એટલી જ વાર છે."

"શું બોલું ?

"કે સુશીલા બેન સાથે આપે મારું હિન્દુ વિધિસર વેવિશાળ કરાવી આપેલ છે. ને આપની મદદથી તો મારે વિલાયત ભણવા જવાનું હતું."

ચંપક શેઠે વાતને ઉડાડવા ફાંફાં માર્યાઃ "પણ મારા સાહેબ ! તમે તે કાંઇ રાજા છો ? કોર્ટને તે અક્કલ હોય કે નહિ ? મને પૂછે કે તમે આબરૂદાર માણસે ઉઠીને આવું ઉતાવળીયું ને ખાનગી જેવું વેવિશાળ શા માટે કરી નાખ્યું ! "

"તો આપણી પાસે જવાબ હાજર છે." વિજયચંદ્ર દંડીગાર વકીલની તટસ્થતા ધરીને બોલ્યો "જૂનું વેવિશાળ અમૂક કારણસર તોડવું પડેલું. એ કારણો ગુપ્ત હતાં, સામા પક્ષને નુકશાન પહોંચાડે તેવાં હતાં. એટલે એ સામા પક્ષની ફજેતી ટાળવા માટે અમારે નવું સગપણ છૂપું છૂપું કરી લેવું પડયું. નહિતર ન્યાતમાં પંચાતીઆ નિરર્થક હોહો કરી ઉઠે. આ તો બધું જ હું વકીલને પુછી કરીને આવેલ છું. આપ ન ગભરાવ."

બળેલી દીવાસળી લઇને દાંત ખોતરતે ખોતરતે મોટા શેઠે ફરી પાછું મૌન પાળ્યું.

"હું આપની એકેએક મુંઝવણનો માર્ગ વિચારીને આવેલ છું." એમ કહીને વિજયચંદ્ર સામા માણસને ગાળી નાખે તેવા ગદ્દગદ્દપણાની મીંડ પોતાના કંઠમાંથી ખેંચતે ખેંચતે કહ્યું : "આજે હું આપને છ મહિના પહેલાં મળ્યો તેવા ઉજ્જવળ મોંયે મળવા નથી આવ્યો. આજે હું વિજયનો નહિ, પુર્ણિમાનો નહિ, પણ પરાજયનો, અમાસનો ચંદ્ર છું. મારા જીવનમાં મેં જબ્બર ઠોકર ખાધી છે. મારો પગ ભૂલમાં પડી ગયો છે. મારે આપની પુત્રીનું અકલ્યાણ કરવું નથી. એની વેરે લગ્ન કરવાનો અધિકાર લઇને તો હું થોડો જ આપની સમક્ષ આવેલ છું! હું એ નિર્દોષના જીવનમાં આંગળીચીંધણું રહે તેવું કરવા ઇચ્છું નહિ. આજે તો આપની મદદથી મારો ઉગાર જ ગોતું છું. સામા પક્ષની મોટી આબરૂને કારણે આ મુકર્દમાની તપાસ જજની ચેમ્બરના બંધ બારણે જ થવાની છે. આપની આબરૂ સલામત છે. કહો તો હું આપને લખી આપું કે મારે આપની કન્યા ન જોઇએ. આપ કહેતા હો તો જેવું સર્ટિફિકેટ સુખલાલને માટે દાક્તરે લખી આપ્યું છે તેવું હું આપને સ્વહસ્તાક્ષરે જ લખીને અત્યારથી આપી દઉં. ને

કદાચ જાહેરની માન્યતા મારું સગપણ થયાની હોય તો હું આપણી ન્યાતની પાસે હાજર થઇને એકરાર કરવા તૈયાર રહીશ, કે મારૂં જીવન કોઇ પણ સ્ત્રી સાથે લગ્નને લાયક નથી, હું કોઇના જીવતર પર છીણી મારવા નથી ચાહતો........."

એટલું કહેતાં કહેતાં વિજયચંદ્રે પોતાની આંખોમાંથી દડ દડ દડ પાણી વહાવ્યાં. એ પાણીની ધારા એનાં ચશ્માંની આરપાર વધુ સુંદર લાગી. અમુક પ્રકારના સાંદર્યનો આ નિયમ હોય છે. એની શોભાને સીધા દર્શનમાં જેટલી પમાય છે, તે કરતાં કોઇક કાચ જેવા પદાર્થની મારફત વિશેષ પામી શકાય છે.

વિજયચંદ્રના ગોરા ગોરા ગાલ પરથી દડતાં આંસુ દેખી એનું પાપકૃત્ય નજરે જોનારો પણ પોતાને ભ્રમિત માનવા લલચાય; એ પાપાચારી આ નહિ હોય, આપણી જ નજરની ભ્રમણા હશે, એવું કંઇક આપણું દિલ બોલવા લાગે.

"હું આંહી રહેવાનો પણ નથી. હું મારું કલંકિત મોં આપની પાસેથી છૂપાવીને સીલોન, બ્રહ્મદેશ, સુદાન અથવા એડન જેટલે દૂર ચાલ્યો જઇશ. હું આ બધોજ એકરાર આપની પાસે લખીને લાવેલ છું. આ લ્યો, મારું માથું આપના હાથમાં મૂકું છું."

એમ કહેતે કહેતે એણે એક સીલબંધ લીફાફો મોટા શેઠની સન્મુખ ધરી દીધો. તેની ઉપર લખ્યું હતું :–

"એક આત્માની કથા."

ચંપક શેઠના મોં પર પોતાની વાણીની અસર થતી દેખીને એણે ચલાવે રાખ્યું :

"મેં તો મારા બે પિછાનવાળા ભણેલા જુવાન જ્ઞાતિભાઇઓને પણ આપનાં પુત્રીને માટે નિરધારી રાખેલ છે. હું તે દિવસ એમની

સાથે ટ્રેનમાં દાદર સુધી ગયેલો ત્યારે પણ એ જ મારો હેતુ હતો. આપની પુત્રીનો પણ ગેરલાભ લેવાનો ભયંકર વિચાર મને થઇ આવેલો. હું ઇશ્વરસાક્ષીએ પાપછુટી વાત કરું છું. એમણે મને જે લખેલું તે હું વટાવવા નીકળું તેટલી નીચતાની હદે ચાલ્યો જાત. પરંતુ પ્રભુએ મને વખતસર ઊગારી લીધો. આપની પુત્રીનું એ લખાણ પણ આ ક્વરમાં જ છે. સુખલાલ તરફ એમનું દિલ હતું તે પણ ખોટું અનુમાન છે. એમને સુખલાલ પાસે જવાનું કારણ જુદું જ હતું. અગાઉ જે પત્રવ્યવહાર થયો હશે, તેના કાગળો પાછા મેળવવાનું હતું. એ બધું એમના જ હસ્તાક્ષરોમાં આપ આ કવરની અંદર વાંચશો. જો કે હું તો હવે એ કન્યાની લાગણીનો કે આપના ૭ મહિના સુધીના સદ્‌ભાવનો લાભ લેવા માગતો જ નથી. હું નાલાયક છું, મેં ઇશ્વરને દૂભવેલ છે." એમ બોલતો બોલતો એ ફરીવાર રડયો.

"એક વાતે તો આપ ચાલ્યા ગયા, તે સારૂં જ કર્યું."

"કેમ ?"

"આપનું ખુન તો નહિ, પણ આપને માથે મરણતોલ માર પડવાની તૈયારી હતી."

"કોના તરફથી ?"

"નામ લેવાની હવે જરૂર નથી."

"તમને કોણે કહેલું ?"

"આપનાં પુત્રીએ."

"ક્યારે ?"

"એમની જોડે હું દાદર સુધી ગયો ત્યારે."

'સુશીલાને કયાંથી ખબર ?"

આગલી રાતે ખુશાલભાઇ અને સુખલાલ આવેલા હશે તેમની કાંઇક બોલચાલ પરથી તેમણે અનુમાન બાંધેલું, ને મારી તે રાતની તપાસમાંથી મને પણ જાણવા મળેલું."

ચંપક શેઠને થરથરાટી વછુટી ગઇ.

"હવે તો લીલાલે'ર કરો, હવે તો એમને જ પોલીસમાં તેડાવીને કહી દેવામાં આવેલ છે. એટલે હવે તો આપ પોલીસને જુઠું જુઠું કહોને તોય તેમના માથે પડે તેવું છે."

ચંપકશેઠને આ બંદોબસ્ત બહુ સરસ લાગ્યો.

"કેસ કયારે ચાલશે?" એમણે પૂછ્યું.

"હમણાં બાર વાગે. એક જ કલાકમાં......"

એ શબ્દો બોલતે બોલતે સામેના ઘડિયાળના કાંટાને એણે પોતાના સત્યાનાશના 'બારના ટકોરા' તરફ કદમો ભરતા દેખ્યા. એની આંખોની મૂંગી આરજુએ ચંપકશેઠને કપડાં પહેરવા ઊભા કર્યા : શેઠ પણ વિચારતા જતા હતા : જોઉં તો ખરો ત્યાં જઇને, શી સ્થિતિ છે ? શા પ્રકારની જુબાની આપવી એ તો મારે તે પછી નક્કી કરવાનું છે ને. તેલ જોઇને, તેલની ધાર જોઇને, પછી જ મોં ખોલવું છે ને."

"આ કવર." એમ કહી વિજયચંદ્રે ચંપક શેઠને પેલું પરબીડિયું લઇ જવા ને ઠેકાણે મૂકવા કહ્યું. એની અસર ચંપક શેઠના મન પર સચોટ થઇ પડી. એણે સામે કહ્યું : "અત્યારે તો તમે એ લઇ જાવ, મારે શું કામ કામ છે ?"

"તો પછી આપવા શા માટે લાવત? લઇ જઇને ક્યાં મૂકું? કોકને હાથ પડે તો મારું તો ઠીક પણ આપની દીકરીનું મોત ઊભું થાય ને! માટે લ્યો. ને હું ખરું કહું? થોડાક બીજા કાગળો પણ એના સ્વહસ્તાક્ષરના મારી પાસે પડયા છે. પણ સ્વાર્થી બુદ્ધિએ મને હલકટ બનાવ્યો. આપ આટલા ઉદાર બનશો એની મને આશા નહોતી. એટલે આપને ધમકાવવા દબાવવા એ મેં રાખી મૂકયા. મારું દિલ ચોરાયું. કોર્ટમાંથી નીકળીને ચાલો મારા મુકામ પર, હું આપને સુપરદ કરી આપીશ. માણસ સામા માણસની ખાનદાનીને ઓળખતો નથી એટલે જ આવો હલકટ દિલચોર બને છે. મને આજે આપે માનવીની મહાનુભાવતાનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. એ દેખીને મારી અધમતા મને વિશેષ ડંખ મારી રહેલ છે."

અહીં એણે ફરી રૂદન કર્યું.

પ્રકરણ એકત્રીસમું

દિયર અને ભોજાઈ

"હો હમાલ !" શોફરે તે રાત્રિયે સેન્ટ્રલ સ્ટેશને ગાડી ઉભી રાખીને બુમ મારી.

"હમાલની જરૂર નથી." નાના શેઠે પોતાની બેગ ખોલતાં ખોલતાં શોફરને અટકાવ્યો. શોફરને કશી સમજ પડી નહિ.

ત્યાં તો બેગ પાછી બંધ કરીને નાના શેઠ મોટરમાંથી બહાર નીકળ્યા. શોફરે એના હાથમાં ટુવાલમાં લપેટેલાં ફક્ત બેજ ફાલતુ કપડાં દીઠાં. એ કાંઈ પ્રશ્ન કરે તે પહેલાં જ નાના શેઠે સૂચના આપી.

'આ મારી બેગ ને બીસ્તર પાછાં લઈ જા. પુછે તો કહેજે કે જલદી પાછા આવવાનું છે એટલે વધુ સામાનની જરૂર નહોતી. ધોતીયું ટુવાલ બસ છે."

"પણ રસ્તામાં બિછાનું..." શોફરને આ બાપડાની દયા આવી. કેમકે નાના શેઠનું શરીર એક સ્ત્રીના જેવું ગોર અને સુકુમાર હતું, ગૌરતા ને સુકુમારતા એ બેઉ દયા અનુકમ્પાના બિજળી-દીવા પેટાવવાની ચાંપ તુલ્ય છે.

"અરે ગાંડા, કેટલાંય વરસ બિસ્તર વગર આ પાટીયાં ઉપર ગુલાબી નીંદર ખેંચેલ છે. જા તું તારે લઇ જા."

એવી થોડી વેવલાઇ દાખવીને નાના શેઠે મુસાફરી શરૂ કરી. ગરમીના દિવસો હતા એટલે શીતળ રાત મીઠી લાગતી હતી. પણ પોતે સૂતો જ નહિ. વસઇ, પાલઘર, સુરત ને ભરૂચ સુધી એણે દરેક સ્ટેશને ઊતરી ઊતરીને ચહા પીધા કરી. સેન્ટ્રલથી જ એની આંખોએ આખી લાઇન પર ચકળ વકળ ચકળ વકળ જોયા કર્યું. એકસામટી ભૂખ ભાંગી લેનાર અકરાંતીયા રાંકા જેવી એની વિહ્વળતા હતી. એકલા બેઠા બેઠા એક ખુણેથી બેસુર ને ઘોઘરા રાગે એ જે ગીત બોલતો હતો તે પ્રેમનું હતું, હાસ્યરસનું હતું, કે વીરરસનું હતું, એ નક્કી થઇ શકે તેમ નહોતું. એ ગીત તો "એક સરખા દિવસ સુખના કોઇના જાતા નથી" એ કરુણ રસનું ગીત હતું એવી સાચી વાત જો એ ડબાના શ્રોતાઓને કોઇએ કહી હોત તો તેઓએ કદાપિ માની જ ન હોત. કરુણ રસ એના કંઠમાં કદિ પેસી જ ન શકે. ગાતાં ગાતાં ચાલી રહેલી એના હાથ પગની ચેષ્ટામાં કોઇને વીરરસનો વ્હેમ જાય કદાચ, એના મોં પરના મરોડા બેશક હાસ્યરસની જ આશંકા જન્માવે, બાકી કરુણનો તો કદિ પતો જ ન લાગે. છતાં એ હતું તો કરુણનું જ ગાન.

વળતા સવારે તેજપુર ઉતરીને એણે ગામમાં પોતાની પેઢી પર ન જતાં બારોબાર થોરવાડનું વાહન શોધ્યું. આજ સુધીના આવા પ્રવાસોમાં પોતે મોટર ટેકસી વગર, ને ટેકસી ન મળે ત્યારે ઘોડાગાડી વગર ઘા ન કરતો. પણ તે દિવસ એનો જીવ કોણ જાણે શાથી પણ ચોરાયો. એણે એક બળદવાળો એકો જ બાંધીને થોરવાડનો કેડો લીધો.

આવા એકામાં કરેલી અનેક ખેપો એને યાદ આવી. થોરવાડમાં ગામને એક છેડે બાપુકી વેળાનું એક હાટડું માંડીને બેઉ ભાઇ ખજૂરનું

એક વાડીયું રાખતા, ગ્યાસલેટનો એક એક ડબો રાખીને તેમાંથી પાઇ પૈસાનું પાવળું પળી તેલ વેચતા, અસુરી રાતે ગામ બહારથી આવતો ચોરાઉ કપાસ તોળી લેતા, ખેડૂનાં છોકરાંને ખજૂર અને બોખાંની લાલચમાં નાખી ઘરમાંથી કપાસ, દાણા વગેરે ચીજો ચોરી લાવતાં શીખવતા, એ દશેક વર્ષ પૂર્વેના દિવસો કેમ જાણે આખે રસ્તે એને સામા મળી મળીને "ભાઇ રામરામ" કરતા હોય એવી સ્મૃતિ જાગી ઊઠી. ખજુરનું વાડીયું ને ગ્યાસલેટનો ડબો તેજપુરથી ઊધાર લાવતા, માલ પુરતું જ એકાભાડું ઠરાવીને પોતે બાજુએ ચાલ્યો આવતો, વૈશાખનો ધોમ ધખતો હોય ત્યારે એકાની ને બળદની પડતી આવતી છાંયડીમાં પોતે ચાલતો, પણ એક બે આના એકાભાડાના વધુ નહોતો ખરચતો, એ વેળા યાદ આવી. ને એ એકાની ચલનશીલ છાંયડીમાં ફરી ચાલવાનું અત્યારે મન થતાં પોતે નીચે ઉતરી પડયો. એકાવાળા ઘાંચીની સાથે વાતો કરતાં કરતાં એણે સમાચાર મેળવ્યા કે પોતાના જુના ઓળખીતા એકાવાળા વલી ઘાંચી, કુરજી ઠક્કર લુવાણો, ગફુર ઠક્કર ખોજો, મનકો કોળી વગેરે બધાય મરી ખૂટયા છે.

"બીજું તો ઠીક, પણ કુરજી ને ગફુર માળા ડોળી તલાવડીએ રોટલા કાઢીને લીલી ડુંગળી કરડાવતા કરડાવતા ખાતા ને, તયેં મને મોંમાં શું નું શું થઇ જાતું, પણ મારાં ભાભીની શરમ બહુ આવતી. ઘેરે જાઉં ને ડુંગળી ગંધાય તો ભાભી બોલે નહિ પણ માયલીકોરથી એનું કાળજું કપાય હો ! ભાઇના સોગંદ."

એકાવાળો જુવાન હતો એટલે એને આ અસલી જમાનાની વાતોમાં કે ડુંગળી ખાતાં ભોજાઇની શરમ પાળનાર આ લડધા માણસમાં કશો રસ નહોતો.

"ઓત્તારીની ! હીપાપાટ તો ભરી છે ને શું !' એમ કહેતે નાના શેઠે પોતાના ગામની સીમમાં વહેતી નદીનો તાજાં વર્ષાજળે છલકતો અને આછરી ચૂકેલો મોટો ધરો જોયો, જોતાં જ એને કોઇ વળગાડ થયો હોવાની શંકા આવે તેવી હર્ષઘેલછા એણે બતાવવા માંડી. એકાવાળાને એણે ભાડું ચુકાવી ત્યાંથી જ પાછો રવાના કર્યો ને પોતે પોતાની જુની બેનપણી હીપાપાટ પર નહાવા ઉતર્યો. નાનપણમાં અંદર પડીને ન્હાનાર એ બાપડાને વ્હેમ આવ્યો કે પોતે કદાચ તે દિવસની તરવાની કળા વિસરી ગયો હશે તો ! એટલે કાંઠે બેસીને ન્હાઇ એણે ધોતીઆ ટુવાલ ને કુડતા સાથે ગામ ભણી ચાલવા માંડયું. મનમાં મનમાં બબડતો હતો કે 'સાસરૂં કોક દેખે તોય એમ સમજે કે ગામમાં તો કેદુનો આવ્યો હઇશ-! ને ભાભી અને સુશીલાના મનમાં પણ હું અણધાર્યો આવી પડયો છું એવો ધ્રાશકો નહિ પડે. ખડકીમાં પેસીને દોરીએ ધોતીયું ટુવાલ સુકવતો સુકવતો જ હું સાદ પાડીશ કે 'કાં ભાભી હવે રોટલાને કેટલી વાર છે ?' ને સુશીલાને ને તો જુના વખતમાં 'એલી ! સંતોકડી, એય ઢેફલી !' એમ કરીને બોલાવતો તે મુજબ જ આજે જઇને હાક મારીશ 'એલી સંતોકડી? એ રાં... ઢેફલી !'

'ના, રાં... શબ્દને કાઢી નાખવો જોશે, એમ બબડતો પોતે 'કાં સંતોકડી! એલી એય ઢેફલી!' વાળા ભૂતકાળના પ્રયોગને ગોખતો ગોખતો મહાવરો પાડતો ગયો, અને પોતાના હૈયાને હાકલી રાખતો ગયો કે 'બસ, હસતું જ મોઢું રાખવાનું છે. બસ પછી નિરાંતે જ વાત કરવી છે. બસ, ખબડદાર, હસતા હસતા જ બોલવાનું છે. પણ એક જ બાબત નડે છે. બીક જ એક છે, કે સુશીલા જો કદાચ જાતાંની વાર જ 'મારી બાને કેમ છે ' એમ પ્રશ્ન કરશે તો......તો" એટલું બબડતાં બબડતાં એના ચાલુ ચિંતનમાં મોટો ચીરો પડયો. જાણે કોઇ કબાટનો આખો અરીસો ચીરાયો.

ઘેર પહોંચીને એણે ઓચીંતાનું જ્યારે ભાન અનુભવ્યું કે પોતે કલ્પેલા પોતાની ગરીબી અવસ્થાવાળા માટીના ઘરને બદલે પાકું ચુનાબંધ મકાન ઊભું છે, ત્યારે જ એણે મનમાં કરેલી ગોઠવણ, વેકુરીના માંડ વાળેલા લાડુની માફક, હાથમાં ને હાથમાં ભસ્ભર ભુક્કો થઇ ગઈ. જે મકાનમાં પોતાને શરણ મેળવવું હતું તે પણ મોટાભાઇની જ કમાણીનું ચણેલું નીકળી પડયું. 'તારા પુરુષાર્થનો અહીં એક પત્થર પણ નથી મંડાયો' એવી જાણે કે એ આખો ઈમલો ચીસ પાડતો હતો. જૂનું ધૂળીયું ઘર હોત તો તેનો અર્ધ ભાગ પોતાના હક્કનો કહેવાત. પૈસા પૈસાનું ગ્યાસલેટ અને ચોરેલા દાણાનાં ખજૂર ખોખાં વેચવામાં વધુ પાવરધો નાનો ભાઇ જૂના ખોરડાનો વધુ હક્કદાર બની શકયો હોત. પણ મુંબાઇની નવી શ્રીમંતાઇમાં એના પુરુષાર્થનો હિસ્સો ઓછો હતો, અને મોટાભાઇએ ગઇ કાલે કહી દીધું હતું કે "...ઊભો રહેવા નહિ દઉં." પત્નીએ કહ્યું હતું કે 'મોટાભાઇના જૂતા ઉપાડવા જેટલી ય ઓંણી તો નથી!"

બાજુની એક કુટુંબી વિધવાના ખોરડાને દબાવીને ખડું થયેલું આ પાકું મકાન મોટાભાઇનું જ છે, ધક્કો મારીને એમાંથી મોટાભાઇ બહાર કાઢી મૂકી શકે તેમ છે, ધારે તો મોટાભાઈ ગૃહપ્રવેશનો આરોપ પણ મૂકાવી શકે છે, વગેરે વિચારો સાથે પોતે અંદર પેઠો, ભાભીને જોયાં ને એનું ગોઠવી રાખેલું રહસ્ય ભડકો થઇ ગયું. સુશીલાને દીઠી અને 'સંતોકડી ઢેફલી' શબ્દોનો એના અંતરાકાશમાં કયાંય પત્તો ન મળ્યો. સુશીલા બે નાનાં બાળકોને નવરાવતી હતી. પિતાની સામે ફક્ત એક મીઠું કરુણાળુ સ્મિત કરી, કપડાં સંકોરીને બેઠી બેઠી એ તો 'પોટી'ને નવરાવવાની ક્રિયા કરતી જ રહી. ભાભીએ કામવાળી બાઇને કહ્યું "જાવ, બહારથી એમનો સામાન લઇ આવો."

"આવે છે, સામાન હજુ પાછળ દૂર છે." એટલું જ કહી એ

અંદર ગયો. બેઠકના ઓરડામાં ભાભી પાણીનો લોટો પ્યાલો લઈને હાજર થયાં.

'કેમ ભાઈ એચીંતાના? શા ખબર છે?'

પોતાને ભાઈ કહેનાર, માત્ર કહેનાર જ નહિ પણ ભાઈ તૂલ્ય જતન કરીને સદા પૂર્ણ શીલથી પાળનાર આ ભાભીને ભાળવાની સાથે જ પત્ની સાંભરી, પત્નીના અપમાનકારક કુશબ્દો યાદ આવ્યા, ને પોતાને પોતાનું નમાલાપણું કદિ નહોતું દેખાયું તેવું અત્યારે પૂર્ણ સ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ થયું. આવી ભાભીને અપમાનિત કરનાર સ્ત્રીની જીભ મેં ત્યાં ને ત્યાં ખેંચી કેમ ન કાઢી!

પાણી પીને એણે જવાબ દીધો. "તમને તેડવા મોકલેલ છે."

"કોણે?"

"મારા ભાઈએ."

"કેમ એકાએક?"

"રૂપાવટી જઈ વેવાણનું મરણ સુધાર્યું તે માટે."

ભાભી નિરૂત્તર રહ્યાં.

"વળતી જ ટ્રેનમાં લઈને આવવા કહ્યું છે."

"હં–હં."

"નીકર કહ્યું છે દે કોઈને ઘરમાં પગ મૂકવા નહિ દઉં."

"હં–હં. જોઈએ."

સાંજ પડી, ભાભીએ પૂછ્યું: 'કહેતા'તાને કે સામાન પાછળ આવે છે?'

"સામાન તો પાછો મોકલી દીધેલો તે હું વિસરી ગયો હતો."

"પાછો ક્યાં?"

"સેંટ્રલ સ્ટેશનેથી જ પાછો મોટરમાં ઘેર."

"કેમ?"

"મારો એના માથે હક્ક નહોતો. મને બ્હીક લાગી કે મારા ભાઇ કોક દિ' એ પણ આંચકી લેશે."

રાત પડી. નિરાંતે કેટલી વાતો થઇ. દિયરે કહ્યું. ' ભાભી, અંદરથી આતમો જ ના પાડે છે; જે ઘર મારું નથી, મુંબઇની જે સાહેબીમાં મારો જરીકે લાગભાગ પહોંચતો નથી, તેમાં મોટાભાઇના આત્માને ઉદ્વેગ કરાવતા પડયા રહેવા અંદરથી મને ના પાડે છે.''

'આપણે બધાં જ કેમ ગાંડાં બનવા લાગ્યાં છીએ!' ભાભીએ જરીક હસીને ઉદ્દગાર કાઢયો; 'તમે ય આવા આળા મનના બેઠા ત્યારે એ બચાડા જીવનું કોણ...'

પોતાના જેવી પત્નીથી ત્યજાએલો ધણી નાનેરા ભાઇને પણ હારી બેઠો છે એવી પ્રતીતિ થયા પછી પતિની નિરાધારીનું કલ્પનાચિત્ર એના અંતરમાં આલેખાયું ને 'બચાડા જીવ' જેવો જૂની આદતવાળો બોલ મોંમાંથી નીકળી ગયો.

દિયરે ભાભીને એકલાં બોલાવીને વાત કહી: ''સુખલાલ મળ્યા હતા: મને તો પોતાપણું લાગ્યું હતું. હું અપુત્ર છું: પડખે એવો જમાઇ હોય તો મને સાચવે. મારા જેવા નપાવટને તો ભાભી, સુધરેલો ભણેલો બીજો કોઇ નહિ સાચવે.'

''વાતો તો મોટી કરો છો પણ દીકરીનું કન્યાદાન દેતા હશો તે ઘડીએ તમારા ભાઇની ત્રાડ સાંભળશો તો ઊભા નહિ થઇ જાઓ કે?''

'તમે પડખે રહેશોને ભાભી, તો હું નહિ ઊઠું. હું ખીલાની જેમ ખૂતી જઇશ. હું શ્વાસ જ ચડાવી દઇને નિર્જીવ બની બેઠો રહીશ. તમે મારી બાજુએ રહેશોને ભાભી, તો હું માણસ મટી ગયેલો પાછો માણસ બનીશ.''

''હું તો તમારી જ વાટ જોતી'તી ભાઇ.''

પ્રકરણ બત્રીસમું

કજીયાનો કાયર!

માતાનું સ્નાન કરીને પછી સુખલાલ રડતી આંખો લૂછી નાખી તેજ રાત્રિથી દુકાન પર જતો હતો. ત્રીજા દિવસની રાત્રિયે ફેરીમાં લઇ જવાનાં વાસણો એ ગોઠવતો હતો. જુદી જુદી થપ્પીઓમાંથી ગોતી ગોતીને નંબરી માલ કાઢતો કાઢતો એ વચ્ચે વચ્ચે નીસરણી ઉપર ઉભો થઇ રહેતો હતો. વળતી જ પળે એ પોતાનો ચહેરો ચોળીને માતાનાં સ્મરણોને જાણે કે લીલાં ભીંગડાંની માફક ઊખેડી નાખતો હતો.

"કાં સુખા!' એકાએક ખુશાલભાઇએ આવીને અવાજ દીધો : "તું આંહી ક્યારે આવતો રહ્યો ભાઇ? હું તો તને ઘેર ગોતતો હતો. માણસો ખરખરો કરવા આવેલા."

"કાલે જરા આઘેનાં પરાંનો ઓર્ડર છે એટલે અત્યારે જ તૈયારી કરી લેવી છે."

"કાલ સવારે તો તારે દેશમાં જવું જોશે ને?"

"હમણાં નથી જવું."

"કાં?"

" દિવાળીના ટાણામાં દેખી પેખીને વકરો નથી ખોવો. " એનો સાદ ધ્રજતો ગયો.

" નીચે આવ, આપણે વાત કરીએ. "

ખુશાલે સુખલાલને પોતાની બાજુમાં બેસારીને એની પીઠ પર હાથ ફેરવ્યો ને કહ્યું, " તારા ભાગના કામની હું પૂરેપૂરી ગણુતરી રાખીશ, લાવ તારા ઓર્ડરોની નોંધ, હું જાતે જઇને એકેએક ઠેકાણે પહોંચાડી આવીશ, પછી છે કાંઇ ? તું સવારની ગાડીમાં જ ઉપડી જા દેશમાં. "

" હવે શી ઉતાવળ છે ? "

એ શબ્દોમાં ' હવે ' ઉપર સુખલાલનો સ્વર ફાટફાટ થયો. એ 'હવે'માં વિધાતા ઉપર ભારી કટાક્ષ હતો. હવે પોતે પાંચ પંદર દિન મોડો જાય તો પણ શો ફરક પડનાર છે ? ગયેલી માનું મોં થોડું જોઇ શકાવાનું છે ?

"ફેર પડે. તારી હાજરી હોય તો તારા બાપા હિંમતમાં રહે ને છોકરાંને વાત વિસારે પડે, ભાઈ મારા."

" છોકરાંને તો—"

બોલતાં બોલતાં એણે જીભ થંભાવી. ખુશાલભાઇને વધુ શબ્દોની જરૂર પણ ન રહી, એણે કહ્યું :—

"મારે તને ધકેલવો પડે છે તે એ કારણસર જ. છોકરાંને જેઓ તેડી ગયાં તેમની પુરી વાત હું તારા બાપાના કાગળમાંથી સમજી શકયો નથી. એ ભાભુ–ભત્રીજી દેશમાં એકાએક કેમ ઉપડી ગયાં, તારે ઘેરે શા સારૂ ગયાં, બધી શી બાબત બની, તાગ તો મેળવવો જોશે ને ! આંહીથી તો ભાગેલ છે જાણે કે ઓલા સેતાન વિજયચંદ્રના પંજામાંથી

છટકવા. પણ ચંપકશેઠના મનાઇ કરેલા માર્ગે કેમ ચડી શકયાં? બચવા માટે થઇને એણે વિચાર બદલ્યો કે શું? તારો સસરો સનાન કરવા આવ્યો, એ પણ નવાઇની વાત થઇ કહેવાય. ને અત્યારે પાછી નવી વાત સાંભળી. તારો સાસરો દેશમાં ઉપડી ગયો ને સામાન બધો પાછો મોકલતો ગયો. તું દેશમાં પહોંચ તો જ તાગ મળશે. આવ્યા લાગે છે દીકરા સાંડસામાં. માટે આપણે ય મુરત છાંડવું નહિ. મારી નજર તો કન્યા માથે છે. છોડવા જેવી છોકરી નથી. બાકી એ લાડવાચોરોની લખમીનો આપણે ઓછાયો ય લેવો નથી. તેજપુર ગામની નાતમાંથી બુંદીના લાડવા ચોરનારા એ બેય ભાઇ તો એના એ જ છે. ચંપક ચોરવે વિશેષ ચાલાક હતો. મુંબઇમાં આવીને આસામી બાંધી છે એ ય પણ ચોરીને. આપણે ચોરીના માલનો ઓછાયો ય ન જોવે. પણ એ કન્યાને, એ રતનને આ ચીંથરડાંમાંથી છોડી લીધે જ છુટકો છે. તે વગર ઝંપ નથી. તે વગર ઉજળાં લૂગડાં પહેરીને મુંબઇમાં નીકળવું ઝેર જેવું લાગે છે. માટે કહું છું કે તું ઝટ દેશમાં પહોંચ."

સુખલાલ મનમાં મનમાં રમૂજ પામતો હતો. લાડવાચોરની લક્ષ્મીને અને કન્યાને કેમ જાણે ભલાઇથી ખુશાલભાઇ જતી કરતા હોય! પિરસેલી થાળીમાંથી કેમ જાણે શાક પાંદડાં છોડી દઇ ડંખ થઇને મોંમાં મીઠાઇ મૂકી દેવાની જ વાર હોય!

ફરી પાછા ખુશાલભાઇ બબડયા: "ન્યાતને વંડે એ બેય ભાઇઓ લાડવા ચોરતા કેટલી વાર તો પકડાએલા. મને યાદ છે. એક વાર હું હતો પીરસવામાં: મને ફોસલાવીને લાડવા કઢાવતા'તા. પણ છોકરીમાં એ સંસ્કાર જ લાગતો નથી."

સુખલાલને મનમાં મનમાં રમૂજ તો થઈ, કે કોને ખબર છે?

છોકરી ફરીવાર મારા જેવા ગરીબના ઘરમાં આવ્યા પછી ન્યાતમાંથી લાડવા નહિ ચોરે, તેની શી ખાત્રી ?

સુશીલા જો મળે તો પહેલી જ રાત્રિનો પહેલો જ સવાલ એ પુછું " તને લાડવા ચોરતાં આવડે છે કે નહિ ? "

એ શો જવાબ દેશે ? દેશે કે " ચોર પિતાની પુત્રી હતી તેથી તો મને તમારી ગેરહાજરીમાં તમારા ઘરમાં પેસી જવાની ચોરી આવડી ને !"

બેવકૂફી ! મુંઇ માતાનાં આંસુ તો હજુ સુકાયાં નથી. ત્યાં તો પરણ્યાની પહેલી રાતનાં ચિત્રો આંકવા બેઠો છું !

મા મુઇ છે છતાં ઘેર જવાનું મન નથી થતું, કેમકે ચંપક શેઠે પોતાના જીવનમાં પેસાડી દીધેલી પામરતાનું ટીપેટીપું નીચોવી નાખવાનો એણે નિશ્ચય કરેલ છે. તેડવા આવેલ બાપને કહેલું વેણુ એને કંઠે છે, કે મુંબઇમાં જ જીવીશ ને મુંબઇમાં જ મરીશ.' પુરુષાર્થની તેજભરી કારકીર્દિ બતાવીને ચંપક શેઠને પડકારવો છે કે જો, મેં ચોરી નથી કરી. મેં તો મારા તાલકાની તપેલીને ભુજબળે માંજીને ચળકાટ આણ્યો છે. એવી ખુમારીમાં તડપતા સુખલાલને ખુશાલભાઇએ પીઠ ઠબકારીને કહ્યું:

"હવે બીક રાખીશ મા. હવે તું પાંચ દિવસ દેશમાં જઇ આવીશ તેથી તારો પુરૂષાર્થ કટાઇ નહિ જાય. ને તારા મનની જે ઉમેદ છે, ચંપક શેઠનો મદ ઉતારવાની, તે ઉમેદને જ પાર ઉતારવાનો મોકો બતાવું છું તને, કે ઝટ દેશમાં જા."

સુખલાલનું ઘડતર એ જ ભૂમિનું હતું કે જેને ખોળે ખુશાલભાઇ આળોટયો હતો. સ્વાભાવિક જ હતું કે ઉચ્ચ ભાવના જે અસર ન

કરી શકી હોત, તે અસર સુખલાલના દિલ પર ખુશાલની નીચલા પ્રકારની દલીલથી પડી શકી. ચંપકશેઠનો મદ ભાંગવો છે. એ સાપની ફેણુ માથેથી સુશીલા સમા મણિને પડાવી લેવો છે. ભલે પછી એની ફેણુના ટુકડે ટુકડા કરવા પડે.

"તો હું બધો માલ ગોઠવી કાઢું."

"ઠીક ગોઠવી લે. હું તેટલી વારમાં ત્યાં એક આંટો દઇ આવું, રંગ તો જોઇ આવું."

* * *

ઘંટડીની ચાંપ દાબ્યા પછી બારણું ઉઘડતાં વારજ ખુશાલ ચંપક શેઠના મકાનમાં પેસી ગયો, સામું ઉઘાડવા આવનાર માણસ હા ના કરશે એવી બ્હીકે 'શેઠ ઘેર છે કે નહિ' એટલું ય ન પુછવાની એણે પદ્ધતિ રાખી હતી. કેમકે એ મુંબઇનાં એવાં કેટલાંય મકાનો પર જવાને ટેવાએલો હતો, કે જ્યાં 'શેઠ ઘરી નાય' એ એક જ સરખો જવાબ મહિનાઓ સુધી તમને મળ્યા કરે.

આંહી પણ અર્ધ ખુલ્લાં બારણાં ધકાવીને ખુશાલભાઇ અંદર દાખલ થયો, ને 'શેઠ ઘેર નથી' એવું કહેનાર ઘાટીને એણે એક હળવા હેતભર્યા ધક્કાથી બાજુએ ખેસવીને કહ્યું: 'ફિકર નહિ. આવશે ત્યાં સુધી હું રાહ જોઇશ."

પરબારો એ દિવાનખાનામાં જ પહોંચ્યો ને સોફા પર ટોપી ઊતારીને બેઠો. એના ખોંખારા, એની ખાંસી, ખાસ કરીને એની છીંક, એનાં બગાસાં, અને તે તમામ ચેષ્ટાઓની કલગી રૂપી એનું ગાનઃ જે જે ઘરોમાં 'શેઠ ઘેર નથી'ની કાયમી સ્થિતિ હતી ત્યાં ત્યાં ખુશાલ આ ઓજારો અજમાવતો, ને ઘરના માલીકને કોણ જાણે કેમ પણ ઘરમાંથી જ પ્રગટ થવાની ફરજ પડતી.

આંહી ખુશાલને ફક્ત બે જોરદાર બગાસાં જ ખાવાની જરૂર પડી. અંદરના દિવાનખાનામાં બે જણા વચ્ચે ધીમો વાર્તાલાપ ચાલતો હતો. તે વાર્તાલાપને એકદમ થંભવું પડયું, ચંપકશેઠ બહારના દિવાન-ખાનામાંથી આવ્યા, ને એને પોતાના કાળ જેવો આ હનુમાનગલ્લીનો દાદો ખુશાલ દેખાયો.

"જે જે ચંપકભાઇ!"

"તમે અત્યારે કેમ આવ્યા ? તમે પુછાવ્યા સિવાય કેમ ચાલ્યા આવો છો ભૈ? એલા રામા, આવનારને બારણેથી જ કેમ કહી દેતો નથી નાલાયક ? તમે અત્યારે તો જાવ ભાઇ, હું કામમાં છું."

આ માણસમાં કશો જ પલટો થયો નથી એ ખુશાલને તૂર્ત સમજાયું.

"વળી પાછા તમે ઉતાવળા થયા કે ચંપકશેઠ ?" ખુશાલે ઠાવકે મોંયે કહ્યું : "આપણી તેદિની કામગરી અધુરી રહી છે તે તો યાદ કરો !"

"હું જાણું છું, તમે ઘરમાંથી એમ નહિ નીકળો." એ શબ્દો સાથે ડોળા ફાડી ચંપક શેઠ ટેલિફોન પર જવા લાગ્યા, કે તૂર્ત જ ખુશાલે ઉઠીને એના હાથનું કાંડું પોતાના પંજામાં લીધું, ને હસતાં હસતાં તેને કહ્યું "બેસો, બેસો તો ખરા ભલા માણસ !" એ કાંડા પર ખુશાલની એક આંગળી કોઇ એક એવે ચોક્કસ સ્થાને દબાણ દઇ રહી હતી કે કશી જ ધમાચકડ વગર આંખો ઉંચી ચડાવીને, મંત્રવશ બનેલા માણસ જેવા ચંપક શેઠ પોતાનો ખીજવાટ છોડીને ખુશાલની બાજુમાં બેસી ગયા.

કુદરતે માણસના શરીરમાં એક ગુપ્ત રચના કરી છે. કદાવર કાયાઓને પણ મલોખાં જેવી કરી નાખનાર કેટલીક ચાંપો અમૂક અમૂક માર્મિક જગ્યાઓએજ કુદરતે છુપાવેલ છે. ખુશાલભાઇ એ મર્મસ્થાનોનો પુરો

જ્ઞાતા હતો, હાથી જેવા પુરુષોને મીણની પુતળી જેવા બનાવી દેવા માટે સિંહ-થાપાની કશી જ જરૂર નથી હોતી, જરૂર છે ફક્ત ચાંપ દબાવવાની જગ્યા જાણી લેવાની.

ખુશાલ તો હસતો રહ્યો ને ચંપક શેઠના ડોળા ઉંચા ચડવા લાગ્યા.

'કાંઇ નહિ, કાંઇ નહિ, શાંતિથી બેસો.' ખુશાલે ચંપક શેઠનું કાંડું છોડી દઇને કહ્યું.

કાંડું છૂટયા પછી શેઠનો અવાજ નીકળ્યો. અંદરના દિવાનખાનામાંથી એક જુવાન દોડી આવ્યો, એ હતો વિજયચંદ્ર. વિજયચંદ્ર આવી પહોંચ્યો તે પહેલાં તો ખુશાલે ફરીવાર શેઠનું કાંડું ઝકડી લીધું હતું.

"કોણ છો તમે?" વિજયચંદ્રે હસતા ખુશાલને જુસ્સાથી પૂછ્યું.

"એમનો સ્નેહી છું, સગો છું. પુછી જુઓ એમને, ચોર ડાકુ હું થોડોક જ છું?"

"પોલીસને ટેલિફોન..." એટલો શબ્દોચ્ચાર ચંપક શેઠ માંડ કરી શકયા, ને વિજયચંદ્રે ટેલિફોન તરફ બે કદમો ભર્યાં, ત્યાં તો ખુશાલે વિજયચંદ્રને વિનવ્યો: 'ઊભા રો ભાઇ, ઊતાવળ કરો મા, નીકર નકામો મામલો બગડશે. મારા બોલ ઉપર વિશ્વાસ રાખો, મારે પાઇ પણ જોતી નથી."

થોડી વાર થંભેલો વિજયચંદ્ર ફરીથી તિરસ્કાર બતાવતો ચાલ્યો ત્યારે ખુશાલે ચંપક શેઠના કાંડાના મર્મસ્થાન પર જોરદાર મરારક દીધી. ચંપક શેઠના ડોળા ફાટયા રહ્યા. ખુશાલ એક ક્ષણમાં તો વિજયચંદ્રને આંબી ગયો ને એના કાન પાછળના મર્મસ્થાન પર પંજો દબાવીને હસતો હસતો એને પાછો તેડી લાવ્યો

વિજયચંદ્રની તમામ શક્તિઓ શરીરને અતિ આકર્ષક અને મનને મહાન ખેલાડી બનાવવામાં રોકાઇ ગયેલી તેથી ખુશાલભાઇના જેવી

તાલીમ એણે લીધેલી નહિ. અદાલતી મામલામાંથી એને ચંપક શેઠ છોડાવી લાવ્યા હતા. તે પછી એને વિજયચંદ્ર પર ફરી મોહ પ્રગટ થયો હતો. સુશીલાને પરણાવું તો તો આની જ સાથે–એવો દુરાગ્રહ એનામાં દૃઢ થઇ ગયો હતો. પોતાની પસંદગીમાં ભૂલ થઇ જ નહોતી એવું એ સાબીત કરવા માગતા હતા. સુશીલાને માટે હિતનું હોય તે જ કરવું, તેને બદલે પોતે જે કરે છે તે જ સુશીલાના હિતનું છે, આવી એની દૃષ્ટિ બની ગઇ. બેઉ વચ્ચે ચાલી રહેલા વાર્તાલાપમાં સુશીલા સાથેનું ચોગઠું બેસારવાના જ તાર ફરીવાર સંધાતા હતા. તેમાં પડેલો આ ભંગ ઘણો કમનસીબ હતો, પણ ખુશાલે તો તેને ય એક ખુરસી પર બેસાર્યો. બેઉને ફક્ત આટલું જ કહ્યું:

"આ મોડી રાત્રે તમે કોઇ પણ બહારની મદદ મેળવી શકશો તે પહેલાં બેમાંથી એકને પોતાનું જીવતર અતિ સસ્તું કરી લેવું પડશે. મને તો કાંઇ કરતાં કાંઇ વાંધો નથી. તમારી સંતોક ઘણે રંગે જંગે આ ભાઇ વેરે પરણે. મારો એ કજીયો નથી, કહો તો હું અત્યારથી જ વધાવું દેતો જાઉં. (એણે ખીસાનું પાકીટ ખખડાવ્યું.) ત્યારે આ તમારા જમાઇ પુછશે કે મારી શી માગણી છે? મારી માગણી સાવ નાની ને દુકાનીના પણ ખરચ વગરની છે. અમારા સુખલાલ બાબતમાં બે તકટી દસ્તાવેજી લખાણો એણે દબાવ્યાં છે એ મને આપી દે. મારે એ રાખવાં પણ નથી. હું આંહી તમારા દેખતાં જ ચીરાડીયાં કરું, પછી છે કાંઇ?"

"આપી દોને! શું કરવાં છે?" વિજયચંદ્ર એ બેઉ લખાણો વિષે જાણતો હતો.

"હાં! ડાયું માણસ," એમ કહી ખુશાલે વ્યંગ કર્યો : "બીજું તો કાંઇ નહિ પણ અમારા સુખલાલને વીસ હજાર ભરતાંય કોઇ કન્યા નહી મળે. બાકી તો શેઠીયા! સુખલાલના અપુરુષાતણની કે આ ભાઇ

વિજયચંદ્રના પુરૂષાતણુની ખાત્રી કાંઇ દાકતર બાપડો થોડો આપી શકે? એ વિષય જ એવો હેં–હેં–હેં–છે કે પારખ્યાં લેવાય જ નહિ."

ચંપક શેઠ ઊઠયા. ખુશાલ પણ વિજયચંદ્રના કાન ઝાલીને એને ઉભો કરતો ઊઠયો ને બોલ્યો: "ચાલો. આપણે ત્રણે જણા તીજોરી સુધી સાથે જ જઇએ. કોઇને એકલા મૂકવાની મારી હિંમત નથી. હે–હે–હે–હે. તીજોરીનું કામ રીયું હે–હે–હે—"

બે પાંચ વાર તો તીજોરીની ચાવી યોગ્ય સ્થાને લાગુ જ ન થઇ. કારણ કે ચંપક શેઠના હાથ ધ્રૂજતા હતા. ને ખુશાલ કહ્યે જતો હતો, 'ગભરાવ મા, મારા શેઠીઆ. ઠાલા ગભરાઇ જાવ મા.'

દસ્તાવેજો બહાર નીકળ્યા ત્યારે ખુશાલે કહ્યું 'આપને હાથે જ ફાડી નાખો શેઠીયા, નીકર આ જમાઇરાજના હાથે ફડાવો.'

બેઉ કાગળો રદ કરાવીને પછી એણે બેઉના સામે હાથ જોડયા : 'માફ કરજો શેઠીયા! હું ય માત્યમા ગાંધીના પંથમાં થોડો થોડો ભળ્યો છું, પણ મારા હાથના પંજા હજી બહાર ને બહાર જ રહ્યા છે. નીકર હું આટલી ય હિંસા કરું કદિ? કદાપિ ન કરું. મને તો એ મૂળ ગમતી જ નથી. ટંટાનો તો હું યે કાયર છું. પુછી જોજો આંહીના પોલીસ ખાતાને. પણ આ તો શું કરું? તમે શેઠીયા, બોલ્યું ફરી ગયા! તમે ઉદ્ધતાઇ કરી, તમે ટેલિફોન પકડવા દોડયા. ઘરની તકરારમાં પોલીસને બોલાવાય? કોઇ ખૂન થોડું જ કરતું'તું!' માફ કરજો શેઠીયા, તમારા ઘરની ધૂળ પણ લઇ જવી મારે હરામ છે."

એમ કહીને એણે કપડાં ખંખેર્યાં.

જતાં જતાં એણે વિજયચંદ્ર તરફ ફરીને કહ્યું : 'આપણી બેની આ મુલાકાત તો સાવ સપના જેવી કહેવાય. ફરી કોઇક વાર નિરાંતે મેળાપ કરીને એક બીજાને વધુ ઓળખીએ એટલું દિલ રહે છે.'

પ્રકરણ તેત્રીસમું

વિજયચંદ્રનો વિજય

ખુશાલના ગયા પછી થોડી વાર સુધી આ બેઉની સમાધિ ચાલુ જ રહી. સમાધિ જ્યારે છુટી શકી ત્યારે ચંપક શેઠે દૂભાતે સ્વરે કહ્યું:–

"ગઢીયા–કાઠિઆવાડમાંથી આવા બધા ગઢીઆજ આંહી મુંબઇમાં ભરાણા છે. પોલીસને આ ગઢીઆ જુગારમાંથી ઊભે ગળે ખવરાવે ને આબરૂદારોની આબરૂ પાડતા ફાટયા ફરે."

"આપણા કામને એની કશી અસર થતી નથી."

"ના, મેં તો ઉલ્લટાનું એને આવીને લઇ જવાનું કહેલું, પણ આ તો તેમની નાણાં કઢાવવાની રીત છે. મૂળ આવેલો લાંચ ખાવા."

"ખેર," વિજયચંદ્ર પોતાની અધીરાઇને છૂપાવતો છૂપાવતો પણ મૂળ વાતના તુટેલા ત્રાગડા સાંધવા ઉતાવળો થયો. કેમકે એના પરના મુકર્દમાની તો ઘરમેળે માંડવાળ જ થઇ ગઇ હતી.

"તમે મારી સુશીલાને સુખી કરી શકશો? તમને ખાત્રી છે?" ચંપક શેઠે વાર્તાલાપ આગળ ચલાવ્યો.

"હું પોતે જ શા માટે છતી આંખે મારૂં કે કોઇ બીજાનું જીવતર હોળીમાં હોમું! આ જુવો."

એટલું કહેતે વિજયચંદ્રે ગજવામાંથી કાગળોની થોકડી કાઢીને

ચંપક શેઠની સામે ધરી કહ્યું: "આટલાં કહેણ છે. મારા માથે તરપીટ પડે છે. પોલીસે કેસ ઊભો કર્યા પછી પણ આવેલા આ કાગળો જુઓ."

ચંપકશેઠે કદાચ જોવા યત્ન કર્યો હોત તો પણ એ કાગળોની બનાવટને ન પકડી શકત. જુદા જુદા હસ્તાક્ષરોમાં ને નોખનોખી શાહીઓ વડે લખેલા એ કાગળો હતા. પ્રત્યેક કાગળમાં એકએક કુંવારી કન્યાનો પિતા કાકલૂદી કરતો હતો : વિજયચંદ્ર જો પાણિગ્રહણ કરે તો તેમાંનો કોઇક પિતા પાંચ હજાર ગજવે ઘાલવા તો કોઇક બીજો પિતા પોતાનો સમસ્ત વારસો એને ચરણે ધરવા તૈયાર હતો. એ બધા પિતાઓની હયાતી વિજયચંદ્રના ગજવા ઉપરાંત પૃથ્વી પર કોઇ ઠેકાણે હતી કે કેમ, એ પ્રશ્ન પુછવો કોઇને ન સૂઝે. ઉમર લાયક બનેલી પુત્રીના પિતાઓ આ જગતનાં વધુમાં વધુ લાચાર માનવીઓ હોય છે.

"મારી બડાઇ હાંકવા કે આપની આંખો આંજી દેવા માટે હું આ નથી બતાવતો. આજ સુધી નથી બતાવેલ તેનું એજ કારણ હતું. હું આપની સંકડામણનો ગેરલાભ લઉં તો મારી કેળવણી ને મારૂં કુળ એઉનો દ્રોહી બનું. આજે બતાવું છું તે તો આપને મારા હૃદયની ખાત્રી કરાવવા. કેમકે મારી મથરાવટી આજે મેલી થઇ છે. મારી જે રક્ષા આજે આપે કરી છે, તેનો બદલો હું એકજ રીતે વાળી શકું તેમ છું. આપને આપવા જેવું મારી પાસે ફક્ત મારૂં સ્વતંત્ર જીવન છે. તે હું આપી દઇશ. આપના આખા કુટુંબની એકમાત્ર જે મુંઝવણ, તેને હું મારા માથા પર ઉઠાવી લઇશ. થોડા દિવસ પર હું આપની પાસે મારી શર્તો મૂકીને દબાવતો હતો. આજે હું પોતે જ જો કહો તે શર્ત નીચે દબાવા તૈયાર છું."

"તાત્કાળિક લગ્ન કરી શકશો ?"

"પૂછો છો શા માટે ? આજ્ઞા જ કરો."

"વિલાયત ક્યારે જવું છે?"

"આપ રજા આપો ત્યારે."

"એકલા જશો કે ?"

"હવે એકલા વિલાયત જવાની મારી હિંમત જ નથી. આપ રજા દેશો તોજ અને સાથે મોકલશો તો જ મારે જવાનું છે. નહિ તો જવું નથી."

એક પ્રતિષ્ઠાવંત મીલમાલેકના પ્રતિનિધિ બનીને વિલાયત જનારા જમાઈની અને એ ફૂલહારે લચી પડતા જમાઈને પડખે ગળાબુડ ગુલાબના હારોમાં શોભતી પોતાની પુત્રીની, બેલાર્ડ પીઅર પરના એક પી. એન્ડ ઓ. મેઇલ જહાજ પર ચડતી એવી બે પ્રતિમાઓ ચંપક શેઠની કલ્પનામાં રમી રહી. પોતે કલ્પના કરી, ને પોતાની કલ્પનામાં નિહાળી પોતે જ આભો બની રહ્યો. પોતાની એકોતેર પેઢીઓને પોતે એ કલ્પના વડે તારી રહ્યો હતો. એ કલ્પના સાચી પડશે ત્યારે અમારી કીર્તિનો રથ પૃથ્વીથી સવા વેંત ઊંચેરો ચાલશે. ગામડાંનાં સગાંવહાલાં અને જ્ઞાતિભાઇઓ 'ધન્ય છે ધન્ય છે' બોલશે. મીલોવાળા શેઠીઆ અને દેશી પરદેશી સાહેબો તે દિવસ અભિનંદન આપવા આવશે કે 'ચંપક શેઠ, તમારૂં કુટુંબ આટલું સંસ્કારી છે એવી તો અમને ખબર જ નહિ !'

આ તે શું ફક્ત સંતાનહીન પિતાના હૈયાના ગુપ્ત મનોરથો હતા ? કે પોતાની અસલ જમીનમાંથી એકાએક ઊખડી પડીને શ્રીમંતાઇના પુલબાગમાં રોપાએલા સુવર્ણના ઝાડવા સમા માનવીનાં આ ઘેલાં હતાં ? પોતાની ધરતી તો વછૂટી ગઇ, પરાઈ અને અજાણી ભોમમાં જરીક મૂળીયાં બાઝયાં, પછી શું માનવીના વલવલાટો આવા કોઈ સાફલ્યને શોધતા હશે ? વારસહીનોના, પુત્રહીન વાંઝીઆઓના એ વલવલાટ ! ઓચીંતી આવી પડેલી લક્ષ્મીની એ વ્યાકૂળતા ! એ પોતાની સાર્થકતા શોધે છે. એ જગતના કાન પર દાંડી પીટી પીટી ઘોષણા કરવા ચાહે છે કે 'જુવો, જુવો, હું જે છું તે અસ્વાભાવિક નથી, ક્ષુદ્ર નથી, ઉપેક્ષા કરવા લાયક નથી. હું છું, હું કંઈક છું, હું ઘણું બધું છું.'

'એક વાતે તમને ચેતાવું.' ચંપક શેઠે બેલાર્ડ પીઅર પરથી કલ્પનાને પાછી વાળીને વિજયચંદ્રે યાદ આપ્યું : 'સુશીલાના મગજ ઉપર કાંઈક માઠી અસર તમારાં બોલ્યાં બેનના બોલવાથી થઈ છે એટલે–'

"એ બન્યું ત્યારે હું જરા મોડો પહોંચ્યો હતો. મને એ જાણ થઇ તે ઘડીથી જ મેં એ મિત્રની ને એમનાં પત્નીની, જેને હું ધર્મ બહેન માનતો તેની–સોબત છોડી છે, તેમના ઘરનો માર્ગ પણ છોડી દીધો છે. હું કબુલ કરૂં છું કે ઘણાં વર્ષો સુધી હું છેતરાયો જ હતો. મારા ભોળપણ ઉપર કહો કે મારી મૂર્ખાઈ ઉપર કહો–એ બેય જણાં આબાદ રમત રમી ગયાં છે. પણ એ તો સારૂં થયું છે. મારો મદ ભાંગ્યો છે. હું મને પોતાને ઘણો હુશિયાર ને ચતુર માની બેઠેલો. પણ એમણે મને ફુંકી ફુંકી ફોલી ખાધો તે તો મેં બહુ મોડું જાણ્યું. ને મારી આંખો ઉઘડાવનાર પણ આપનાં પુત્રી જ બન્યાં. તે દિવસથી જ મને થયા કર્યું છે કે મારા જેવા બેવકૂફ ભોળા પુરુષને સદા સાવધાન રાખે એવી સ્ત્રીની જ જરૂર છે. મારે કાંઇ મુંગી મુંગી પુજા કરનારી છે ને હામાં હા ભેળવનારી ગુલામડી નથી જોતી. એ જ્ઞાન થયું છે ત્યારથી તો મને પશ્ચાત્તાપ જ થયા કર્યો છે, કે એમને ભણાવવા ગણાવવા ને સંસ્કારો પાડી મારે લાયક બનાવવાની કેવી શેખી હું કરી બેઠો ! ઉલટાનું હવે તો મને મારી પોતાની લાયકીનો વિચાર થાય છે."

છેલ્લા છ મહિનાના સમાગમમાં કોઇ અદ્દ્ભુત ભાત પાડનારૂં આ જુવાનનું માનસિક પરિવર્તન ચંપક શેઠની આંખોમાં કામણ કરી રહ્યું. મનમાં થયું કે એ જુના જમાનાની જડમૂર્તિ, જુના વેવિશાળનો જીદ્દી પક્ષપાત કરતી એ મારી બોતડ ને મીંઢી બાયડી જો અત્યારે આંહી આ સાંભળવા હાજર હોત તો એને ખાત્રી થાત. મારી સુશીલા જો છુપીને આ જુવાનના શબ્દો સાંભળી શકી હોત તો એના મનમાંથી એની જુનવાણી ભાભુએ ભરાવેલા ડૂચા ક્યારના નીકળી જાત. એ

બધાંને દીવા જેવું દેખાત કે મારી આંખોમાં ઠરેલો છોકરો નાલાયક નીવડે નહિ. છેલ્લા બે ચાર દિવસોનો ખળભળાટ નાહક આડે આવ્યો. પણ ફિકર નહિ. રૂપાવટીવાળો એ હરામખોર વાણીયો નક્કી આ ભાભુ ભત્રીજીને રસ્તામાંથી જ આડું અવળું સમજાવી ઘેરે લઇ ગયો હશે. હવે જ્યારે એણે એનું પોત પ્રકાશ્યું છે ત્યારે તો એની છાતી માથે જઇને જ મારે લગન કરવાં છે. હવે ન્યાતની મંજુરી લેવાની શી જરૂર છે? ન્યાત થોડો દંડ કરશે એટલું જ ને! ચુકવી આપીશ.

વિજયચંદ્રને એણે પૂછ્યું:

"ઉતાવળે લગ્ન પતાવી નાખીએ તો ન્યાતનો તમને ડર છે ખરો?"

"મારે ક્યાં કોઇ ભાઇ કે બેનને પરણાવવા ન્યાતનું શરણ લેવાનું છે?"

"તો ચાલો પરમ દિ' સવારે જ ઉપડવું છે."

"એક વાત પૂછવાની રહે છે."

"શી વાત?"

"દુઃખ નહિ લગાડો ને?"

'ના.'

'આપનાં પત્નીને આ બધું ગમશે કે કેમ તે...'

'ન ગમે તો રસ્તા મોકળા છે. એક હાક માર્યા ભેળી તો આંખ્યુમાંથી દડ દડ ધાર નહિ છુટી પડે? હું એવો બાયડીવશ ધણી નથી. પરમ દિવસ સવારની ગાડીમાં તમે બેસજો દાદરથી. ને હું બેસીશ બોરીવલીથી. હવે પગથીયાં નથી મૂકવાં. સારા કામને સો વિઘ્ન નડે. આ ખુશાલીયો પણ કાંઇક ખટપટ કરે એવો સંભવ છે.'

વિજયચંદ્ર સ્થિર નયને તાકી રહ્યો. એવી રીતે તાકવાથી એની આંખોમાં જળ ઝબૂક્યાં. રેશમી રૂમાલમાં એ જળનો છંટકાવ થયો. આભારમાં આકૂલ બનતી બે મૂંગી આંખો બતાવીને એણે વિદાય લીધી.

પ્રકરણ ચોત્રીસમું

ભલે આવતા !

"ભાભી !' સુશીલાના પિતાનો સાદ સંધ્યાના અંધકારમાં ફાટી ગયો.

મોટા ભાઈનો 'રોકાઈ જાવ' એવો તાર મળ્યો એટલે એ તેજપુર ટપાલ વાંચવા ગયેલો. ત્યાંથી સાંજે પાછા થોરવાડ આવીને એણે 'ભાભી ભાભી'ના પોકાર પાડતાં ઘર શોધ્યું. ભાભુ તે વખતે ઓરડાના અંધ- કારમાં એક નાનું આસનીયું પાથરીને બેઠાં હતાં. એમણે દિયરના બોલ સાંભળ્યા પણ જવાબ દીધો નહિ.

"સુશીલા ! સુશીલા !' પિતાએ બેબાકળી બૂમ પાડી: 'ભાભુ ક્યાં છે ?'

"સામાયક કરવા બેઠેલ છે."

"સામાયક' નામની જૈનોની ધર્મક્રિયા હોય છે, તેમાં મુકરર કરેલો સમય પુરો થતા પહેલાં ઉઠાતું નથી, તેમ કોઈ સંસાર- કાર્યમાં ભાગ લેવાતો નથી.

'કેટલીક વાર બાકી છે?'

સુશીલાએ ભાભુની સામે પડેલી કાચની 'ઘડી' અજવાળે લાવીને જોઇ અને પિતાને કહ્યું:–

'હમણાં જ બીજી ઘડીની બાંધી લાગે છે.'

એનો અર્થ એ હતો કે હજુ કલાક એક વીતશે.

એ એક કલાક એક વરસ જેવડો વીત્યો છતાં ય ભાભી ન ઊઠયાં. એણે ત્રીજી વાર એ ઘડી (કલાક–શીશી)ની રેતને ઊંધી વાળી. એમણે શાંતિથી સુશીલાને ફકત એક જ બોલ સંભળાવ્યો કે 'મેં ત્રીજી ઘડીની બાંધી છે.'

ત્રણ કલાકની ધર્મશાંતિ પુરી કરીને સમાયક છોડી; આસનીયું ઉપાડીને ઘડી કરી ઉંચે મૂકયું; માળા, મુહપત્તી અને કલાક–શીશી ઠેકાણે મૂકયાં. એ બધું નિહાળતો દિયર, નાના બાળકની જેમ, ઉંબરમાં જ બેઠો હતો.

"કાં ભાઇ ?" એમણે દિયરને પૂછ્યું.

"આજે કેમ સમાયક ઉમેરતાં જ ગયાં ભાભી ?"

"તમે સાદ પાડયા ત્યારે મનની સબૂરી ચળી ગઇ'તી ભાઇ ! શું હશે ને શું નહિ હોય તેના વિચારે ચડી જવાણું'તું. એટલે પછી મનને સમતા શીખવવા બે સમાકુ ઉમેરવી પડી."

આ સાંભળીને દિયરને પોતાની અધીરાઇ ઉપર ભોંઠામણ થયું. ભાભીના ખુલાસામાં એક પણ સીધો શબ્દપ્રહાર નહિ હોવા છતાં દિયરે પોતાના અંતઃકરણને મૂંગો ઠપકો મળેલો અનુભવ્યો.

"તારનો ભરમ સમજાણો છે ભાભી, મારા મોટા ભાઇ પરમ દિ આવે છે."

"ભલે આવે."

"ભેળા વિજયચંદ્રને લાવે છે."

"લાવે ભાઇ, એમાં શું?"

"મારા ઉપર કાગળ છે કે સુશીલાનાં ઘડિયાં લગનની તૈયારી રાખવી."

"હં—હં—"

"સુખલાલ આજ મુંબઇથી આવી ગયા."

"ક્યાં ગયા? રૂપાવટી ને?" ભાભુના કંઠમાં આ સુરોએ જુદો જ ઝંકાર બોલાવ્યો.

"હા, મેં કહ્યું છે કે સવારે આંહી સુધી આવી જાય."

"એ તો આવશે જ ને માડી! એનાં ભાંડરડાં આંહી છે."

દિયરના શબ્દો, પોલા વાંસમાંથી પવન સુસવે તેવી ધ્રૂજાટી સાથે નીકળતા હતા. ભોજાઇ એ ભલા દિયરના હૃદય–પોલાણમાં એક સરખા બંસી–સ્વરો ઉઠે ને ધ્રૂજારી શમે તેવાં છેદ પાડવા માટે પોતાની શાંતિભરી ભાષાની છુરી ફેરવતી હતી.

'આપણે શું કરશું ભાભી ?'

'આપણે એમાં ગભરાવાનું શું છે? તમારા મોટા ભાઈએ, તમારે ને મારે, સૌએ કરવાનું છે તો જેમ સુશીલા કહે તેમજ ને !'

"સુશીલાનું કહ્યું મારા ભાઇ શું કરવાના હતા ?"

" દીકરી માથે હેત હશે તો કરશે."

"નહિ કરે તો?"

"તો પાછા જાશે."

"આપણને ધમકાવશે તો ?"

"તો ખમી લેશું."

"મુંબઇ ભેગા લઈ જશે તો ?"

"ઊપાડીને કોઇ થોડા લઇ જવાનું હતું ભાઇ ?"

"ભાભી, મને બ્હીક લાગે છે."

" હું એ જોઊં છું ભાઇ, પણ બીવા જેવું શું છે?"

"મારા ભાઇ તોફાન મચાવશે, કયાંક રાજની મદદ લેશે, એવા મારા મનમાં ભણકારા બોલે છે."

"તોય આપણી કઇ જવાબદારી છે? રાજને જવાબ તો સુશીલાએ દેવાનો છે ને!'

"સુશીલા કોના બાવડાના બળે જવાબ દેશે?"

"મારાં ને તમારાં તો નહિ જ."

"ત્યારે?"

"એનો જવાબ આપણને સવારે જડી રહેશે."

"કોની પાસેથી?"

"સુખલાલ પાસેથી. એ કદાચ આવ્યા કે ન આવ્યા માટે એક માણસ મોકલી વેળાસર તેડાવી લ્યો."

"એ શું જવાબ દેશે?"

"એને આપણે એકજ વાત પૂછવી છે, કે ધણી તરીકે પ્રાણ દઈને પણ સુશીલાની રક્ષા કરવા તું તૈયાર છો બાપા? તને દંડશે, પીટશે, લૂંટશે, દબાવશે, તારા બાપનું ધનોત પનોત કાઢી નાખશે. તે બધુંય ભોગવવાની છે તારી તૈયારી? તો હા પાડજે, ને નીકર ના કહી દેજે. એટલે સુશીલાને કોની રક્ષા ગોતવી તેની સૂઝ પડે. પરણવાની તારી બીજી ત્રેવડ અમે જોઇ નથી. અમારે જોવીય નથી, જોવી તો રહે છે ફક્ત આ ત્રેવડ. સુશીલાનો હાથ ઝાલીને ખુવારીને છેલ્લે પાટલે બેસી જવાની ત્રેવડ. બસ, આનો જે જવાબ સુશીલાને જડે, તે ઉપર સુશીલાએ કેડ બાંધવી કે ન બાંધવી."

અંધારામાં એ ભાભી–દિયર ગુરૂશિષ્ય સમાં લાગતાં હતાં. ને સાંભળતે સાંભળતે દિયરનાં મનનાં કલ્પનાભૂતો, ડર અને સંશયો ભેદાતા હતા.

"સુશીલાને કદાપિ તમે ને હું પરણાવી દઇએ, પણ એનો આખો સંસાર ચલાવી દેવા આપણાથી નહિ જવાય. સુશીલાનું હૈયું ભલે બીજી બધી વાતે રૂપાવટીવાળાને ઘેરે ઠર્યું, સુખલાલ ભલે બીજા કરતાં વધુ ગમ્યો, પણ સુખલાલના હૈયામાં કેટલું હીર છે તેની આપણને હજી પાકી ખબર કયાં છે? પુછો સુશીલાને. પછી બોલાવો સુખલાલને. આપણું જોર તો એની પીઠ ઢાંકીને ઊભવા માટે છે. છાતી તો એની જ જોરદાર જોવેને. આ કાંઇ જેવો તેવો મામલો નથી મચવાનો વીરા મારા! હું સમજીને, કલ્પીને, છેલ્લી ગાંઠ વાળીને પછી જ મુંબઇથી નીકળી છું."

સુશીલા–સુખલાલનાં લગ્નની આડે પડનારો પોતાનો પતિ કેટકેટલી સમશેરો વાઝવાનો છે તેની એક દારુણ કલ્પના આ નારીનાં

નેત્રો સામે ચકચકી રહી હતી. એની વિચાર–માળાના મણકા ફરી ફરીને આજે છેલ્લા 'મેર' પર આવ્યા હતા. એની સાદી સાન સાબૂત હતી, સ્થિર હતી ને સીધી દોર હતી. લગ્નસંબંધની યોગ્યાયોગ્યતાની છેલ્લી ચકાસણીની આ નારીને ગતાગમ હતી. ચાસણીનો તાર ક્યારે આવ્યો કહેવાય તેની એ સ્ત્રી જાતમાહેતગાર હતી. એણે કટોકટ ત્રાજવે પ્રશ્ન મૂકયો કે—

"પરણવા માગનારની ખુવાર થઇ જવાની કેટલી તૈયારી છે? લગ્નનો લાડવો માત્ર પ્રેમનાં પાણીથી નથી વળતો. જોઇએ છે ખપી જવાની શક્તિનું પાકી તાવણનું ઘી."

વળતા દિવસે સવારે સુખલાલ ઘોડે ચડીને આવી પહોંચ્યો.

પ્રકરણ પાંત્રીસમું

ભાભુનું લગ્નશાસ્ત્ર

ઘોડી પરથી ફલાંગ મારીને ઊતરતા સુખલાલને સુશીલાએ પરશાળની કિનાર પરથી જોયો. કમ્મરે એણે દુપટ્ટો કસકસેલ હતો. ને ધૂળથી બચવા માટે એણે મોં ફરતી બુકાની બાંધેલ હતી. એના માથા પર મુંબઈની ટોપીને બદલે આંટી પાડીને બાંધેલી સફેદ પાઘડી હતી.

ઘોડીની સરક પકડીને એ ડેલીમાં દાખલ થયો ત્યારે મોં પરની બુકાની ઉતારી નાખી હતી. ભરેલું ને ગોળ મોઢું આંટીઆળી નાની પાઘડીએ વધુ શોભતું હતું.

એણે જોયાં–પોતાનાં ત્રણ નાનાં ભાંડરડાં: પરશાળની કિનાર પર બેસીને ત્રણે દાતણ કરે છે. સૌથી નાનેરી પોટીને દાંતે દાતણનો કૂચડો ઘસતા સુશીલાના હાથ દેખાયા. આંગળાં નજરે પડયાં. ને ખુશાલભાઈના શબ્દોનો પડઘો ગુંજયો: "હાડેતી છે હો સુખલાલ! લાગે છે તો ટકાઉ રાચ."

પણ એ રાચ કેવળ એટલું ટકાઉ હોત તો સુખલાલનાં નેત્રો આટલાં સજળ ન બન્યાં હોત. નાની છોકરી 'પોટી' એક અવાજ

સરખોય કાઢયા વગર મોં ફાડીને આ પારકી જણીની પાસે દાંત ઘસાવતી હતી. દાંત ઘસવાની કે ઘસાવવાની ક્રિયા કેટલી અળખામણી છે તે સમજવા માટે સૌએ પોતાની બાલ્યાવસ્થા યાદ કરવાની રહે છે. પોટીના દાંત પર કૂચડો પોચે હાથે ફરતો હતો, ને પોટી સંચાની પૂતળી પેઠે, સુશીલા એને જેમ ફેરવે તેમ ફરતી હતી.

"એ હે...ઇ...મોતા ભાઇ... ધુવો છુછિલા ભાભી...." સાત વર્ષનો ભાઇ ઊભો થઇને પગ પછાડતો પછાડતો લલકારી ઊઠયો : "ધુવો ધુવો. આ છુછિલા ભાભી...આપલી બા વઈ ગઇ–ને આ છુછિલા ભાભી આવાં...ધુવો (જુઓ) છુછિ......"

કહેતે કહેતે એનો એક હાથ સુશીલા તરફ હતો. બીજા હાથમાં દાતણ હતું. એની ચડ્ડી ઢીલી થઇને નીચી ઊતરતી હતી. ને એની મોટી બેન સુરજ એને હાથ પકડીને હેઠો બેસારવા કોશીશ કરતી હતી, ત્યારે ફળીઆમાં ઊભેલા સુખલાલના હાથમાંથી ઘોડી લઇને નાના શેઠ એકઢાળીઆમાં બાંધતા બાંધતા હસતા હતા. સુશીલા તીરછી આંખે સુખલાલ તરફ મોં મલકાવતી હતી, ને સુખલાલ પોતાના બાલભાઇના એક બોલ પર હૈયું ટેકાવીને નીચું ન્યાળતો ઉભો હતો;

બા ગઇ–ને ભાભી આવ્યાં:

ઘોડી બાંધીને ઉઠેલા નાના શેઠ કહેવા લાગ્યા. "છોકરાં પણ ભાઇને કઉં કે લીંબુના પાણીની જેમ આંહી એકરસ થઇ ગયાં છે. લ્યો ચાલો બેઠકમાં."

"એ છોકરો બેક વિશેષ બોલકો છે." સુખલાલ પોતાના નાનેરા ભાઇ તરફ મીઠી નજરે જોતો જોતો બોલતો ગયો. નાનાભાઇએ પોતાની મેળે જ સુખલાલને સંભળાવ્યું :

"હમણાં આવું છું હો! છુચ્છિલા ભાભીને પૂછીને પછે આવું છું હો. મોટાભાઇ, પૂછ્યા વગર નથી આવવાનો."

એના બોલ બોલ કરતા મોં પર હાથ મૂકવા મથતી બેન સુરજને સુશીલાએ હસી હસી હાથ ઝાલીને વારણું કર્યું. ને એણે બેઉ નાનેરાં બાળકોનાં નાક મોં સાફ સુંવાળાં કરી લીધા પછી સુરજને કહ્યું: "જાવ ત્રણે ભાંડરડાં તમારા ભાઇને મળીને પછી શીરાવવા આવો."

શા માટે સુશીલા આટલી ઉતાવળ કરતી હતી? ભાંડુઓનો ભાંડુ સાથે મેળાપ કરાવવાની એ પરોપકારવૃત્તિ હતી? એ પ્રશ્નના જવાબમાં પરોપકારવૃત્તિ અંદરથી બોલી ઊઠી: "દુત્તી! એ છોકરાંઓને મેળવવામાં ઊંડો ઊંડો મિલનસ્વાદ તો અગોચર ઊભીને તારી પોતાની જ સુંવાળી લાગણી લેવા માગે છે. અધીરાઇ તો આ એની છે લુચ્ચી!'

એવા ટીખળખોર આંતર–સ્વરોને તાળી દઇને ન્હાસતી સુશીલા રસોડામાં લપાઇ ગઇ. પણ કોકનાં ધબ! ધબ! કરતાં પગલાં એની પૂંઠે પડયાં હતાં. કોઇક ધસી આવતું હતું. દિવાલને ઓથ દઇને લપાઈ તો દિવાલમાંથી કોઇક જાણે અંદર પેસતું હતું.

એ ધબકારા આખરે તો એના અંતરમાંથી ધમ ધમ કરતા હતા. મનમાં જાણે કોઈક ઘોડેસ્વારે પોતાનો નવલોહીયો અશ્વ કુંડાળે નાખ્યો છે.

'ગગી!' ભાભુએ ધર્મક્રિયા પૂરી કરીને પ્રશાંત પગલે આવી કહ્યું. "રોટલાનો ભુકકો અને દહીંનો વાટકો એક થાળીમાં મૂકીને તૈયાર રાખજે. એને ચા પીવો હશે તો પછે કરી દેજે. હું એને મોઢે ખર-ખરો કરીને આ આવી હો કે! રોટલાનો ભુકો ઝીણો કરજે હો બાઇ!"

કહીને પોતે બેઠકમાં ગયાં. સુખલાલ ઊઠીને સામે આવ્યો 'ભાભુ'ને એ નીચે નમીને પગે લાગ્યો.

'બેસો માડી !' એ પછી થોડી વારનો મૂંગો ગાળો જવા દઈ ભાભુએ કહ્યું, 'તમારાં માનો આત્મા તો બહુ ભાગ્યશાળીઃ પૂરો પુન્યશાળીઃ પણ અમને લાખ રૂપિયાની ખોટ બેસી ગઈ. એની આવરદા ટૂંપાઇ જવાનું મેંણું અમારે માથે આવ્યું. એને ધ્રાશકો ખાઇ ગયો, કે વહુ હારી બેઠાં."

એ ધ્રાશકાની વાત સુખલાલે નવી સાંભળી. ભાભુએ આગળ ચલાવ્યું—

"એની જીવાદોરી અમારે નિમિત્તે કપાણી. જેવી એ તો લેણદેણ. પણ હું એના પ્રાછત સારૂ થઇને જ છોકરાંને આંહી લેતી આવી."

સુખલાલને ફાળ પડીઃ એની આંખમાં હરણાં કૂદયાંઃ ઓ મારા બાપ! આ તો આશરાધર્મની લાગણીથી છોકરાંને લાવ્યાં લાગે છે.

ભાભુએ કહ્યું "લેણદેણના સંબંધ લેણદેણ હોય ત્યાં લગી ચાલે છે, પણ એકબીજા માટે થઇને કષ્ટો ઉઠાવીએ ત્યારે લેણદેણના ચોપડા આગળ લખાય છે. હિંમતની તો મોટી વાત છે ભાઇ! કહે છે ને કે રણ તો શુરાનું છે."

સુખલાલને કાંઇ સમજ નહોતી પડતી કે પોતે આ સ્ત્રીની નજરમાં કયા સ્થાને ઊભેલ છે. ને આ સ્ત્રી શું મને મારી માતૃહીન સ્થિતિ પૂરતો જ હિંમતવાન બનવા કહે છે કે બીજું ય કંઇ કહે છે?

વાતો થઇ રહી છે ત્યાં તો તેજપુરથી એક ગાડું આવીને ઊભું રહે છે.'તેજપુરનું ગાડું" સાંભળી નાના શેઠ ચમકે છે. એના મોંમાંથી શબ્દો નીકળી જાય છેઃ "અત્યારમાં! હેં! અત્યારમાં ભાઇ કયાંથી?"

'સબૂરી રાખો બાપા! સબૂરી રાખો.' એટલું જ ભાભુએ કહ્યું, ત્યાં તો ગાડા સાથેના દુકાનના માણસે આવીને ચિઠ્ઠી આપી. ચિઠ્ઠી

વાંચતા વાંચતા નાના શેઠ પાછા આવ્યા ને ભાભીને કહેવા લાગ્યા. “કાપડ બાપડ વગેરે બધો સામાન આવ્યો છે, ચોખા ને તુરદાળ આવેલ છે, બીજી બધી પરચુરણ ચીજો વરા માટે આવી છે. લખે છે કે મુંબઇનો કાગળ હતો તે મુજબ અવસરની બધી ચીજો મોકલીછે.”

“ઠીક ! ઠીક !” ભાભુ સ્હેજ હસ્યાં ને સુખલાલ શ્યામ બન્યો. ક્યા અવસર માટે ? મારી સાથે ! હોય નહિ. મા મુવે પાંચ જ દિન થયા છે. ત્યારે કોની સાથેનો અવસર ?–

“મુંબઇથી આવીને બપોરે તો બેય જણ ત્યાં તેજપુર જ તડકો ગાળવાના છે. ને રાતે આવશે એમ લખે છે મેતોજી.” નાના શેઠે ભાભીને ખિન્ન હૃદયે ખબર આપ્યા. “મુંબઇથી નીકળી ચુકયાનો તાર આવી ગયો છે તે પણ બીડયો છે. એટલે હવે તો ચોકસ જ સમજવું.”

“અચોકસ આપણે કયાં સમજ્યાં’તાં ભાઇ ? ઉતરાવી લ્યો બધો માલ.”

“તિથિ પણ મેતાએ જોવરાવી મોકલી છે. પરમ દિ’ની જ તિથિ છે.”

કાગળ વાંચી વાંચીને ભાભીને સમાચાર સંભળાવતા શેઠની સામે સુખલાલ શુન્ય આંખે તાકી રહ્યો છે. એના મનમાં અનુમાન બંધાતું નથી. આવનારા એ બે જણામાં બીજો કોણ ? કયો નવો મુરતિયો મળી ગયો ? વિજયચંદ્રને તો હવે આ લોકો થોડા અડશે ! કોણ હશે બીજો સુભાગી ?

ત્યાંજ નાના ભાઇએ કાગળ વાંચીને વધુ ખબર દીધા કે:—

“વિજયચંદ્રને ખાદીનો જ આગ્રહ હોવાથી બાકીનું બધું કાપડ મુંબઇથી લેતા આવે છે, બેનને માટે પણ તૈયાર...અં–અં અં–”

"હં–હં" ભાભુએ એ બધા સમાચારને પૂર્ણવિરામ મૂકીને પછી પાછું સુખલાલ તરફ ફરીને કહ્યું:

"જાણે જુવો માડી! વેશવાળ કહો કે વિવા કહો, એ કાંઇ એક પુરુષ ને એક કન્યા વચ્ચે તો થોડાંજ હોય? કન્યા વરે છે ને પરણે છે—સાસરીયાંના આખા ઘરને, કુળને, કુળદેવને, અરે માડી, ઘરે બાંધેલ ગાયના ખીલાનેય. તેમ પુરુષ પણ પરણે છે કન્યાને, કન્યાનાં માવતરને, કન્યાનાં ભાંડરડાંને, કન્યાનાં સગાંવાલાંને ને કન્યાના માવતરના આંગણાની લીલી લીંબડી પીપળીને યે."

સુખલાલ કાંઇ જવાબ આપે તે પૂર્વે તો ભાભુએ ઉમેર્યું કે "પુરુષનો બાપ કાલો ઘેલો હોય તોય કન્યા એની અદબ કરે ને રોટલો ટીપી ખવરાવે. સ્ત્રીનો બાપ અણકમાઉ ને રખડી પડ્યો હોય તો જમાઇ એને ખંધોલે બેસારીને સંસારનાં વન પાર કરાવે ખરૂં ને ભાઇ? ન જાળવે તો ક્યાં મૂકી આવે? અનાથોના આશ્રમમાં?"

સુખલાલે વધુ ને વધુ મૂંઝવણ અનુભવીને નીચે જોયે રાખ્યું. ભાભુએ કહ્યું: "સુખલાલ! બેટા! આમ જુઓ."

સુખલાલે ઉંચું જોયું.

'આ બેઠા મારા દીકરા જેવા દેર ને તમારા—તમે જે ગણો તે. કાલ સાંજરે એને આ ઘરના પથરા કહી દેશે કે "નીકળી જા, ઓટીવાળ! ચાલ્યો જા, ગમે ત્યાં જા, ન જીવાય તો મરી જા."

"મૂંઝાશો મા, તમારે માથે કોઇ આફત ઓઢાડવી નથી. આ તો તમારા હૈયાને જે જે આંચકા આજ સુધી લાગ્યા હોય, જે જે અપમાનોના સૂયા ભોંકાણા હોય, તે તે તપાસી જોવા કહું છું."

'ભાભુ !' સુરજે આવીને કહ્યું: "દહીં ને રોટલાનો ભુકકો તૈયાર છે."

"હાલો, થોડું શીરાવી લ્યો." એમ કહીને ભાભુએ સુખલાલને બીજા ઓરડામાં લઇ જઇ બેસાડયો, પોતે બહાર નીકળી ગયાં, ને તે પછી સુશીલા હાથમાં થાળી લઇ દાખલ થઇ. સાડીની મથરાવટી ને પાલવ સંકોડીને એણે થાળી પાટલા પર મૂકી કહ્યું:—

'જમો.'

સુખલાલ જમવા લાગ્યો. સુશીલાએ કહ્યું : " મારે એક જ વાત પુછવી છે."

"પૂછો."

"તમે તૈયાર છો ?"

"શાને માટે ?"

"જે પડે તો ભોગવવાને માટે ?"

"પણ કોને માટે ?"

"મારા એકલીના માટે નહિ."

"ત્યારે ?"

"અમારા સૌના માટે."

" તૈયારી ન હોત તો આટલો હઠીલો બનીને લાગ્યો શા માટે રહેત ?"

"બાપા તૈયાર છે ?"

"પુછ્યું નથી."

"પાછા જશો ? બાપાને તેડી આવશો ? કાલ સવાર પહેલાં આવી શકશો ?"

"શું છે સવારે ?"

"મારા મોટા બાપુ વિજયચંદ્રને લઇને આવે છે. પરણાવી દેવા આવે છે. મારા બાપુએ ને ભાભુએ આપણા વેવિશાળની ગાંઠ વાળી છે. બેઉ જણાં ઘર ત્યાગીને આંહી આવ્યાં છે–આપણા માટે. તમે ઝટ બાપુને તેડી લાવો."

સુશીલાના કંઠમાં ધ્રૂજારી ઉઠી.

"મારા બાપુને ?"

"હા, બાપુને."

"શા માટે ? હું પોતે જ જવાબદારી લઉં છું. પછી શું છે !"

"ના, ના, હું તમારી એકલાની થઇને આવું નહિ. મને આવવાનું મન થાય છે, કેમકે બાપા છે, ભાંડુઓ છે, ઘર છે, ને ઘરમાં વાછડી છે."

"બાપા ન હોત તો ?"

"તો મારૂં મન કદાચ પાછું પડી જાત."

"બાપા થોડા ના પાડવાના છે ?"

"અમને રક્ષણ દેવાની ના તો નહિ પાડે, પણ અમને ઘરમાં લેશે કે તુરત મારા મોટા બાપુજી આપણા સૌ ઉપર તૂટી પડવાના. એની મતિ......હે ભગવાન !" સુશીલાએ નિસાસો મૂકયો.

"હું 'ભાભુ'ને મળું પછી નક્કી કરૂં."

"જે કરવું હોય તે કાલ સાંજ સુધીમાં કરી લેજો."

સુખલાલ ખાઇને સસરા ને 'ભાભુ' બેઠાં હતાં ત્યાં ગયો. એણે વાત મૂકી :–

"લગ્ન આજે, અત્યારે, બે કલાકમાં ન કરી લેવાય?"

"હા હા, ભાભી." સુશીલાના પિતા હર્ષાવેશમાં આવી ગયા. "આ તો મને સૂઝેલું જ નહિ."

"પણ મને સૂઝેલું હતું ભાઇ!"

"તો પછી ભાભી! કરી લઇએ. પછી મારા ભાઇ પણ ટાઢા પડશે હો ભાભી! ગોરને ગામમાંથી જ બોલાવી લઇએ, હેં ભાભી! ફક્ત ચોઘડીયું સારું જોઇ લઇએ, હેં ભાભી ?"

"ના ભાઇ! ના." ભાભી આવા મક્કમ અવાજે અગાઉ કદિ બોલ્યાં હોય તેવું યાદ ન આવ્યું.

"કાં ભાભી? સુખલાલ પોતે કબુલ થાય છે."

"એમના બાપા કબુલ થાય તો પણ નહિ."

"કાં ભાભી?"

"એના ઘરમાંથી મા મુઇ છે, ભાઇ મારા! ઢોર નથી મુવું. ને બીજું, મારે મારી છોકરીને ચોરી છુપીથી નથી પરણાવવી. મારી સુશીલાએ કોઇ કલંકનું કામ કર્યું નથી. મારે તો સાખીઆ જોઇએ છે ન્યાતના સમસ્ત ન્યાતીલા. મારે તો મારી લાડકીના આ શ્રેષ્ઠ અવસરમાં સૌની આશિષો લેવી છે, સૌનાં મોં મીઠાં કરાવવાં છે. મારે એને રાત લેવરાવવી નથી. ભગાડવી નથી."

"પણ ભાભી. સારા કામમાં સો વિઘ્ન."

"વિઘ્ન તો આવે. વિઘ્નને વળોટીએ તોજ સારાં કામ મીઠાં લાગે."

"બહુ મોટો બાપ–"

"કાંઇ નહિ થાય, ભાઇ! હિંમત રાખો. આપણે ચોર નથી, લૂંટારા નથી, અનીતિના કરનારા નથી. બીક કોની છે?"

"રાજની ખટપટો ઉભી થાશે તો?"

"ના રે ના, રાજવાળા તે બચાડા જીવ શી ખટપટ કરવાના હતા? દીકરી પુખ્ત ઉમરની છે, એને પોતાનાં વરઘર પસંદ કરવાનો હક્ક છે. ને તમે દીકરીના બાપ છો. તેમ સુખલાલને થોડા કોઇ પચાસ વરસના ઠેરવવાના છે?"

"બીજું કાંઇ તૂત ઊભું કરે ને ભાભી!" નાના શેઠના કહેવા પાછળ ઊંડો ગર્ભિતાર્થ હતો. સુખલાલ એ પારખી ગયો: એના પૌરુષહીનત્વની બનાવટી કથા.

"ગમે તે તૂત, કરે કે ન કરે, તમે દીકરીના બાપ છો, ને દીકરી લાયક ઉમ્મરની છે." એટલું કહેનારાં 'ભાભુ' પણ આ મર્મ સમજતાં હતાં.

થોડીવાર સુધી કોઇ બોલ્યું નહિ. સુશીલાના પિતાને ચટપટી ચાલી હતી. એના અંતરમાં ધાસ્તીના ફફડાટા હતા. એને તો ભાઇના આવ્યા પહેલાં પતાવી લેવું હતું. આ ભાભી ક્યાં લઇ જાય છે? કયા ભયાનક પ્રદેશમાં? કઇ વિકટ વાટે? કેમ ટક્કર ઝીલાશે? પણ ભાભી પોતે ય ભેગી છે. ભાભીની તૈયારી કારમી છે. ભાભી મારે એક પડખે, ને સુશીલા મારે બીજે પડખે: મારી મોખરે સુખલાલ: મને કોની બીક છે? મનની ઝાડીમાં ઘુરકાટ કરતાં ભયનાં સત્ત્વોને ભાભીની ઓથે

રહીને વટાવતો આ ગભરુ પુત્રી–પિતા જાણે એક અગ્નિ–ખાઈ ઓળંગી ગયો.

"માટે જાવ ભાઈ સુખલાલ, દીપચંદ મામાને મળો, એનો મત મેળવો, મનની નીગઠ ગાંઠ વાળીને નિર્ણય જણાવો. ને પાછા આવવાનો મત બંધાય તો કાલ સવારે પહોંચી જજો. બની શકે તો એક ગાડું લેતા આવજો. પાછા ન આવવું હોય તો ય તમે મોકળા છો હો ભાઈ!"

પછી ફરીવાર જ્યારે સુખલાલ ઘોડી પર ચડ્યો ત્યારે એના કપાળમાં 'ભાભુ'ના હાથનો ચોડેલો અક્ષતકંકુનો ચાંદલો હતો, ને મોંમાં ગોળની એક કાંકરી આસ્તે આસ્તે ઓગળી રહી હતી.

પ્રકરણ છત્રીસમું

'આજની ઘડી રળીઆમણી'

તે જ દિવસ રાત્રિયે થોરવાડ ગામની સાંકડી બજારમાં કોઇ મણિધર નાગ ચારો કરવા નીકળ્યો હોય એવો ઝળઝળાટ થયો. તેજપુર દરબારની મોટર ચંપક શેઠને અને વિજયચંદ્રને લઇને સામા મળતા બળદોને ભડકાવતી અને ગામપાદરના મોરલા ગહેકાવતી આવી પહોંચી. ટેવાઇ ગએલા ગામલોકોએ હાટડેથી, ઓટલેથી ને ચોરા ઉપરથી સબ દેતાકને ઊભા થઇ સલામો કરી. ચંપક શેઠે માન્યું કે આ માન પોતાને મળ્યું.

ઘરનાં તમામ માણસો ઉપર છાકો બેસારી દેવાનો જ નિશ્ચય કરીને આવેલા ચંપક શેઠ કોઇની સાથે વાતચીતનો શબ્દ પણ બોલ્યા વિના મહેમાનને લઇ મેડી ઉપર ચડી ગયા. તેમણે નીચેના ઓરડામાંથી ઉપર આવતો ઠંડા પહોરનો કાંઇક કિચૂડાટ સાંભળ્યો; એ કિચૂડાટ ઘોડિયાનો હતો. જગતના કરોડો કાનોને મધુર લાગતા આ કિચૂડાટે ચંપક શેઠના કાનમાં કાંટા ભોંકયા. એણે તમ અવાજે પોતાની સામે એક બાજુ ગરીબડા બની ઉભેલા નાના ભાઇને પૂછ્યું :

"ઘરમાં ઘોડિયું કોનું ચાલે છે ?"

ક્ષણુ એક તો જવાબ દેવાની ઝાડી ફાટી નહિ. ખોંખારો ખાવો પડચો. ત્યાં તો મેડીના બાજુના ઓરડામાંની 'ભાભુ' બોલ્યાં : "એ તો નાની દીકરી છે મારા દીપચંદ મામાની–રૂપાવટી વાળાની."

"એનાં વહુ ગુજરી ગયાં ને, તે છોકરાંને આંહી લાવેલ છે." ઘડીભર થોથરાએલો દિયર હવે તાબડતોબ બોલી ઉઠચો. ભાભી ભેરે જ હતાં, પાસે જ હતાં, તેની એને ખબર નહોતી. કેમકે એ તો અંદરના દાદરમાં થઇને ઉપર આવેલાં.

'સવારે પાછાં મોકલી દેજે.' ચંપક શેઠે સીધી નાના ભાઇને જ આજ્ઞા આપી. ઓરડાના દ્વારમાં ગોરા બેવડીઆ દેહનું તેજ–સરોવર લહેરાવતી ઊભેલી પત્નીની સામે પણ એણે ન જોયું.

"સવારે વ્હેલો ઉઠજે ને બેઠક સાફ કરાવી નાખજે. પંદર જણુ જમનાર છે. કહી દેજે જે રાંધનારાં હોય તેને. મીઠાઇ નથી કરવાની, સવારે આવી પહોંચશે. ફક્ત દાળ ભાત શાક ને ફરસાણુ કરવાનું છે."

નાના ભાઇને એટલી વરધી દઇને ચંપક શેઠે સોડ તાણી લીધી. તે પછી વિજયચંદ્રે પોતાનાં કોટ અને ટોપી ઘડી પાડી સંકેલીને પોતાના ઓશીકા નીચે દબાવ્યાં, અને નાના શેઠને નરમાશથી પૂછ્યું : 'અહીં સંડાસ, પાણીઆરૂં વગેરે કયાં છે ? ચાલો, જરા જોઇ લઉં ?'

નાના શેઠ નારાજ દિલે જ્યારે વિજયચંદ્રને લઈ નીચે ઉતર્યા ત્યારે, ત્યાં ઊભેલાં 'ભાભુ'એ તુર્ત જ નોકરને કહ્યું : "જાવ, મહેમાનને સંડાસ બતાવી આવો. અને પાણી તો ઉપર જ મૂકેલ છે."

થનાર સસરા સાથે થોડો વાર્તાલાપ કરવાની વિજયચંદ્રની ઇચ્છા ભાભુએ આ રીતે ફળવા ન દીધી, છતાં અથાક પ્રયત્નોમાં અચલ આસ્થા ધરાવનાર વિજયચંદ્રે નીચેની પરશાળમાં ઊભા રહીને ભાભુને સંભળાવવા કહ્યું "મકાન તો સરસ છે. કેટલી બધી સુંદર સોઈ છે ! જરા મીઠું મળશે ? કોગળા કરી લઉં."

ભાભુએ જ રસોડામાંથી લાવી મૂંગે મોંયે મીઠું આપ્યું. વિજયચંદ્રે તે રાતે કોગળા કરવામાં મોંની વિશેષ ચોકસીપૂર્વક ને લંબાણથી સંભાળ લીધી.

તોયે ક્યાંય સુશીલાનો પડછાયો ન દીઠો. ફક્ત કિચૂડાટ જ સંભળાતા હતા. ઘોડિયું, કે ઘોડિયાને ખેંચનાર હાથ ન જ દેખાયા.

'ભાવિમાં એક દિવસ આવા જ કિચૂડાટ...' વિજયચંદ્રની, કલ્પના ત્યાં જ વિરમી ગઇ. ઉપર જઇને એ નીંદરમાં પડયો. એ નીંદરને સવાર સુધી સ્વપ્નાં ચૂંથતાં રહ્યાં.

વ્હેલી પરોડે ભાભુએ સુશીલાને જગાડી અને રસોડાનો આદર કરી દીધો. મેડી ઉપર શી વાત થઇ છે તે ભાભુએ સુશીલાને કહ્યું નથી. ચુપચાપ અને ચીવટથી ભાભુ રસોઇની સજાવટ કરતાં હતાં. 'મીઠાઇ તો ગગી, તેજપરથી આવવાની છે,' 'તું જો તો ખરી ગગી; હું ભજીયાં ને ઢોકળાં કેવાં બનાવું છું!' વગેરે ઉદ્‌ગારો કાઢતાં કાઢતાં ભાભુ રસોઇના સમારંભમાં જે રસ બતાવતાં હતાં, તે પરથી સુશીલા ઊંડે ઊંડે મૂંઝાવા લાગી. 'જોઇ લેજે, વિજયચંદ્રને તારાં કરેલાં ભજીયાં વધુ ભાવતાં કે મારાં કરેલાં આજ વધુ ભાવે છે?' એવો પણ વિનોદ ભાભુ છાંટતાં ગયાં. ભાભુએ ભત્રીજીની જે દશા રેલ્વેમાં કરેલી તે આ પરોઢિયે ફરી વાર કરી. ઓછામાં પૂરું, આડે દિવસે કદાપિ ન ગાનાર ભાભુ અત્યારે તો ઊઠતાં ને બેસતાં, લેતાં ને મેલતાં, 'મારો વાલો આવ્યાની વધામણી રે, આજની ઘડી રળીઆમણી' જેવાં ગીતોની પંક્તિઓ ગૂંજતાં હતાં. સુશીલાની શંકા આ બધું સાંભળી સાંભળી એટલી તો દૃઢ બની કે તેણે રાતમાં ભાભુ મેડી ઉપર બાપુજી પાસે ગયાં હશે કે નહિ તેની ચોકસી માટે ભાભુને સીધા આડકતરા કેટલાય પ્રશ્નો પુછી જોયા. પણ ભાભુ પકડાયાં નહિ.

નવા પાટલા, નવાં ઢીંચણિયાં, ક્રોકરીના થાળી વાટકા, વગેરે સામગ્રી પેટી પટારામાંથી બહાર નીકળતી ગઈ તેમ તેમ સુશીલા વધુ મૂંગળાતી ગઈ.

મૂંઝાએલી સુશીલા વચ્ચે વચ્ચે બાળકો પાસે જઈ આવતી હતી. ભાઈ બેનને સાચવતી બેઠેલી સુરજે એક વાર એમ પણ પૂછ્યું : "કેમ મોં પડી ગયું છે ભાભી ?"

નાનો દિયર છાનોમાનો પુછી જતો : "ભાભી આજ બોલટાં ટેમ નઠી ?"

"બોલું છું ને ભાઈ !" સુશીલા જવાબ દઈને હસવા મથતી.

"હે–હેઇ ! ભાભી ! ટમાલી આંઠમાં પાની–પાની–પાની ડેઠાય !" (તમારી આંખમાં પાણી દેખાય.) જો પોટી !"

પોતાનાથી રોઈ પડાશે એ બ્હીકે સુશીલા ત્યાંથી નાઠી.

ચંપક શેઠનું એ જ વખતે નીચે ઊતરવું થાય છે. એ સુરજ સામે ભ્રુકૂટિ ચડાવીને બોલે છે : "પછવાડે જઈને બેસો."

પોતાનાં બેઉ ભાંડરડાંને પાછલી પરશાળમાં લઈ જઈને સુરજ લપાઈ ગઈ ને સુશીલાની રાહ જોતી રહી. સુશીલા એ બાજુ આવી એટલે સુરજે ધીમેથી પૂછ્યું : "અમે પાડોશીને ઘેરે જઈને બેસીએ ભાભી ?"

"ના, શા માટે ?"

"આંહી કોઈને કાંઈ હરકત તો નહિ ને ?"

"ના રે, કેમ કોઈએ કાંઈ કહ્યું ?"

"ના, એ તો અમસ્થું."

"નથી ગમતું ?"

"ગમે કેમ નહિ? તમારી આગળ નહિ ગમે તો......"

"તો બીજું શું ? તમારા ભાઇ પાસે ગમશે."

"ભાઇ તો પછી–પે'લાં તમે."

"એમ ? તો તો જોજો હો, કોઈ વઢે કરે ને, કાંઇ થાય ને, તો પણ ગભરાશો નહિ ને ? ન ગભરાવ તો તમને સાચાં માનું."

"અમને વઢે તો તો નહિ ગભરાઇએ. પણ તમને વઢે તો ગભરાઇ જવાય."

"મને વઢે તો પણ આજે તો મન કઠણ જ કરજો. કાલે આપણે ઘેર જશું."

"મારા ભાઇ આવશે ?"

"આવવાના તો હતા. નહિ આવે તોય આપણે જશું."

એ બોલમાં થોડો રોષ ને થોડો વ્હેમ અવાજ કરતાં હતાં. કાલે બપોરે ગયેલો સુખલાલ હજુ કેમ રોકાઇ ગયો ? બ્હીને ત્યાંથી ફારગતી તો નહિ મોકલાવી દીધી હોય ? આવ્યા'તા મોટે ઘોડે ચડીને ને બુકાની બાંધીને ! પણ મારા સસરાજીએ એને મોળા પાડી દીધા હશે તો ? તો એનો શો વાંક ! વાંક–સો વાર એનો જ વાંક. ભાભુની કસોટીથી ડરી ગયા હશે ?"

એણે સુરજને પૂછ્યું : "તમારા ભાઇ કોઇથી બીવે કે નહિ?"

"ઢેઢગરોળીથી બહુ બીવે. બીજા કોઇથી નહિ."

સુશીલાનો શોકરસ હાસ્યરસમાં ફેરવાઇ ગયો. કોઈક દિવસ બીજ-

વવા હશે તો દેઢગરોળી મદદગાર થઇ પડશે, એવા ટીખળી વિચારે એ અંદર ચાલી ગઇ.

તે વખતે મોટરગાડીએ ફરી પાછા ગામ પાદરના મોરલા ચમકાવ્યા. ભેંસો ભડકાવી, લોકોને સડપ દેતા ઊભા કરી સલામો ભરાવી. ને ફકફકતા પેટ્રોલને ધુમાડે નાનકડું ગામ ગંધવી નાખ્યું.

સાતેક શેઠીઆ મહેમાનો ખડકીમાં આવ્યા. તેમાંના એકનો સાદ સારી પેઠે નરવો હતો. એણે ચંપકશેઠનું મકાન ગજવી મૂક્યું.

તેજપુર શાખાના મહેતાજી મીઠાઇના કરંડીયા ઊતરાવી અંદર આવ્યા. રસોડે પહોંચીને ' ભાભુ 'ની પાસે વધામણી ખાધી : "ખરૂં ડા'પણનું કામ કર્યું છે હો ઘેલીબેન ! બદલ્યા વગર છૂટકો જ નો'તો. રસ્તે દીપા શેઠને ય શેઠીયા મળતા આવ્યા. એણે ય બસ એ જ કહ્યું કે દીકરીનું મન હોય તેમ જ કરી આપે નાત. મારે કન્યાની મરજી વિરૂદ્ધ કશો ય દાવો કરવો નથી. સારૂં ! સારૂં ! ઘા ભેળો ઘસરકો ને વેશવાળ ભેળા વીવા : પતાવી જ નાખો બેનને કહું કે."

"ભેળાભેળું જ ઉકેલી દેવું છે ને ભાઈ ! આજ જ પતાવી લેવું છે. બધી જ સરખાઈ થઈ ગઈ છે આજ તો !"

એમ બોલતે બોલતે ભાભુ સુશીલાને વધુ ને વધુ ફફડાવતાં ગયાં. મીઠાઈના કરંડિયા ખોલીને એણે અકકેક બટકું ચાખવા માંડ્યું. એના બચકારા સુશીલાને બરછીના ઘા સામા લાગ્યા. એ રસોઈની ધમાલ કરતી કરતી છણકાતી હોવાનો ભાભુને ભાસ આવ્યો. દાળમાં કડછી હલાવતી હલાવતી સુશીલા ખીજે બળતી કડછી પછાડતી હતી. ભજીયાંના લોટનો ડબો લેતાં એણે લોટ ઢોળ્યો પણ ખરો.

"આ લે તો ગગી ! આંહી આવ તો !" ભાભુએ મીઠાઈ ખાતાં ખાતાં સુશીલાને બોલાવી.

"આંહી ચૂલો બળે છે. શું કામ છે?"

"આ ચાખ તો ખરી! આનો સ્વાદ તો જો ગગી!" ભાભુના એ શબ્દો ભરપુર ગલોફાંમાંથી માંડ માંડ નીકળીને સુશીલાને કાને કાનખજુરા જેવા અફળાતા હતા.

"પછી વાત."

એવું કહેતી સુશીલાનું ધ્યાન ચૂલા બાજુ હતું તે વખતે પાછળથી જઇને એના મોંમાં એક મોટું બટકું હડસેલી દીધું ને 'નહિ પણ—નહિ' એવું કહેતી સુશીલાને કહ્યું: "ન ખાઈ જા તો તને વિજયચંદ્રના સોગંદ."

"આ લ્યો ત્યારે." એમ કહેતે જ સુશીલાએ બટકું મોંમાંથી ચૂલાની આગોણની રાખમાં થૂંકી નાખ્યું. ને એણે ભાભુની સામે તે વખતે જે ડોળા તાણ્યા તેથી તો "માડી રે...મારી નાખ્યા રે... ભવાની મા કાળકા રે લોલ!" એવું ગાતાં ગાતાં ભાભુ તાળોટા પાડીને ગીત સાથે તાલ દેતાં રસોડા બહાર ચાલ્યાં આવ્યાં, ને ફરી-વાર મીઠાઇ બટકાવતાં બરાબર સુશીલાની સામે બેઠાં. જાણી બુઝીને ઠાંસોઠાંસ ભરેલાં એનાં ગલોફાંમાં એક ગામડી ગીતના બોલ ગૂંગળાતા હતા કે—

"ઓલ્યા, પાંદડાને ઉડાડી મેલો
કે પાંદડું પરદેશી
"એનો પરણ્યો આણે આવ્યો
કે પાંદડું પરદેશી
"એણે સોટા સાત સબોડયા
કે પાંદડું પરદેશી
"ઇ તો ઝટપટ ગાડે બેઠી
કે પાંદડું પરદેશી

"જુવાન માણસના પેટની ખબર પણ શી પડે !" ભાભુએ સુશીલાની પ્રકોપપૂર્ણ ચુપકીદીને ભેદવા માટે બોલવા માંડયું : "રાતની રાતમાં તો વિચાર ફરીયે ગયા."

"કોના ફરી ગયા !" કરતી સુશીલા ઊઠીને ઓરડામાં આવી, "તમારા કે મારા ? મને એક ઔંસ આયોડાઇન લાવી દ્યોને, એટલે પીને સૂઇ જાઉં."

"આંહી કાંઈ આયોડાઇન ન મળે બાઇ મોટી !" ભાભુએ ટાઢે કોઠે કહે રાખ્યું : "આંહી ગામડામાં તો અરધો તોલો કે પાવલી ભાર અફીણથી જ રસ્તો નીકળે."

"તો એ લાવી દ્યો."

'મગાવ્યું છે'–જરાક થંભીને ધીમે સ્વરે–'રૂપાવટીથી'–પાછું થોડી વારે–'નાલાયક ! આવે જ શેનો ! રપુચક જ થઇ ગીયો. છાતી કોની લાવે, મારા બાપની ?'

"કાં ભાભી, કેટલી વાર છે જમવાને !" એમ પૂછતા નાના શેઠ અંદર પ્રવેશ્યા.

'બસ ભાઇ, ભજીયાં તળવા બેસું એટલી જ વાર. લ્યો લ્યો, મીઠાઇ તો ચાખો !'

"મીઠાઇ !–ભાભી, કયા સવાદે ! અત્યારે મીઠાઇ ઝેર જેવી લાગે છે. મેડી ઉપર મારા મોટાભાઇએ તો મહાજનના શેઠીયાઓ પાસે અણછાજતી પારાણુ માંડી છે. મને તો ભાભી, ગાજળ મૂળા જેવો કરી આખી વાતમાંથી કાઢી નાખ્યો છે. હું તો હવે સહી શકીશ નહિ ભાભી ! હું પાદર આંટો દઇ આવ્યો. બેય જણા આવી ગયા છે ગાડું લઇને."

"અરેરે બચાડા જીવ !" ભાભુના મોંમાં મીઠાઇનું બીજું બટકું ઓરાયું : "અબઘડી જ હું તો એને ફિટકાર દેતી'તી. એ તો આવી ગયા પણ આ તમારી આ લાડકી તો જુવો !"

"કાં ?"

"રાતોરાત કોણ જાણે કેમ મત ફેરવી બેઠી છે."

"મેં કયારે કહ્યું ? મને શા સારુ સંતાપો છો ? મારા ટુકડા કરી નાખશો તો યે હું મત બદલવાની નથી. કહો તો હું ચાલી નીકળું." સુશીલા બોલી.

'મત ન બદલ્યો હોય તો લે આ બટકું ખાઇ જા."

"ચૂલામાં જાય બટકું ! ભાભુ, કેમ ચક્રમ બન્યાં છો !"

"ચક્રમ કે ફક્રમ. મત ન બદલ્યો હોય તો ખાવું જ પડશે આ. ને જો મોંમાંથી કાઢયું છે ને, તો જાણીશ કે મત કાચો છે."

એમ બોલીને ઊભાં થઈ ભાભુએ સુશીલાના મોંમાં બટકું હડસેલી ફુલેલ ગલોફા પર એક ચુમી લીધી. માથે હાથ ફેરવીને કહ્યું :

"મારી લાડકી ! ભાભુને હજુ ય ન ઓળખ્યાં ? હા—હા—હા—હા—સાચું છે. આજ હું ચક્રમ બની છું.

આજની ઘડી રડીઆમણી
"મારો વાલો આવ્યાની વધામણી રે
આજની ઘડી૦—"

પ્રકરણ સાડત્રીસમું

'મારી લાડકી'

તે પછી શાક કઢીના સબડકા ભરતે ભરતે આઠ દસ મહેમાનોની પંગતે પંદર મિનિટ તેજપુરના લીલાધર કંદોઇની મીઠાઈનાં વખાણમાં ખર્ચી, પંદરેક મિનિટ દીકરીઓની કેળવણી અને કેળવાયેલા મુરતિયાની અછત ઉપર વિવેચન ચલાવ્યું, ને બાકીની દસેક મિનિટમાં કઢી ભાતના સબડકાનાં અલ્પવિરામો મૂકતે મૂકતે તેજપુર ગામની પાંજરાપોળમાં ચંપક શેઠ પાસેથી કેટલુંક નાણું કઢાવી શકાશે એની ચકાસણી ચાલુ રાખી.

"તમે કહેશો તેમ! બે હજારના કાકા."

ચંપક શેઠના એ શબ્દોને 'હે...ઇ ખ...રાં' કહીને સૌએ ઓડકાર ખાતે ખાતે વધાવી લીધા.

"હવે ખાઇને તું વહેલો ઉપર આવજે." પિરસવા કરવામાં રોકાએલા નાના ભાઇને એટલું કહીને ચંપક શેઠ ઉપર ગયા. થોડીવારે બ્રાહ્મણ પણ આવી પહોંચ્યો, ને ચોખા, કંકુ, નાડાછડી ઇત્યાદિ માગી ગયો. ગોળધાણાની થાળી પણ ઉપર ગઇ.

એ વખતે ખડકીમાં જૂનાં ખાસડાંનો ખખડાટ થયો. સુશીલાએ રસોડાની બારીમાંથી ધ્યાન કર્યું. ત્યાં તો પરશાળમાં ઊભેલો પેલો બાળક બોલી ઊઠ્યો "હેઇ બા...પ્પા ! માલા બાપ્પા ! છુછિલા ભાભી ! બાપ્પા આવા ! આપલને તેલવા આવા ! હાલો છુછિલા ભાભી."

એમ કહેતો સુખલાલનો ભાઇ સુશીલાને કંઠે આવી બાઝી પડ્યો: "હાલો ભાભી ! હાલો–હાલો–"

"હાલો ભાઇ, હમણાં જ જશું હો ભાઇ !" સુશીલાએ દિયરને હૈયે ચાંપી લીધો.

દીપો શેઠ પરશાળ પર આવ્યા ત્યારે ત્યાં ઊભેલા સુશીલાના પિતાએ એને પિછાન્યા. મુંબઇમાં તો નહિ જેવો જ મેળાપ થયો હતો. આંહી પણ છૂપો જ મેળાપ કરી લીધો. દીપા શેઠે તો ગામડાની રીતે–તે કરતાં ય સુશીલાના પિતા પ્રત્યે સહજ ઊભરાતી પ્રીતે–નાના શેઠને બથમાં ઘાલ્યા ને ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા: "મારા બાપ ! ખુશીમાં ? દીકરી સુશીલા આણંદમાં ? મારી તો સાત પેઢી ઊજળી છે બાપા ! ક્યાં બધા મેડી માથે છે ના ?"

"મામા !" ભાભુ બહાર નીકળીને બોલ્યાં: "જમવા બેસો."

ઊઠેલી પંગતનો એઠવાડ પરશાળમાં હજુ પડ્યો હતો તે દેખીને દીપા શેઠે બે હાથ જોડ્યા: "ખાઇ કરીને નીકળ્યો છું ઘેલી બેન !"

સુશીલાએ આ શબ્દો સાંભળ્યા ને કલ્પ્યું. વહેલે પરોઢિયે ઊઠીને આ વૃદ્ધ માણસે ચૂલો ફૂંક્યો હશે !

"અંદર આવો." એમ બોલીને નાના શેઠે દીપા શેઠને ઓરડામાં લઇ જઇ, મેસુરનું બટકું હાથમાં લઇ, વેવાઇને મોં સામે ધરીને કહ્યું: "મોં ઊઘાડો."

"ન હોય, મારા બાપ, આજ હજી ન હોય."

"આજ જ હોય. કાંઇ હરકત નહિ. સુશીલાનાં સાસુ સ્વરગમાં ધોખો કરશે તો હું એ પાપ મારા માથે લઇ લઇશ, પણ મેં ખોલો શેઠ, મારી સુશીલા, મારી દીકરી, મારી એકની એક લાડકી, મારું રાંકનું રતન–" કહેતે કહેતે એનો સ્વર ચીરાવા લાગ્યો–"એને સંભાળજો શેઠ. મેં ફાડો–ખાત્રી આપો."

"સુશીલા તો મારી દીકરી જ રે'શે, ને તમે મારા માના જણ્યા રે'શો."

એમ કહીને દીપા શેઠે બટકું ખાધું.

કોણ જાણે કયા જુગાન્તરોથી ભૂતલનાં પડોમાં અટવાતો અટવાતો, બહાર નીકળવાનો માર્ગ શોધતો જળપ્રવાહ નાના શેઠની જડ બુદ્ધિનાં ને બેઅક્કલનાં પડો ભેદી મથાળે આવ્યો. એણે દીપા શેઠને ચરણે બે હાથ જોડીને નમન કર્યું.

"જે માનો તે આ છે. આ વાગ્દાન નથી, આ તો કન્યાદાન છે શેઠ ! મારૂં હૈયું હવે હિંમત નહિ હારે. મારાં ભાભી મારી ભેરે છે ને !"

"હું ભેરે છું ને દીપા મામા ભેરે છે ભાઇ, આટલા બધા ફફડો છો શીદને ?"

"ઘેલી બેન ! સુશીલાને એક વાર મારી નજરે કરશો ?" દીપા શેઠે કહ્યું.

"બહાર આવ બગી !"

સુશીલા બહાર આવીને પીઠ ફેરવી ઊભી રહી.

"એમ નહિ, મારી સામે જો દીકરી !"

સુશીલા ખચકાઈ, ગ્રામ્ય સાસરો આ શું માગી રહ્યો છે !

"કહું છું કે મારી સામે જો બેટા ! ભલે હું ગામડિયો રહ્યો. પણ તું હજી તો કન્યા છો. મોં જોવા જોગ છો, મારે તારાં દર્શન કરવાં છે જોગમાયા ! આમ જો."

સુશીલા સન્મુખ ઊભી રહી. દીપા શેઠે બે હાથ લાંબા કરીને આશિષ દેતે કહ્યું : "મને આશિષ આપ બેટા, કે હું અસલ જાત જ રહું, હું તેલની ઉકળતી કડા સામે ય કદી કજાત ન બની જાઉં : મનથી એટલી દુવા દે મને દીકરી. ને મારો વશ્વાસ રાખજે."

એમ કહીને એણે ધબ–ધબ–ધબ પોતાની છાતી પર પંજો પછાડ્યો. એની છાતી પહોળાતી દેખાઈ. એનો પંજો યુદ્ધના નગારા પર દાંડી પડે તેમ પડયો. જાણે છાતી પર રણજોદ્ધાના બખ્તરની સાંકળી ઝણઝણી. પછી એણે મોં પર રમૂજ આણીને કહ્યું : "હવે હું જોઈ લઈશ તેજપરના મહાજનને ય. જઈને માપી જોઉં છું એ ધરમાદાના ચોરોને."

બહાર નીકળીને એ ઉપર ગયો. નાના શેઠ પણ સંગ્રામના સાથી બનવા પાછળ ચડયા. હિંમતમાં રહેવા માટે એણે દીપા શેઠનો હાથ પકડી રાખ્યો.

દીપા શેઠને દેખતાં વેંત આ દસ પંદર પુરુષોનું મંડળ ન્યાયમંદિરનું ગંભીર રૂપ ધારણ કરી બેઠું.

'આવો, બેસો.' સૌ ગાદી ઉપર બેઠેલાઓએ દીપા શેઠને આંગળી ચીંધીને ફક્ત જાજમ પર બેસવા કહ્યું, પણ એ તો ચીંધેલી જગ્યા કરતાં યે દૂર, છેક જાજમની કિનાર પર જઈને બેઠા.

નાના શેઠે એની નજીક આસન લીધું. એને ત્યાંથી ખેસવવા માટે ચંપક શેઠ મૂંગા ડોળા ફાડતા રહ્યા પણ મોટાભાઈની સામે એ જોતો જ નહોતો. અંદરના ઓરડામાં દાદર ઉપર ઊભેલાં ભાભીનું મોં માત્ર દેખાતું હતું તેના ઉપર જ દિયરની મીટ હતી. ભાભીનો દેહ તો હજુ નીચે જ હતો.

બ્રાહ્મણ સૌને કપાળે તેલના રેગાડા ચાલે તેવા ચાંદલા કરવા લાગ્યો. વિજયચંદ્ર પોતાનો વારો આવતાં આસ્તેથી બ્રાહ્મણને કહ્યું: "તેલ છંટકોરી નાખો. ફક્ત કંકુ જ ચોડો."

"બહુ આનંદની વાત છે." મહાજનના અગ્રેસરે વિષય ઉપાડયો: "આ તો મહાન સુધારો છે. દીપા શેઠે ફારગતી આપીને બે માણસના ભવ બગડતા બચાવ્યા છે."

"ભવ બગડવા વાળી વાત શીદ કરવી પડે છે?" દીપા શેઠે દાંત કાઢીને કહ્યું.

"ત્યારે શું ભવ સુધરવાનો હતો?" ચંપક શેઠ ઉકળી ગયા.

"પણ–પણ–પણ ફારગતી કોણે કોણે–મેં કયાં—મને તો કાંઇક બોલવા દીયો–" નાના શેઠે શુરાતન બતાવ્યું.

"તું હવે મૂંગો મરી રે'ને? હું બેઠો છું બધા જવાબ દેનારો." ચંપકશેઠે વગર સમજ્યે કહ્યું.

"ના. એમ નહિ–ચોખવટ–"

"અડબોત ખાવા છે?" ચંપકશેઠ આગળ વધી ગયા.

"પણ એને બાપડાને શા માટે અડબોત આરવી જોવે?" દીપા શેઠે વચ્ચે વાકય જોડયું.

"તમારી અડબોત તો મોટાભાઇ! નાનપણમાં ઘણી ખાધી છે, આજ પણ ખાઇ લઇશ. પણ સુશીલાનો જીવ મને વહાલો છે. બહુ વહાલો છે. મારી એકની એક લાડકી—" નાના શેઠનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું.

"તે શું છે?" ચંપક શેઠ ઉભા થઇ ગયા, નાનાભાઇ તરફ આગળ વધ્યા, અને 'હાં—હાં—હાં' એમ સૌ કરતા રહ્યા ત્યાં તો એણે નાના ભાઇના ગાલ ઉપર એક લપાટ ખેંચી: એ લપાટ, બીજીજ ક્ષણે ખબર પડી કે, વચ્ચે પડેલા દીપા શેઠના મોં પર વાગી. દીપા શેઠના મોંમાંથી શબ્દ નીકળ્યો. "રામ!"

ચંપક શેઠને સૌ હાથ પકડીને વારી રહ્યા છે તે ક્ષણે, આ હોહાની વચ્ચે શબ્દો સંભળાણા.

"જે જે સોમચંદ કાકા! પીતાંબર ફુવા જે જે! મોટાભાઇ અનુપચંદભાઇ જે જે!"

ઓરડાના બારણામાં આવીને ઊભેલાં 'ભાભુ' તેજપુરના મહાજનના પ્રત્યેક પુરુષને સંબંધ અનુસાર સંબોધતાં હતાં. જેઓ પોતાના શ્વસુરપક્ષના હતા તેમના પ્રત્યે પોતે લાજનો અરધો પરધો ઘૂમટો ખેંચ્યો હતો.

વહુવારૂ માણસ મહાજનના સભાસ્થાનમાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યું: અજબ વાત બની: આ પ્રદેશનાં ગામડાંની વૈશ્ય જ્ઞાતિમાં તો શું, હજુ મુંબઇમાં ય નથી બની શકતો એવો અપૂર્વ બનાવ બને છે. ને ભાભુ—જેમણે આવા પુરુષ-મંડળોમાં અવતાર ધરીને કદી પગ નથી મૂક્યો તે પાંત્રીશ વર્ષની કુળવહુવારૂ, જાહેરમાં જેણે પોતાના પગની આંગળીઓ પણ ન દેખાડવાનો મુલાજો પાળ્યો છે તે લજ્જાવંત 'ધેલી': તેના દિદાર દેખી સૌ ક્ષોભ પામ્યા. 'ભાભુ'એ હાથ જોડી રાખી કહ્યું:

"મારી વાત સાંભળશો ?—"

"નીચે જાછ કે નહિ ?" ચંપક શેઠે ત્રાડ મારી.

"આજ પહેલી જ વાર એમની આજ્ઞા ઉથાપવા આવી છું હો–પહેલી જ વાર." 'ભાભુ'એ મહાજનના આગેવાનોને જ સંબોધે રાખ્યું: "પહેલી અને છેલ્લી વાર હું કહેવા આવી છું એટલું જ, કે ફારગતી મારા દીપા મામાએ આપી હશે, સુશીલાએ કે એના બાપે નથી આપી. સુખલાલમાં એકેય એબ છે જ નહિ. સુશીલા મુંબઇની સુધરેલી નથી, રૂપાવટીના ઘર કરતાં કે વર કરતાં કોઇ વધુ ઉંચ વરઘરને લાયક અમારી સુશીલા નથી. વધુ લાયકને દેશો તો જ બે જણના ભવ બગડશે. ને સુશીલાએ તો મરતી સાસુને મોંયે પાણી મૂકયું છે, છોકરાંને પોતાની પાંખમાં લીધાં છે, મારા દીપા મામાની છાંયા સ્વીકારી છે. આ લગન તો કયારનાં થઇ ગયાં હોત–પણ અમારે ચોરીનું કામ નહોતું કરવું. અને અમારે મુવેલ સ્ત્રીની અદબ પાળવાની છે. માટે સૌ આવ્યા છો તો ગળ્યાં મોઢાં કરીને સુશીલા–સુખલાલને અશિર્વાદ આપો શેઠીયાઓ ! બ્રહ્માંડ ફરશે ને, તોય આમાં મીનમેખ નહિ થાય. ધોડનારા ભલે ધોડી લ્યે."

એટલું કહીને એ ઓરડામાં લપાઇ ગયાં.

"સુશીલાને બોલાવો." ચંપક શેઠે આજ્ઞા કરી.

સુશીલા ઉપર આવીને પોતાના સસરાનો મલાજો રહે તેવી રીતે એક બાજુએ ઊભી રહી.

"આ બધી કોની શીખવણી છે ?" ચંપક શેઠે ત્રાડ દીધી.

સુશીલાએ જવાબ ન વાળ્યો.

"શો વિચાર છે બોલ, નીકર એક ઘડીકમાં સૌના હાથમાં રામપાતર પકડાવી દઉં છું."

'હેં–હેં–' દીપા શેઠના એ બે જ હેંહેંકારામાં ગઝબ કટાક્ષનો વજ્રપાત હતો. એ હાસ્યમાં સુશીલાએ સસરાના નિશ્ચયની બખ્તર-સાંકળીનો ફરી ઝણઝણાટ સુણ્યો; ને એણે મોટા બાપુજીની સામે જોયા વગર જ મહાજનને કહ્યું—

"મારા સસરા ના પાડશે તો યે હું તો ત્યાં જ જવાની છું. એ કાઢી મૂકશે તો યે હું ત્યાં જ જવાની છું."

'ઠીક શેઠીયાઓ ! આપને સૌને રજા છે. પધારો,' એમ કહીને ચંપક શેઠે નાના ભાઇ પ્રત્યે ફરીને કહ્યું : "તું, તારી દીકરી, ને ત્રીજી આ તારી જે થાતી હોય તે કજાત, ત્રણેને રૂખસદ છે. પાણી પીવા ય રોકાશો મા. નીકર ભુંડાં લગાડીશ"

"સાથે સાથે મને એક વિશેષ રજા આપો."

"કૂવામાં ડૂબી મરવા સુધીની રજા છે."

"તો યે સ્વામી છો તે નહિ મટો. મને દીક્ષાની રજા..."

"વેશ્યા થવાની ય રજા છે. બસ?"

બેઠેલા સર્વનાં મોંમાંથી અરેરાટી નીકળી. ભાભુએ કહ્યું—

"બસ ! ચાલો ભાઇ, ચાલો સુશીલા, ચાલો મામા."

સૌ ઉઠયા. નાના ભાઇએ ઉઠીને મોટા ભાઇ સામે હાથ જોડ્યા, ને કહ્યું, "બધું જ તમારૂં છે મોટાભાઇ, હું તો તમારો આશ્રિત હતો. મને તમે મોટો કર્યો. તમારા ગુણ નહિ ભૂલું. મોટાભાઇ..."

એમ કરીને પગે લાગવા નીચે નમતા નાના ભાઇને ચંપક શેઠે તરછોડીને કહ્યું: "જા હવે જા નાટકીયા !"

"એમ તે કાંઇ ચાલશે ?" સ્તબ્ધ બનેલા વિજયચંદ્રે આખરે પોતાનો વારો આવેલો જોયો: 'એમ તે હું કેમ છોડીશ ? હું મારી આખી કારકીર્દીને જતી કરી ચકયો છું. જાણો છો ? હું અદાલતે જઇશ.'

'જાજો ભાઇ ! બેલાશક જાજો.' એવો જવાબ આપીને ભાભુએ તુચ્છકારભર્યું હાસ્ય કર્યું: 'અદાલત અમે જોઇ નથી તે જોવાશે.'

મહાજનના અગ્રેસરો તો થીજી જ ગયા. એમણે એક બીજાની સામે જોયું, એમાંથી એકે કહ્યું : 'આ બધું જાણ્યું હોત તો અમે આમાં હાથ જ ન નાખત.'

થોડા જ સમય પછી એક ગાડું રૂપાવટીને માર્ગે ચાલ્યું જાતું હતું. દીપાશેઠ પોતે ગાડું હાંકતા હતા. અંદર સુશીલા ત્રણ ભાંડુને લઇ બેઠી હતી. પાછળ સુખલાલ, ભાભુ ને નાના શેઠ ચાલતા હતા. સુખલાલ એના સસરાને પોતાના ખભાનું ટેકણ આપતો, એક વખતના એ 'નાદાન'ની આજની વીરતા સામે લળતા હૃદયે ગંભીર જવાબદારીના પગલાં ભરતો હતો. ગાડામાં ફાલતુ એક કપડાનો ટુકડો પણ સાથે નહોતો.

*

ત્રીજા દિવસની સવારે ટપાલી સુખલાલ પરનો એક કાગળનો બીડો આપી ગયો. કાગળ મુંબઇથી ખુશાલભાઇનો હતો. સાથે એક તસ્વીર હતી. તસ્વીરમાં બોખી બુઢ્ઢા જેવી દેખાતી સ્ત્રીએ અંગ્રેજીમાં લખ્યું હતું કે 'To my darling son smarty: from Lina–મારા પ્યારા બેટા સ્માર્ટીને–લીના તરફથી.'

કાગળમાં ખુશાલભાઇએ ફોડ પાડયો હતો.

'હું તારા ખબર દેવા એને ઘેર ગયો'તો. હું તો એનું બોખું રૂપ જોઇને આભો જ બની ગયો. એણે કહ્યું કે રત્નાગીરી જીલ્લામાં મરકી ફાટી નીકળી છે, ત્યાં નર્સ બનીને જાઉં છું. પાછી કદાચ નહિ જ આવું. આ છબી તારે માટે દીધી છે. ને તારી વહુ માટે હીરાની વીંટી દીધી છે, જે હું લગ્ન માથે લઇને આવીશ.'

વંચાતો કાગળ સુખલાલનાં અશ્રુજળે છંટાતો હતો.

લેખકનું નિવેદન

દસ મહિના પૂર્વેના એક મંગળવારે 'ફુલછાબ'ના અંકોમાં પુરવાને માટે આ વાર્તા લખવાનો પ્રારંભ કર્યો. તે વખતે લેખક પાસે આખી વાર્તાનું હાડપીંજર બિલકુલ તૈયાર નહોતું. વાર્તાનું સર્જન બે રીતે કામ કરે છે. અમૂક લેખકો વાર્તાનું આખું જ માળખું પહેલેથી ઘડીને પછી તેમાં લેખનનાં રૂધિર માંસ પુરવા બેસે છે ત્યારે હું અને મારા જેવા અનેક ફક્ત એક પ્રબલ પરિસ્થિતિથી જ આંધળો પ્રારંભ કરીએ છીએ. ને તે પછી પાત્રો તેમજ પ્લોટ, જાણે કે પોતાની જાતે ઘડાતાં ચાલે છે. આવી આંધળી લેખનપદ્ધતિ ખરૂં જોતાં તો અકસ્માતને આધીન નથી હોતી. એમાં પણ ઘણા કાળના સંઘરાયેલા અનુભવો તેમ જ ચિંતનોનાં જ રંગો રેખાઓ પુરાતાં આવે છે. તૈયાર પૂણીઓ જ કંતાય છે.

પરંતુ આંધળુકિયાં કરીને આ વાર્તાને આગળ ચલાવી એટલું કહેવું બરાબર નથી. આ વાર્તાના ઘડતરમાં 'ફુલછાબ'ના વાચકોના "ઝાઝા ને રળીઆમણા હાથ" કામે લાગ્યા હતા. પહેલા જ હપ્તાથી વાચકોના કાગળો આવવા શરૂ થયા, ને જેમ જેમ વાર્તાપ્રવાહ આગળ ચાલ્યો તેમ તેમ તો દૂરથી ને નજીકથી, શહેરોમાંથી ને ગામડાંમાંથી, સુશિક્ષિતો તેમ જ સામાન્યોના, સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના કાગળો આવતા ગયા, જેમાં વાર્તાને કઇ કઇ દિશામાં લઇ જવી તેનાં નિખાલસ સૂચનો હતાં. એ બધા કાગળો જો આંહી ઉતારૂં તો 'વાર્તા સર્જન'ની કળાના વિષય પર નવું જ અજવાળું પડે. પરંતુ 'વેવિશાળ'ની મુકરર કરેલ કિંમત હવે વિશેષ પાનાંનો બોજો ઉચકી શકશે નહિ.

સમસ્ત સમૂહનો જેને પોતાના સર્જનમાં આટલા આત્મીયભાવનો સાથ મળી શકે છે તે લેખક ઉગ્રભાગી છે.

'વેવિશાળ'માં મારે જે કહેવું હતું તે હું કહી શક્યો છું કે કેમ? મને ખબર નથી. જાણું છું ફક્ત આટલું જ, કે કહેવાનું જે હોય તે વાર્તામાં જ લેખકે કહી લેવાનું છે; વાર્તામાં નથી કહી શકાયું માટે ચાલો પ્રસ્તાવનામાં પ્રસ્ફોટ કરીએ, એવો હક્ક વાર્તાલેખકને નથી જ નથી. વાર્તાકારની પહેલી ફરજ—અને છેલ્લી પણ—એક જ છે : વાર્તા કહેવી, વાર્તા સારી રીતે કહેવી, ને વાર્તા જ કહેવી. મેં પણ આંહી વાર્તા—બસ વાર્તા જ કહેવાનો દાવો રાખેલ છે.

એક સુશિક્ષિત વાચકે પૂછયું હતું કે "તમે સુશીલાને એના સસરા પર ભાવ પેદા થાય છે તેનાં કારણો તો બરાબર બતાવ્યાં છે, પણ સુશીલાને સુખલાલ પર વ્હાલ થયાનાં કારણો નથી આપ્યાં."

આ સૂચન થયું ત્યારે હું વાર્તાના અંતભાગની ઠીક ઠીક નજીક આવી ગયેલો. મેં આ પ્રશ્ન તપાસી જોયો. સુશીલાને મેં પુછી યે જોયું કે 'બાઇ, તારાં કારણો તો બતાવ! તેં મને થાપ ખવરાવી છે.' જવાબમાં સુશીલાએ મને કહ્યું કે "સાચી વાત છે મારા બ્રહ્માજી! પણ હવે તો હું તમને એક પણ કારણ આપવા બંધાએલી નથી. હું હૈયાફુટી નથી એટલું જ ફક્ત તમને કહું છું. બાકી સુખલાલ પર મને વ્હાલ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો માગનાર તમે કોણ? બસ, કશા કારણ વગર શું હું કોઇને ચાહી ન શકું? આથી વધુ કાંઇ ખુલાસો મારે તમને કરવાનો નથી. બધી વાતનાં કારણો! બસ કારણો! ને એ કારણો પાછાં અમારે તમને સૌને કહેવાનાં, કેમ!"

આવો કરુણ ફેજ લઈને હું સુશીલા પાસેથી પાછો ફર્યો છું ગરમ મિજાજ કરવાનો હવે તો એને હક્ક છે, કેમકે એ મારા હાથમાંથી વછૂટી ગઈ છે.

બીજો એકરાર: વિજયચંદ્રની પાછલાં પ્રકરણો માંહેની નવેસર બનાવટ મને પોતાને નથી ગમી. પણ ફેરફાર કરવા માટેની મારી મથામણ નિષ્ફળ ગઈ છે; લખ્યું તે અણલખ્યું થઇ શકયું નથી.

આ વાર્તાની લખાવટમાં રસ લેનારાં ને કાગળો લખી લખી ખૂબીઓ વખાણનારાં, પીઠ થાબડનારાં, ત્રૂટિઓ તેમ જ ભયસ્થાનો બતાવનારાં, નાનાં ને મોટાં, નિકટના ને દૂરનાં, સર્વે ભાઈઓ બહેનોને આભારભાવે વંદન કરૂં છું. તેમની સૌની કલ્પનાને હું પૂરો ન્યાય આપી શકયો છું કે કેમ એ વિચારે મૂંઝારી પણ અનુભવું છું. પણ તેમાંના જેમને જેમને આ વાર્તા 'સમોરતં શુભ લગ્નં આરોગ્યં ક્ષેમં કલ્યાણં' કર્યા વગર અપૂર્ણ લાગે તેમને એટલું જ યાદ આપું છું કે 'વેવિશાળ'ની વાર્તામાં લગ્નજીવન અને કચ્ચાંબચ્ચાંની પીંજણ મારાથી, કલાના કાયદા મુજબ ન જ કરી શકાય. 'વેવિશાળ'ની વાર્તાએ વેવિશાળનો જ પ્રસ્ફોટ કરીને ચૂપ થવું રહે છે.

રાણપુર
ઉત્તરાયન
૧૯૯૫

ઝવેરચંદ મેઘાણી